

ПЕТЪР КОНСТАНТИНОВ
ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ С
НЯКОИ ПРЕМЪЛЧАВАНИ
ДОСЕГА ИСТОРИЧЕСКИ
ФАКТИ 681–2001

chitanka.info

ЕТНИЧЕСКИ СЪСТАВКИ ПРИ ОБРАЗУВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ

Съвременните археологически данни показват, че първите земеделско-скотовъдни общини са били установени в Месопотамия още в IX хилядолетие пр.Хр. Именно от тази далечна прародина на заседналото обработване на земята неолитът е започнал да се развива и разпространява в посока юг-север. Природната среда в югоизточна Европа, където по-късно, през VII в. възниква българската народност, представлявала добри условия за заседнал живот и производство на храна.

От данните, с които разполагаме, личи, че през почти целия период на неолита, дори и през времето на еонеолита (края на V и първата половина на IV хилядолетие пр.Хр.) съставът на населението на Балканския полуостров остава почти непроменен. Преобладаващото до преди няколко десетилетия схващане за идването на индоевропейците от север не се потвърждава от историческите находки. Много по-убедителни са възгледите, че ентологичният процес на Балканите е осъществяван на основата на местна идеоевропеизация и че този процес е усложняван, но и ускоряван при частични нахлувания от север.

Откритият неотдавна на северния бряг на Варненското езеро некропол (североизточна България) ни дава изобилен материал за едно раннокласово общество в края на V или през първата половина на IV хилядолетие пр.Хр. Като преминем през бронзовата епоха (IV хилядолетие пр.Хр. до XII в. пр.Хр.) и ранножелязната (XII в. до края на VI в. пр.Хр.) ние добиваме известна представа за формирането на тракийската народност, спомената за пръв път от Омир в „Или-адата“. Това са били племенни обединения с централна власт, която се е крепяла вероятно на създадената още през II хилядолетие пр.Хр. „тракийска орфическа доктрина“, осъществявана с подчертан

държавно-религиозен характер. „Орфическият“ тракийски цар е бил едновременно и върховен жрец, при което в някои случаи е бил не само хероизиран, но и обожествяван.

Между края на IV в. пр.Хр. и началото на II в. пр.Хр. са се появявали и изчезвали различни тракийски царства. Едно от най-стабилните между тях е било това на одрисите, разположено по долините на реките Тунджа, Марица и Арда.

Одриското царство е преживявало и възход, и изпитания. При Котис I (383–360 г. пр.Хр.) одриската държава се е простирала от устието на Дунав до Мраморно море. Фактически това е била най-голямата и богата държава на Балканския полуостров. Котис I е сякъл сребърни и бронзови монети с името си.

Междувременно в този период на Балканския полуостров възниквали и други, понякога твърде ефимерни държави. В поголемите тракийски държавни формации царят е имал своеобразни областни губернатори, наричани „пара-династи“.

Старогръцките градове-колонии по Черноморското крайбрежие и преките съприкосновения на траките с елинистичните центрове са оказвали определено влияние върху културата и изкуството на тракийските племена.

В края на III и началото на II в. пр.Хр., с илирийските и македонски войни, Рим започнал нашествието си срещу елинистичните държави, образувани след разпадането на огромната държава на Александър Македонски освен в Близкия изток и Египет, но и по южните части на Балканския полуостров.

Преодолявайки съпротивата им и поставяйки ги под владичеството на Рим, завоевателите нахлули и в земите на траките както на юг, така и на север от река Дунав.

Настъплението на римските кохорти през тракийските земи съвсем не било леко. Запазени са достатъчно исторически паметници за редица въстания на траките, които отблъсквали нашествениците далеч на юг.

През 45 г. Тракия била вече римска провинция, но романизирането на траките не бил един всеобщ и дълбокоп-роникващ процес. В много отношения траките запазили обичаите, нравите си и духовната си култура. Дори онези от тях, които постъпвали на римска

гарнизонна служба не променяли нравите и възгледите си, макар и поставени под непосредствено и трайно римско въздействие.

Елинизацията, свързана с проникването на гръцкия език, а след IV в. с настъпващото християнство, проповядвано пак на гръцки из тракийските земи, също така не са променили дълбоко вековните обреди, обичаи и традиции на траките. Всяко древногръцко влияние в областта на религията и изкуството е придобивало и свой тракийски оттенък. Дори християнизираните страни са запазвали най-същественото от езическите традиции в новите християнски обреди и многобройни елементи от този християнизиран паганизъм или паганизирано християнство преминават по-късно в духовния живот на новообразуваната и покръстена вече българска народност.

Около седалищата на римските гарнизони в завладените тракийски земи се образували първите по-трайни градове — Бонония (Видин), Алмус (Лом) в Горна Мизия, Сердика (София), Адрианопол (Одрин) и др. Разраснали се и бившите гръцки колонии по крайбрежието — Аполония (Созопол), Месамбрия (Несебър), Анхиало (Поморие), Одесос (Варна). Градовете били центрове за създаване и разпространение на античната култура.

Под ударите на варварите през V в. рухнали западните провинции на Римската империя. Източната ѝ половина обаче оцеляла в границите от Константин Велики като Византия, чак до нашествията на славяните и арабите през VII в.

Тракийската народност, запазила се до VII в. из по-малките планински или полупланински селища, макар отчасти романизирана, елинизирана, а в не малко от случаите съответно християнизирана, съставлява един от главните три етнически субстрата на образуващата се през следващите два века българска народност. Потомци на отчасти елинизирани и романизирани траки се запазват в трудно достъпни планински масиви на Балканите не само при славянското и прабългарското нахлуване, но дори и до наши дни под името каракачани и куцовласи.

В духовната и материалната култура на новата българска народност траките оказват трайно влияние чрез самобитното си, макар и повлияно от елинистичния свят, изкуство, с многобройните топоними и хидроними и преди всичко с трайните останки от тракийската езическа култура, съхранена повече или по-малко в

душевността на българския народ през всички следващи векове на съществуването му. Вторият, и в действителност най-многоброен, субстрат при формирането на българската народност са славяните.

Славяните също така принадлежат към индоевропейската етническа общност. Най-ранното им заселване е обхващало територията между реките Одер, Висла и Днепър. През втората половина на I хилядолетие пр.Хр. започнало разселването на славянските племена от тяхната прароди-на. В следващите няколко столетия се обособили основните славянски племенни групи — източни, западни и южни — наричани от древните автори съответно: анти, венеди и славини.

В средата на V в. южнославянската група се придвижила на юг от Карпатите и стигнала бреговете на Дунав. Няколко десетилетия по-късно в началото на VI в. Славяните и антите, заедно с идващите, все още на малки групи, от прикаспийските степи прабългари, започнали своите непрекъснати набези на юг от Дунава. През края на VI в. и първата половина на VII в. славянското нашествие на Балканския полуостров достигнало брега на Егейско море, някои от егейските острови и дори Пелопонес.

Почти навсякъде по тези места се установили трайни заселвания от славяни. В средата на столетието балканските земи променили коренно етническият си характер — в голямата си част те били пославянчени.

Някогашните хроники и летописи — предимно византийски — са запазили местонахождението и названието на много от славянските племена по земите, на които по-късно се обособява българската народност. Така в земите между Дунав и Балкана живеели „седемте славянски племена“, сегашна Добруджа била населена от „северите“, край река Тимок живеели „тимочани“, край Морава — „моравяни“, край Струма — „стримоните“, около Солун — „сагудатите“ и „драгувините“, край Света гора — „ринхините“, в Епир — „ваю-натите“. Трайни заселвания на славяни е имало дори далеч на юг, в Пелопонес — това са били „езерците“ и „милините“.

Основната социална единица в славянските племена е била патриархалната родова община. Общините били ръководени от старейшини. На повечето места общините са били обединявани в племена, ръководени от племенни вождове — князе.

Икономиката на славяните е имала предимно затворен натурален характер, въпреки че много от племената са водели и оживена търговия с византийските търговски центрове.

Върховен бог на славяните бил Перун — творец на мълнията и единствен господар на всичко. Почитани били и боговете на плодородието — Дажбог, на огъня — Сварог, на мъдростта и красотата — Лада, на стадата — Волос и др.

Основната част от славяните на Балканския полуостров са се занимавали със сравнително уседнало земеделие, но са упражнявали и някои занаяти — преди всичко грънчарство.

Нашествието и установяването на славяните на балканските земи не са били временни явления, а коренна и трайна промяна в етническия състав и облика на населението в голяма част от балканските земи.

Третият, вероятно най-малоброен, но и най-съдбоносен, субстрат на новата българска народност са били прабългарите на хан Аспарух.

Прабългарите принадлежали към тюркско-алтайската племенна общност. Тяхната прародина се е намирала в Западен Сибир по долината на река Иртиш. Придвижването към Източна Европа е започнало през ТИ в. За определен период от време те се установяват в прикаспийските степи, на север от Кавказ.

Има различни версии за произхода на названието „българи“. Някои го свързват с името на река Волга, други — с тюркския глагол „булг“ (смесвам, размесвам) — в смисъл на „смесен“, „нееднороден“, с аланската дума „билгерон“ — т.е. „крайненци“, живеещи в покрайнините. Най-вероятно обаче името „българин“ е от тотемнен произход, възникнало още когато прабългарите са живеели в Централна Азия. То произлиза от „булгар“ — название на животно, прилично на белката, което номадските племена са отглеждали заради скъпата кожа.

Всъщност в прикаспийските степи прабългарите продължават да живеят по принципа на номадските общини. Племенно разкъсани са, което личи от многобройните племенни названия: оногондури, утигури, кутригури и др.

В периода 377--453 г. прабългарите попаднали под властта на хуните. Една част, увлечена от хунски орди, се заселила в Централна Европа и започнала да играе роля в Хунския племенен съюз. Именно

поради това за пръв владетел на прабългарите в „Именника на българските ханове“ се сочи Авитохол — вероятно хунския вожд Атила. След разпадането на Хунския съюз, част от прабългарите се заселват в Панония.

Тези прабългари се появяват за пръв път на Балканския полуостров през 480 г., когато воюват като съюзници на византийския император Зенон срещу остготите. По-късно те скъсват съюза си с Византия и започват да нападат империята. Някои от тези нападения били извършвани съвместно със славяните. Летописецът Прокопий Кесарийски ни дава сведения за едно голямо прабългарско нападение през 540 г., което обхваща земите между Адриатическо море и Константинопол. В ръцете на прабългарите попаднали 32 крепости и били пленени и отвлечени над 120 000 души.

По това време, през средата на VI в., прабългарите, обитаващи земите на север от Кавказ започнали междуособна война. Сблъскали се кутригури и утригури. Кутригурите претърпели тежко поражение и потърсили убежище във византийска Тракия (обхващаща по това време и Влашката низина) със съгласие на императора. Не след дълго обаче кутригурите предприели голям поход срещу столицата Константинопол. Водени от хан Заберган през зимата 558--559 г. те обсадили византийската столица, но не успели да я превземат. Към края на VI в. приазовските българи били покорени от западните тюрки, а една част от панонските българи — от Аварския хаганат.

През 631 г. панонските прабългари се опитали да надделеят аварската власт, но били победени и се отправили, водени от Алцек, към земите на франкския крал Дагоберт. Друга част от същите панонски прабългари се спуснали по Апенинския полуостров и достигнали чак областта Неапол и остров Иския.

Също така в началото на VII в. — 632 г. приазовските българи отхвърлили тюркското робство.

Разпокъсаните и борещи се за освобождение прабългарски племена се обединяват около вожд на едно от племената (оногондурите) — хан Кубрат. Така бил създаден обширен по територия военно-племенен съюз наречен във византийските хроники „Старата Велика България“. Границите му се простирали на изток до река Кубан, на запад — до Днепър, на север — река Донец, на юг — Азовско и Черно море.

Основната социална единица в прабългарското общество била семейната патриархална номадска община. Стопанският живот на прабългарите, основаващ се на широко развито скотовъдство, бил предимно натурален. Заедно с това обаче те водели активна търговия с околните земеделски славянски племена и с византийския градски и занаятчийски център — Херсон. Прабългарите упражнявали активно и редица занаяти — грънчарство, ковачество и особено художествената обработка на метала, обработка на кожи и изработването на кожени изделия. Прабългарската керамика и метална торевтика, както и изделията от кост притежавали необикновено разнообразие на формите и високи художествени стойности. Богатство на декоративното изкуство, което се запазва по-късно и в произведения създавани през първите векове от съществуването на българската държава на Балканите.

Прабългарската религия била синкретична. Тотемис-тичните вярвания били най-старите и най-широко разпространените. Определено животно — вълк, куче, кон, тигър — се смятало за прародител и покровител на даден род.

Върховен бог на прабългарите бил Тангра, чието име означава „небе“. Върховният жрец бил ханът.

През 635 г. хан Кубрат сключил мирен договор с византийския император Ираклий, от когото бил почетен със сан патриций. След смъртта на Кубрат (651 г.) Велика България била нападната от хазарите. Най-напред била покорена онази част от държавата, управлявана от първородния му син Батбаян. Той управлявал най-западната част от бащината си държава, която била впоследствие завладяна от хазарите, но запазила определена самостоятелност. Хронистите я наричат „Черна България“. Вторият син Котраг се изселил с част от прабългарските племена на север по бреговете на река Волга, създавайки самостоятелна държава, известна като Волжско-Камска България. Хронистите я наричат „Бяла България“, със столица богатия и красив град Болгари. В 922--925 г. Волжска България приема исляма. През X в. територията на Волжска България надвишава един милион кв. км и могъщата държава се простира от Северен ледовити океан до Каспийско море и от Волга до Енисей. През 1237 г. Чингисхан с ордата си подчинява Волжска България, като самоуправляваща се област на Монголската империя. В 1552 г.

руснаците на Иван Грозни заличават окончателно „Бяла България“ и разрушават столицата ѝ Болгари.

Най-съдбоносен за съхранение историческото име на племето се е оказал онзи поток от прабългари, който под напора на хазарите и воден от най-малкия син на Кубрат — Аспарух се насочили на юг към устието на Дунава.

Заседнали на север от Дунавската делта прабългарите на Аспарух преминавали реката и безпокояли все повече византийските владения. Тази реална заплаха накарала византийския император Константин IV Погонат през пролетта на 680 г. да организира голям поход по суша и море срещу Аспарух. Операцията на византийците обаче се провалила и в паниката и бягството си голяма част от византийската пеша войска била разгромена от конниците на българския хан. Преследвайки императорските войски Аспарух се настанил трайно на юг от Дунава в Малка Скития, днешна Добруджа, и стигнал проходите на Балкана. Сключил съюз със славянските князе като разпределил задълженията на двете племенни групи. „Седемте славянски племена“ населяващи територията между Дунав и Стара планина трябвало да осигуряват защита на западните граници от аварите, „северите“, които се разпростирали вече до Източна Стара планина, трябвало да осигуряват стратегическите ѝ проходи от нападения на византийците. Прабългарите, разполагащи с многобройна и бързо-подвижна конница, поели освен защитата на цялата територия, но и охраната на черноморския бряг от нападенията на византийската флота. Тяхна задача била и справяне с набезите на хазарите на север от Дунавската делта.

Държавното обединение на славяните и прабългарите, оглавявано от хан Аспарух, сложило началото на българската държава. В 681 г. император Константин Погонат, сключвайки мирен договор с Аспарух и приемайки задължение да му плаща ежегоден данък, признал официално новообразуваната държава.

През 685 г. живеещото под владичество на Аварския хаганат славянско племе „тимочани“ (по долината на р. Тимок) било освободено и присъединено към младата българска държава.

В последната четвърт на VII в. друг поток панонски прабългари, освободили се също от аварския гнет, водени от Кубер, преминал Дунава значително по на запад. Те се спуснали на юг и се заселили

сред славянските племена по долината на Вардар и Битолското поле. През 685 г. Кубер начело на сплотилите се в едно прабългари и славяни направил дори опит да превземе Солун.

Между Аспаруховите и Куберовите прабългари се е поддържала по всяка вероятност връзка.

Прабългарите са играли изключително голяма роля при образуването на ранносредновековната българска държава. Те са дали името на държавата и на новосформиращата се единна народност. Много по-важен обаче е фактът, че те са организирали военно-административното държавно устройство на страната, а така също са оставили забележителни следи в самобитния характер на българската култура.

УТВЪРЖДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И ОБРАЗУВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ

След създаването и официалното признаване на българската държава хан Аспарух положил усилия за укрепване както на границите на юг — с Византия, така и тези на север — по бреговете на Днестър, където непрекъснато продължавали нападенията на степните племена. Образоването на българската държава не само предхожда създаването на редица европейски държави, но оказва и съдбоносно влияние върху по-нататъшната участ и живот на европейския югоизток. Това е и първата трайна държавна формация, създадена с участието на славяните.

В новата държава най-многолюдно остава славянското население. Прабългарите с отличната си организация и централизация създават държавната административна система. В душевността на започващия да се формира единен български народ обаче най-трайно въздействие остава от обичаите и народните традиции на местното тракийско население. Новите изследвания показват още един съществен факт — прабългарите на Аспарух, установили се на юг от Дунав, не са били 20000–30000, както се смяташе досега, а са достигали до 300000 души. В едно от ожесточените стълкновения с хазарите, на север от дунавските устия, през 701 г. загинал основателят на българската държава.

Неговият син Тервел (701--718) изиграл значителна роля както в утвърждаване на българската държава, така и за осъществяване на трайни взаимоотношения с Византия. Още в 705 г. българската войска оказала помощ на сваления византийски император Юстиниан II за завръщането му на престола. В знак на благодарност българските войски участвали на тържествените церемонии в Цариград, а Тервел получил титлата „кесар“, която е втората след тази на императора. България се разширила с областта Загоре (между Стара планина и

Странджа), която е с изключително стратегическо значение. По повод нарушения на мирните договори от страна на Византия, българите още на два пъти — 711 и 716 г. — слизали с войските си до стените на византийската столица. Именно по това време се полага началото на военнополитическия възглед у българските владетели за превземането на Цариград.

Тези дълбоки и решителни пробиви на българските войски до бреговете на Босфора принудили византийския император да признае новите южни граници на България, простиращи се до Странджа, и да сключи договор, с който се съгласява да плаща ежегоден данък на българите.

През 717 г. арабите обсадили Цариград по суша и море и си поставили за цел превземането му, а с това и започване завоюване на югоизточна Европа. Основавайки се на договора си с България император Лъв III поискал незабавна помощ от хан Тервел. Българският владетел преценил, че в този случай по-важно от всичко е да не даде възможност на арабите да стъпят на Балканския полуостров, явил се в гръб на войските им и ги разгромил. Според летописеца Теофан под стените на Константинопол в тази битка загинали 22 000 араби, а Зигеберт посочва — 30 000. Разгромът на арабите от българската войска по значение може да се сравни, в известен смисъл, с победата по-късно на франкския крал Карл Мартел над арабите при Поатие. Тези две събития фактически пресичат стремежите на арабите да проникнат дълбоко в Европа.

След смъртта на хан Тервел на българския престол се изредили редица ханове, през владичеството на които се развили ожесточени династични борби, разпалвани от византийската дипломация. Император Константин V Копроним си поставил за цел да унищожи българската държава и в продължение на двадесет години (755--775), той организирил девет големи походи на византийците срещу все още младата и неукрепнала българска държава. Никой от опитите обаче не се увенчал с траен успех. Оказало се, че една от основните опори в отбраната на българите е била мъч-нопроходимата и умело отбранявана верига на Стара планина. Факт, който запазва значението си и за следващите векове.

Заедно с усъвършенстването на военното си майсторство при тези продължителни войни с Константин У, българските държавници

придобили все по-голямо съвършенство във водене на външнополитическия живот на страната, използвайки богатия опит на Византия в това отношение.

Тежкото изпитание на българската държава от съчетанието на вътрешнополитическа криза и непрекъснати нападения от страна на Византия, показало необходимостта от все по-тясно сближаване между прабългари и славяни. Последните вземат все по-важно място в държавния, политически и обществен живот. От друга страна това обстоятелство повдигало стремежа на все още намиращите се под византийска власт славянски племена на Балканския полуостров да търсят естественото си обединение с новата славянобългарска държава.

През този, почти шестдесетгодишен период на вътрешнополитическа криза, сред ръководните политически среди на българската държава са се оформили две основни тенденции. Първата е държала на сближение с Византия, дори и под формата на някаква относителна подчиненост, за да осъществи стабилност и бъдещо развитие. Втората била привърженица на твърдо отстоявана независимост като сигурна гаранция за съществуване. Забележително е, че всички славянски представители в държавното управление са държали изключително последователно за провеждане на втората тенденция.

Въпреки кризата някои владетели проявявали забележителни качества на държавници и политици. Така хан Телериг (768--777) проникнал за пръв път с войска на запад от София, за да присъедини към държавата си славянското племе берзиги. В 775 г. чрез хитър ход той успял да получи от византийския император списъка на неговите агенти в България. След това заповядал веднага да ги арестуват и избият. Вбесен от измамата, Константин V още същата година потеглил на наказателен поход срещу Телериг. По пътя починал от сърдечен удар. Две години по-късно обаче, жертва на заговори на прабългарската аристокрация, Телериг бил принуден да потърси убежище в Цариград.

С възкачване на престола на хан Кардам (777--802) се сложил край на държавно-политическата криза. Междуособиците били прекратени. Още в първото десетилетие, водени и от стремеж за обединение на славянските племена към славянобългарската държава,

войските на Кардам проникнали до долината на река Струма, населена със славянските племена струмъни, нанасяйки тежки поражения на византийските войски и крепости.

Стремежът към разширяване на българската държава продължил особено интензивно при наследника на Кардам — хан Крум (803--814) — един от най-бележитите български владетели. Той произхождал от панонските българи и сложил началото на една от най-славните български династии (803–971). След разгрома на аварския хаганат под ударите на Франкската империя през 805 г. ханът включил част от хазарската територия (Трансилвания и Подкарпатието) в пределите на държавата си, освобождавайки всички българи и славяни, които се намирили дотогава под хазарско робство.

Това внезапно уголемяване на българската държава на север предизвикало реакция от страна на Византия. Император Никифор I Геник предприел в 807 г. поход срещу България, който бил осуетен от бунт във византийските войски. Крум използвал това и през следващите две години ловко пренесъл полето на стълкновенията между България и Византия в югозападната част на полуострова и в 809 г. присъединил към държавата си Сердика, наричана от местните славянски племена Средец (днешна София) и прогонил за втори път византийските войски от долината на Струма.

През 811 г. император Никифор I повел на север през старопланинските проходи огромна армия, надхвърляща 60 000 бойци, с твърдото намерение за слагане край на българската държава. Той успял да превземе, опожари и унищожи българската столица Преслав. Крум организирайл цялото запазено население на страната за оказване съпротива на нашественика, въоръжил дори и жените. На 26 юли 811 г. той изчакал победоносно връщащата се войска на Никифор във Върбишкия проход и нанесъл унищожителен удар върху лагерите на императора. В погрома на византийските войски загинал и самият Никифор I. Българският хан накарал по стар български обичай да обковат отвътре със сребро черепа на Никифор и пил от него наздравица с прабългарските боили и славянските князе.

След разгромяването на Никифоровата армия Крум успял да превземе черноморските крепости Месемврия, Созопол, големия център на Тракийската низина — Филипопол (Пловдив), Филипи (между Кавала и Драма), подкрепял при всички тези операции от

местните славянски племена. През 813 г. Крум достигнал под стените на Цариград и превзел след продължителна обсада Одрин.

След завръщането си в столицата Крум започнал да подготвя големия и добре организиран поход с цел да завладее Цариград. Само обозите му наброявали пет хиляди коли с десет хиляди волове. В подготовката на тази импозантна военна операция ханът починал през пролетта на 814 г.

Крум продължил традицията за издигане на славянски първенци на висши държавни длъжности. Той въвел единно за славяни, прабългари и заварените местни траки законодателство, което било първата съществена крачка за окончателното обединение на трите отделни съставки в единна народност.

Синът на Крум — Омуртаг (814--831) е останал в българската история не само като блестящ пълководец, а и като отличен администратор, осигурил всестранно развитие на строителството в страната. Той успял да възстанови не само разрушената столица Плиска, да остави многобройни крупни строежи между Дунава и столицата и между последната и Стара планина, но е поощрявал и развитието на българското изкуство. Доказателство за това е и издлетения през тази епоха най-голям скален релеф в Европа, който е запазен и до днес край село Мадара, Шуменско и е известен под името Мадарския конник.

Във войните си с Франкската империя и Хазарския хаганат Омуртаг успял да разшири границите на държавата както на северозапад (включвайки в пределите на страната Белград и Браничево) така и на североизток (достигайки бреговете на Днепър), превръщайки я фактически в европейска империя.

Разширил изключително много територията на държавата, осигурил южните ѝ граници с траен мирен договор с Византия от 815 г., Омуртаг пристъпил към осъществяване на важни военно-административни реформи — създаване на военно-административни области „комитата“, ръководени от отговорен направо пред хана „комит“. С това е ликвидирана разпокъсаната полуавтономност на славянските племена, направена е важна крачка към етническото единение на населението и фактически е положено началото на Първата българска империя.

В съвременните български източници — историографски и енциклопедически — понятието „Българска империя“ изобщо не се споменава — най-вероятно поради комплекса „да не подразним някого“. Всъщност за Първа българска империя (IX-X в.) и Втора българска империя (XII в.) се говори дори в най-общодостъпните енциклопедии за западноевропейските средношколци днес (като Ларус, Майер, Брокхаус и пр.). Следователно съвременните западноевропейски ученици могат да знаят за съществуването на две български империи, но българските ученици са лишени от тази възможност.

Така от времето на Омуртаг по държавно-административна структура, начин на управление на централизираната монархическа власт, военна мощ, териториална пространност и полиетнически характер на населението България е една от трите европейски империи през тази епоха.

Истинска тревога за Омуртаг обаче е било и нарастващото проникване на християнството сред населението на държавата му. Въпреки че по последните исторически сведения още хан Кубрат е бил покръстен, въпросът сега имал друг смисъл и значение. Мнозина от боилите считали това за открито и опасно византийско влияние. Като резултат от тези внушения Омуртаг провежда не само организирани гонения на християните в България, но лишава и първородния си син Енравота (Боян) от престолонаследие поради покръстването му още в юношеска възраст.

Въпросът за разпространението на християнството заема важно място през управлението и на следващите двама български владетели — на сина му Маламир и внука му Пресиян. Въпреки че те успели да обединят към държавата си славянските племена в родопската област и по течението на реката Струма и Вардар, превръщайки Родопите и Македония в неразделна част от България, те не могли да осъществят втората и най-решителна стъпка за създаване на единна българска народност — приемането на християнството като държавна религия.

Това направил синът на Пресиян — Борис (852--889).

Името Борис произхожда, според някои, от алтайската дума „барс“ (която означава „тигър“). Младият хан укрепил българските държавни владения в Тракия и Македония и установил сигурен

контрол върху стратегическия път „Егнатия одос“, свързващ Драч и Солун с Цариград.

След краткотраен съюз със славянската държава Великоморавия, Борис приел, че много по-важно е да прекъсне договорните отношения с тази страна (традиционен съюзник на Византия), а да сключи съюз с Немското кралство (862 г.). С този съюз, освен военни задължения, Борис поел задължението да приеме покръстването от Римската църква посредством изпратените за целта немски духовници в страната. Приемането на християнството за българския княз е било обаче не само съдбоносен въпрос за утвърждаването на новата българска народност, формирала се естествено и спонтанно през последните два века, но и решителен коз в широката му политическа и държавническа дейност. Между всичко друго тук стоял въпросът и за немаловажното обстоятелство, че в християнския свят само папата и вселенският патриарх можели да коронясват с императорска корона един християнски владетел.

През 863 г. обаче българските земи били разтърсени от катастрофални земетресения, продължили повече от четиридесет дни. Годината била изключително неплодородна; нараствала заплахата от Византия. Това наложило сключването на „дълбок мир“ с Цариград, последвано от напущането на България от немските духовници. Външнополитическият момент налагал покръстването да се извърши от Византия. В Плиска пристигнали пратеници на Цариградската църква. В 864 г. Борис се покръстил тайно със семейството си, а на следващата 865 г. провъзгласил християнството за официална религия. Възникналият по този въпрос бунт на прабългарските боили бил смазан жестоко.

По това време обаче противоречията между Цариградската и Римската църква се изострили и българският владетел решил да използва отново това обстоятелство за дипломатически изгоди.

Той възобновил политическия съюз с Немската империя и разменил обстойна кореспонденция с папа Николай I. През август 866 г. в Рим пристигат пратеници на българския княз със 115 въпроса към папата. Започнали отново оживени връзки. Цариград, който досега се държал с чувство на превъзходство и покровителство над новопокръстенния български народ, бил поставен на тясно от ловките маневри на Борис.

Ако проследим споменатите по-горе 115 въпроса, които българският владетел задава на папата, ще се убедим, че князът-покръстител всъщност има желание да съчетае новата християнска етика с някои вековни езически традиции и обичаи на траки, прабългари и славяни, формирали вече през изминалите два века единна българска народност. Тази тенденция осъществява по-късно българската наро-до-християнска религия, която заедно с езика остават най-здравата защита на народа ни през 700 години чуждо робство.

При преговорите в Рим се достигнало до най-важния въпрос — за самостоятелност на българската църква и за избиране на неин първосвещеник. Въпреки упорития отказ на новия папа Адриан II да ръкоположи предложения от Борис кандидат, преговорите по нареждане на княз Борис продължавали. Това накарало Византия да прояви изключителна толерантност и готовност за отстъпки по отношение на всички български искания. Постигнал своето, Борис в края на краищата приел страната му да попадне в диоце-за на Цариградската вселенска църква, при условие, че българската църква е обявена за независима. Историческо постижение утвърдено и от Осмия вселенски цариградски събор през 870 г.

МОГЪЩЕСТВО И УПАДЪК НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Третият основен фактор, който княз Борис 1 по щастливо стечение на обстоятелствата, успял да осъществи и който изиграл основна роля в окончателното обособяване на единната българска народност, е създаването и развитието на славянобългарската писмена култура.

Създаването на славянската азбука било дело на Константин-Кирил Философ и неговия брат Методий. Синове на знатен византийски сановник от Солун и на майка от българските славяни, населяващи плътно околностите на големия град, още от малки те са били добре запознати с майчиния си език. Впоследствие по-големият брат се посвещава на военноадминистративна дейност и станал управител на една от близките славянски области. Константин-Кирил получил блестящо образование в прочутата Магнаурска школа. През 851 г. и двамата братя се оттегли в манастира „По-лихрон“ в Мала Азия, където след продължителна работа в 855 г. създали славянската азбука.

През 862 г. в Цариград пристигнали пратеници на великоморавския княз Ростислав, който поискал помощ срещу немската военна и църковно-културна експанзия. Византийският император се спрял на двамата братя като най-подходящи за осъществяване на културно-политическа помощ. Заедно с няколко свои помощници те били изпратени във Великоморавия. В столицата на Ростислав те създали първата славянска църква и славянски училища.

Това предизвикало ненавистта на немското духовенство, което имало твърдото намерение да покръсти населението и организира културно-духовния живот във Великоморавия. Наклеветени, двамата братя били принудени да се отправят за Рим, където въпреки официалното становище, че Светото писание трябва да се проповядва

на три езика — гръцки, еврейски и латински — те защитили правото на славянския език да бъде използван в богослужението.

В Рим Кирил починал на 14 февруари 869 г. и бил погребан тържествено в базиликата „Сан Клементе“. Папата ръкоположил Методий за епископ на населената със славяни Панония. Това предизвикало отново гнева на околните немски епископи. Методий бил наклеветен и изпратен в заточение и затвор в средногерманския град Елванген. Впоследствие папа Йоан VIII наредил да освободят Методий и го провъзгласил за архиепископ на Великоморавия с център нейната столица Велихрад. Единадесет години — до смъртта на Методий през 885 г. — продължила плодотворната дейност на славянския просветител не само във Великоморавия, но и сред славяните по течението на Висла.

След смъртта на архиепископа неговите ученици — Го-разд, Климент, Наум, Лаврентий и Ангеларий били прогонени по настояване на новоиздигнатия епископ. След много премеждия Климент, Наум и Ангеларий пристигнали и били радушно приети в българската крепост Белград, откъдето се отправили за столицата Плиска. Преценявайки значението им за създаване на нова славянобългарска писмена култура княз Борис решил да организира дейността им в най-отдалечените области на държавата си, за да задоволят нуждата от нови славянобългарски проповедници из цялата страна.

Климент открива първия център в Кутмичевица — Западна Македония, с главни седалища Охрид и Девол. В Плиска школата се оглавява от Наум. По-късно след заминаването на последния за Охрид начело на книжовната школа в столицата застава Константин Преславски.

Глаголическата азбука, създадена от братята Кирил и Методий, имала характерна декоративна сложност и била трудна за изписване. Климент и неговите ученици в Охридската школа създават на българска земя много по-функционална азбука — кирилицата, която се превръща през следващите столетия в писмена цивилизация за много от народите между Адриатика и Тихия океан.

В своята школа Климент успява да подготви над 3500 проповедници, които започват ревностно делото си из цялата страна. По същество школата на Климент отговаря на изискванията за

средновековните висши школи и може да се счита за първообраз на българо-славянския университет.

След близо десетгодишна преподавателска дейност Климент Охридски бил ръкоположен за „пръв епископ на българския език“ за обширна област от Македония и Западни Родопи.

В Плиска, а по-късно и в Преслав, активна и успешна книжовна и учителска дейност развили Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и др.

Така по време на княз Борис I бил осъществен и третият важен фактор за формиране на българската народност — създаването на славянската писменост и българо-славянска писмена култура. Достижение, което е имало не само народностно значение, но и безспорно световно културно последствие.

След повече от две столетия сливането на славяните, прабългарите и завареното тракийско населени образувало нова оформена и самостоятелна българска народност със свои народностни черти и духовна култура, която ще остави забележителна следа в своето развитие.

През 889 г. княз Борис I отстъпил престола на най-големия си син. Новият княз Владимир-Расате (889--893) сключил съюзен договор с немския крал Арнулф насочен срещу Византия и попаднал бързо под влияние на недоволни от покръстването боляри. Направени били дори реални стъпки към възвръщането на езичеството в страната. Княз Борис напуснал манастира и с верни свои боляри пристигнал в столицата Плиска и свалил от престола Владимир-Расате, като го ослепил. Наказани били и други висши сановници, привърженици на идеята за връщане към езичеството.

За да скъса окончателно с езическото минало още през същата 893 г. Борис свикал големия църковно-народен събор, на който обявил възкачването на престола на по-малкия си син Симеон и преместването на столицата в Преслав. После се върнал отново в манастира, където починал през 907 г.

Особено важно последствие на църковно-народния събор от 893 г. е решението за пълна подмяна на византийското духовенство с българско и за налагането на българскославянския език като официален държавен и църковен език.

Симеон бил роден през 866 г. Младостта си прекарал в Цариград и завършил висшата Магнаурска школа. Овладейл гръцки и арабски, служил си свободно с латински, той придобил изключително висока елинско-византийска образованост. При връщането си в страната взел активно участие в дейността на новосъздадените български книжовни школи. Баща му го подготвял за глава на българската църква. Събитията от 893 г. обаче го поставят на българския престол и му дават възможност да остави след себе си едни от най-блестящите страници в българската история.

Веднага след възкачването на престола новият владетел бил поставен пред изпитание. Дълго запазилите се бъл-гаро-византийски мирни отношения били застрашени от решението на император Лъв VI Философ да премести пристанището на българските стоки от Цариград в Солун. Постъпките на Симеон за отмяна на тази наредба срещали упорит отказ. Това наложило българските войски през 894 г. Да нахлуят в Източна Тракия и да нанесат няколко тежки поражения на византийците. Цариград потърсил помощ от маджарите, които нападнали от север България. Византийската флота се появила в устието на Дунав. Междувременно българският владетел привлякъл на своя страна печенегите и с тяхна помощ прогонил на запад маджарите в поречието на Среден Дунав, където останали завинаги.

Непосредствено след отстраняването на маджарската опасност българските войски се спуснали на юг, разгромили византийските войски при Булгарофигон (днешния Ба-баески) и се озовали пред стените на Цариград. Византийският император бил принуден да приеме исканията на българите и да сключи мир.

Още на няколко пъти след това при предизвикателства от страна на Византия Симеон показвал както боеспособността на войските си, така и блестящите си пълководчески качества. Това накарало византийците в 904 г. да сключат продължителен мир с България, при което признали безусловно южните ѝ и западни граници. Южните български граници преминавали на 20 километра от Солун и в пределите на страната влизали трайно цяла Албания и Македония. Съгласно този договор византийската империя изплащала ежегодно голям данък на българската държава.

През 913 г. по повод нарушаване клаузите на договора от страна на византийците, Симеон отново се озовал пред стените на Цариград.

Регентите на малолетния император Константин VII Багрянородни помолили за мир. Състоял се и тържествен прием на българския владетел, който вече се наричал „цар на българите“. Тук е бил извършен и символичен обред по коронацията на българския цар.

Византийската аристокрация обаче считала сключения мирен договор унизителен за империята. Те нарушили мира през 914 г. България провела военни действия на застрашително широк за империята фронт — от Адриатическо море до Босфора. Това накарало византийските дипломати да направят всички опити, за да привлекат за удар в гърба н българите печенегите, маджарите и сърбите. През лятото на 917 г. всички приготовления били приключени и византийските войски решени на всичко за постигане на окончателна победа срещу българите, потеглили на север, преминали границата, но били посрещнати изненадващо от Симеон и армията му при р. Ахелой — между Анхиало (днешно Поморие) и Месемврия (днешен Несебър). Тук на 20 август 917 г. при решителна битка между двете войски Симеон нанася съкрушителен разгром на ромейската императорска войска. Почти всички военни формации, които не успели да се спасят на кораби, били унищожени.

При тези обстоятелства била парализирана и противобългарската коалиция от север. Маджарите и печенегите се отказали от всякакви враждебни действия срещу българите, а Сърбия като постоянен съюзник на Византия била завладяна. България опирала на три морета — Черно, Бяло и Адриатическо, а войските на Симеон проникнали чак в Коринт.

При тези обстоятелства Симеон отправя искане до Цариград византийското правителство и подвластния му народ да го признае за император на българите и ромеите. Византийците отклонявали по различен повод отговора си, което накарало Симеон да завладее Галиполския полуостров с цел да се прехвърли на малоазиатския бряг и да потърси помощта на арабския халифат.

През 923 г. Симеон се озовал трайно под стените на Цариград, но продължителната позиционна обсада го уверила, че Цариград може да бъде превзет единствено при взаимодействие и откъм морето. Необходима му била голяма по размер флота, с каквато българският цар не разполагал.

Това наложило сключване на договор с император Роман Лакапин за вдигане на обсадата.

Убеден, че византийците няма да признаят царската (императорската) му титла, Симеон се обърнал отново към папата, за да получи от него короната и признанието. Насърчителният отговор на папа Йоан X накарал Симеон да удвои подготовката си за завладяване на Цариград и провъзгласяването му едновременно за император-самодържец на българи и ромеи.

След ожесточени стълкновения с хърватския крал Томислав, Симеон почувствал нужда да даде отдых на войските и народа си, подготвяйки нов широкомащабен поход срещу Византия, убеден, че ще бъде в състояние да превърне вселенската столица в своя и да сложи край на византийското господство на Балканския полуостров. В период на усилена подготовка великият цар починал внезапно от сърдечен удар на 27 май 927 г.

Основните постижения, осъществени при царуването на Симеон Велики, се заключават не само в териториални придобивки на държавата-империя и обединяване на голяма част от земите населявани от български славяни под скиптъра на един цар. Не по-малко важни са изключително големите придобивки в областта на културата, изкуството и особено книжнината. Новата столица Преслав е била толкова богато украсена, че с някои от обществените си сгради напълно е съперничела на съответните постройки в Цариград. Създадена е била оригинална славянобългарска литература, която по-късно се превръща в основа на цялата славянска книжнина, писана с кирилската славянска азбука.

С една дума достигнат е бил всестранен военен, обществен и културен възход, който с право остава в българската история под името Златен век.

Погледнато от историческо гледище обаче, този непознат дотогава бурен възход на българската държава е имал и своите недостатъци. Разцветът не е бил предхождан от по-продължително и всестранно съзряване на политически и обществен живот в страната. Тъкмо затова може би след стремителния възход е последвал бърз и съдбоносен упадък.

Причините за това, разбира се, не трябва да се търсят само в динамиката на историческите процеси, но и в негативните последствия

за стопанския, политически и преди всичко социален живот от непрекъснатите и изтощителни войни. Истинските размери на негативните явления обаче ще се проявят тепърва в живота и съдбата на народа.

БОРБИ ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ И ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ ВИЗАНТИЙСКО РОБСТВО

По неизвестни причини цар Симеон остава за наследник на престола не първородния си син Михаил, а втория — Петър, който управлява страната повече от четиридесет години (927–968).

Още след встъпването си на престола Петър се оженва за внучката на византийския император — Мария, и сключва с Византия 40-годишен мирен договор.

Новата българска царица въвежда в двореца подчертана византийска пищност и церемониал, което предизвиква недоволството на останалите Симеонови синове и мнозинството от болярите. Направен е дори опит за съзаклятие на недоволните под ръководството на един от братята на цар Петър — Иван. Царят и неговият пръв помощник и фактически изпълнител на държавната власт — вуйчо му Георги Сурсувул обаче разкрили заговора.

Още в началото на царуването на Петър срещу България се опълчват всички, които били изпитвали дотогава бойната мощ на Симеон. Сърбите под водителството на избягалия от пленничество в България княз Чеслав вдигнали въстание и се освободили от българското владичество. България била нападната от маджари и печенеги. Маджарите преминавали през част от територията на България, опустошавали богати и плодородни части от нея и достигали дори чак до Цариград. Не по-малка опасност представлявала и укрепваща военната си мощ руска Киевска държава.

Редом с тези външни стълкновения, при все по-подчертаната поляризация на българското общество и икономически трудности от прекараните продължителни войни, в страната получава особено широко разпространение богомилското учение, наричано така по името на най-ревностния проповедник в България — поп Богомил.

Местна трансформация на познатите ереси от Предна Азия — манихейството и павликянството — учението на богомилите било по същество своеобразно дуалистическо възприемане на света от съчетание на добро и зло. Според богомилите всичко видимо е дело на Сатаната, а само човешката душа изхожда от Бога. Затова те отричали всички различия в обществото като прояви на сатанинското начало в уредбата на света. Само чрез отчуждаване от материалните блага и стремеж към просветление на душата е възможно спасението на човека. Богомилството отрича официалната църква и нейните служители, Стария завет и всички молитви с изключение на „Отче наш“. Негативно отношение богомилите са имали към цялата държава, обществената йерархия и семейството. Въпреки всичко, в зависимост от проникване в дълбините на учението си богомилите са се подразделили на „свършени“, „верващи“ и „слушатели“. Организирали се в „богомилски общини“ начело със старей-шина, наричан „дедец“.

В продължение на следващите две столетия богомилството получава разпространение не само в България, но и в редица страни — Босна, Италия, Южна Франция, Северна Испания — придобивайки местни трансформации и названия.

Официалната власт по времето на цар Петър, а и по-късно, предприемала организирано преследване на богомилите, разправяйки се жестоко с цели богомилски общини. Това тя е вършела убедена в разрушителната роля, която еретическото учение е играло не само за обществената структура, но и за държавната независимост.

Освен официалните широко прилагани репресивни мерки срещу богомилите, възниква и определена реакция както срещу еретиците, така и срещу засилващите се обществени неправди в страната. Проявите на този протест са били от различен характер — като се започне от пустинническото отшелничество на Йоан Рилски, канонизиран от българската църква по-късно като един от най-почитаните български светци, и се стигне до патетичния зов за изобличаване на еретиците и нравственото осъзнаване на самозабравили се властници и всенародно духовно просветление отправено в „Слово срещу богомилите“ на редовия български свещеник от X в. презвитер Козма.

Въпреки всичко това обаче както вътрешното, така и международното положение непрекъснато се влошавало. През 963 г. цар Петър възобновил мира с новия византийски император Никифор Фока със задължение да не допуска маджарите да преминават през българска територия. Притиснат обаче от влошаването на вътрешното и стопанското положение в страната, от все по-усложняващата се международна обстановка, само две години по-късно българският цар сключва договор с германския император Отон I и с маджарите, приемайки задължението да не пречи на последните да преминават през българска територия за нападение на Византия.

Това накарало Никифор Фока не само да започне война с България, но и да принуди с богати подаръци и обещания киевския княз Светослав да нападне България. Светослав нахлул в територията на българската държава през пролетта на 968 г. с шестдесетхилядна войска и след кръвопролитни боеве превзел 30 български крепости в Добруджа, като сам се настанил в старобългарската крепост Преславец (намираща се на днешния румънски остров Пъкълул луй Соаре).

Така, получила писмеността си от България, а в известен смисъл и християнизиранието, Киевска Рус нанася удар в гърба на България и то в един от най-критичните периоди на историята ѝ. Нападението на киевския княз е причина за задълбочаване на вътрешната криза в страната и в този смисъл се оказва ключов момент за предстоящия бърз упадък, на изживялото само преди няколко десетилетия апогей на империя от европейски тип, Първо българско царство.

Тежко заболелият цар Петър се оттеглил същата година в манастирство и на престола се възкачил синът му Борис II (968–971).

Опитвайки се безуспешно да сключи договор и получи помощ от Византия срещу нашествието от север, Борис II сключил мир с киевския княз, като приел неговото присъствие в североизточната част на страната си. Светослав, настанил се трайно в крепостта Дръстър (Силистра), се обявил за върховен разпоредител на руските и българските войски и отрядите от печенизи, нахлули заедно с войските на княза. През лятото на 970 г. Светослав се спуснал начело на обединените войски в Тракия, но византийците удържали пълна победа. На следващата година новият византийски император Йоан Цимисхий нахлул в Североизточна България, превзел столицата Преслав и я подложил на грабеж и унищожение. Официално

императорът обяснил военната си операция като „помощ и освобождаване на българите от владичеството на Светослав“. Цимисхий дори оставил на престола младия Борис II. Това му било необходимо, за да принуди киевския княз да напусне Дръстър и останалите български крепости, и да се оттегли към далечната си северна столица.

След оттеглянето на русите на север от делтата на Дунав, Цимисхий оставил византийски гарнизони в североизточната част на страната, минал през опустошения Преслав и отвел като пленници цар Борис II със семейството му и брат му Роман в Цариград, обявявайки Мизия за присъединена към Византия.

Борбата на българския народ за запазване на независимостта далеч не била приключена. Цялата западна половина на Българското царство продължавала да живее независим живот, осъществяван от местните боляри. Още в първите години след падането на Преслав в западните части на българската държава проявил особена активност един от най-известните български боляри — комит Никола. Неговите синове Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, особено след смъртта на император Йоан Цимисхий през 976 г. и въз-шествието на новия император Василий II, започнали активно и на широк фронт военни действия срещу Византия. Давид и Мойсей наскоро след това били убити в сражения и фактически предводител на все по-увеличаващата се по численост българска войска станал Самуил, обявявайки за столица на България Охрид.

Византийците се опитали да премахнат Самуил чрез вътрешнодворцов преврат, но опитът им пропаднал и замесеният в заговора трети брат Аарон бил наказан с посичане заедно с цялото му семейство. По молба на Самуиловия син Гаврил-Радомир бил пощаден само синът на Аарон — Иван Владислав.

През 997 г. цар Борис II заедно с брат си Роман избягал от Цариград и се опитал да достигне свободната част на страната си. По пътя обаче Борис бил убит и в Охрид пристигнал само Роман. Самуил му отдал нужните на цар почести. През 991 г. Роман, попаднал отново във византийски плен, бил хвърлен от Василий II в тъмница. Починал в затвора в 997 г. Едва тогава Самуил се провъзгласява за цар на българите. Факт, който показва нравствените му качества, признаване континуитета и суверенитета на българската царска институция и

легитимността на българския цар. Качества, на които трябва да завидят много от по-късните владетели и императори на Европа.

В следващите десет години цар Самуил разширявал непрекъснато територията на българското царство, освобождавайки почти цяла Мизия, включително и Преслав, Плиска, Дръстър и отвъддунавска България. Българските войски, водени от Самуил, нанасяли удари на византийците и се спуснали на юг през Епир и Тесалия до Коринт и Пелопонес. Император Василий II решил едва в 986 г., десет години след възшествието си на престола, да предприеме голям поход срещу България. Начело на многохилядната войска той се отправил през Тракия към Средец, но градът удържал обсадата му.

Опасявайки се да не бъде отрязан пътя към Цариград от настъпващите от юг основни сили на Самуил, византийският император снел обсадата и се отправил обратно към Тракийската низина. Преди да стигне до Пловдив обаче той бил изненадан от Самуил при прохода Траянови врата и войската му била разгромена. Василий II едва се спасил в бягство на юг.

Победата при Траянови врата дала възможност на Самуил да възвърне цели области от Българското царство и на северозапад, включително крепостите Белград и Срем. Българският цар превзел и Драч, превръщайки го в голяма военна крепост, пазеща от запад пътищата към столицата Охрид. През 996 г. Самуил отново се спуснал в Пелопонес, разрушавайки всички византийски крепости по пътя си. На връщане обаче, недалеч от Термопилите, на север от Атина, голяма византийска армия, спускаща се от Солун, нанесла тежко поражение на българите, избивайки голяма част от войниците на Самуил и пленявайки над 12 000 от тях.

Тежко ранен българският цар с останките от войските си се прибрал в Охрид. Византийците, заангажирани с арабите, предложили мир, който България приела и използвала за завладяването на цялото Адриатическо крайбрежие чак до За-дар, покорявайки и сръбските княжества Босна и Рашка. За да осигури напълно тила си, Самуил сключил съюзен договор и с маджарите.

В това време обаче Василий II, удържал няколко победи над арабите, решил в 1001 г. да се справи с отново надигащата се сила на българите. Сега вече окончателно. Войските му се насочили както към Преслав и Дръстър, така и към Пловдив и Сердика. Започнала близо

петнадесетгодишна схватка на живот и на смърт за бъдещето на България. Една героична агония и кървава епопея на Първото българско царство, която не стихва нито за година, разпалвана от дързостта на изключителния пълководец и държавник Самуил.

Докато Василий II обсажда Бдин (Видин), Самуил атакува Адрианопол (Одрин) съвсем близо до Цариград; докато императорът се насочва към българската столица, Самуил го пресреща при Скопие, докато византийската дипломация успява да скъса съюзните отношения между българите и маджарите, българският цар успява да си осигури поддръжката на трансилванския владетел. Развързката настъпва в битката при Беласица планина, където на 29 юли 1014 година Василий II нанася с военна хитрост тежко поражение на Самуил. Петнадесет хилядна българска войска попада в плен. Царят с част от войската си успява да се отскубне от клопката и се отправя към Охрид, за да организира противоудар. Василий II обаче, наричан вече Българоубиец, подготвя жестока изненада за Самуил. Той ослепява всички български пленници, като на сто слепци оставя един едноок за водач. После в безкрайна върволица изпраща пленниците към Охрид. Самуил не е могъл да понесе гледката на завръщащата се ослепена войска и на 6 октомври 1014 г. умира от сърдечен удар.

Българският престол бил наследен от сина му Гаврил-Радомир, който продължил съпротивата срещу византийското нашествие. Още на другата година обаче новият цар бил убит при лов от братовчед си Иван Владислав, който станал български цар.

Надеждата за бърз разгром на българската съпротива и превземането на столицата Охрид не се оправдала. Иван Владислав успял да нанесе тежък удар на византийците при крепостта Струмица. През февруари 1018 г. той обсадил дори крепостта Драч, но загинал под стените ѝ.

Останала без войска, столицата се предала на византийците. Престолонаследникът Пресиан обаче се оттеглил в албанските планини и продължил съпротивата там. Упорита съпротива в тази област оказал и войводата Ивац. Последната българска крепост Срем, в близост с Белград, била завладяна едва в пролетта на 1019 г.

Поробената българска държава била разделена от византийската администрация на две области: Паристрион (обхващаща територията между Дунав и Стара планина с център Велики Преслав) и България

(заемаща югозападните части на някогашното българско царство, включително цяла Македония с център отначало Скопие, а впоследствие Триадица (София).

Въоръжените опити за освобождаване на народа в поробените български земи започнали още в първите години от византийското робство. В 1019 г. в Солун българските боляри Елемаг и Гавра организирали опит за възстановяване на българската държава, но заговорът претърпял неуспех.

През 1040 г. в Белград от Унгария пристигнал Петър Делян, син на Гаврил-Радомир от брака му с унгарската принцеса, и вдигнал въстание. Петър Делян бил провъзгласен за български цар. Войските му се насочили на юг, освободили Ниш, Скопие и се отправили към Солун. Византийският император, който бил по това време в града, побягнал със свитата си.

Междувременно въстанали и по-дребни български боляри в най-южните части на Македония. На следващата година в стана на Петър Делян се появил Алусиан — синът на Иван Владислав, и предявил претенции за съвладетел. Въпреки благосклонността на цар Петър Делян новопоявилият се претендент предизвикал разногласия сред българската аристокрация. Петър Делян възложил на Алусиан да атакува и превземе Солун, но четиридесетхилядната българска войска претърпяла поражение поради самонадеяността и прибързаността на сина на Иван Владислав. Раздразнен от справедливите упреци на Петър Делян, братовчед му подло ослепил царя и избягал. Започнала нова трагична одисея на ослепения цар-въстаник и оредялата му войска, която продължавала съпротивата си. През 1041 г. император Михаил IV успял да плени Петър Делян при Острово — Македония. По време на преследванията на въстаналите българи с особена суровост се проявил един от норманските наемници на византийците — Харолд Хардрад, наречен в една нор-манска сага „разорител на българите“. По-късно Харолд Хардрад става крал на Норвегия и основател на днешната столица на страната — Осло.

По-големи или по-малки въстания обаче продължавали да припламват тук и там из поробената българска земя.

Такива били въстанията на Георги Войтех в Скопие (1071 г.), на Нестор в Тракия (1079 г.), на Травъл в Пловдив (1084 г.).

Тридесет и пет години след въстанието на Петър Делян в Скопие избухнало ново въстание за освобождение на българското царство, оглавено от болярина Георги Войтех — потомък на стар български кавхански род. Бил повикан дори един от потомците на Самуиловия род, провъзгласен в Призрен за български цар под името Петър III.

Скоро обаче въстанието било разбито и както съобщава летописецът Скилица, византийските наемници — нормани и алемани — опустошили напълно останките от дворците на Самуил както в Преспа, така и на остров Ахил в Преспанското езеро.

През 80-те години на XI в. югозападните български земи се превърнали в арена на стълкновения между византийските войски и нахлуващи нормани. В края на XI в. започнали и кръстоносните походи като Първият (1096–1097) и Вторият (1146–1147), преминали през българските земи и опустошили много селища по пътя си. Нахлуването на печенегите (1114–1115) било също жесток бич за поробеното население.

Богомилите се активирали отново и под водителството на българина Василий предизвикали широко брожение сред поробения народ срещу византийското владичество. Наново се появило в широки размери отшелничеството. Някои от тези пустинници като Прохор Пчински (около Кумано-во), Гаврил Лесковски (около Кратово) и Йоаким Осоговски (около Крива паланка) се превърнали в истински духовни водачи на поробения и измъчван народ.

Положителна роля за поддържане духа на българите е играела и запазената самостоятелна Охридска архиепископия, макар и нейният предстоятел не винаги да е бил избран българин.

През втората половина на XII в. положението на поробеното българско население се влошило изключително много както от засилване на византийския гнет, така и от неспиращите нашествия през Дунава, които опустошавали жестоко и без друго ограбваната от поробителите земя. През 1185 г. земите на север от Стара планина били обложени с нов допълнителен данък, което превърнало народното недоволство в открито въстание. Начело на въстанието застанали двамата търновски боляри от българо-кумански произход — Петър и Асен. През есента на същата година те провъзгласили българската държавна независимост и обявили Търново за нова столица на страната. Монахът Василий бил ръкоположен за

архиепископ на българската църква. Той коронясал по-възрастния от братята Петър (1185–1190) за цар на България.

През лятото на 1186 г. византийският император Исак II Ангел се опитал с многобройна войска да възвърне византийското владичество на север от Стара планина, но не успял. Един от близките сподвижници на двамата братя боляринът Добромир Хриз бил изпратен в Македония за повдигане на борба местното българско население. Исак II Ангел се опитал още веднъж през 1187 г. да връхлети с многобройна войска възстановеното българско царство, но след продължителна обсада на Ловеч, където била съсредоточена българската войска, се отказал. Сключен бил мир и гаранция за поддържането му била изпращането на третия брат Калоян в Цариград. В следващите години българските войски освобождавали нови поробени земи все по на юг в широк фронт — от Странджа до Струма. Петър се отказал доброволно от царската власт в полза на по-малкия брат Асен (1190–1196).

Като резултат от успешни военни действия с унгарците България си възвърнала и Белградската и Браническата области. Започнал възходът на Второто българско царство.

МОГЪЩЕСТВО И УПАДЪК НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Изненадани от бързите успехи на България византийците решили да прибегнат отново до помощта на заговор в българския дворец. Заговорът бил организиран от царския братовчед Иванко, който в 1196 г. убил цар Асен, но не успял да заеме властта. На престола се възкачил отново Петър, а Иванко бил принуден да избяга при византийците. Още на следващата година Петър също бил убит от недоволни боляри и на българския трон се възкачил най-малкият брат Калоян (1197–1207).

Първата грижа на Калоян била да укрепи централната власт и ликвидира отцепничеството на непокорните боляри. Осъществил тази своя задача още през 1199 г., той започва широко настъпление срещу византийците, освобождавайки Македония до Охрид и включвайки в границите на българската държава Косовската област, Призрен и Прищина. Временно заетите от маджарите Белград и Браничево били присъединени отново към българската държава.

За подобряване отношенията с маджарите изиграли роля и активните връзки, които Калоян създал с Римската църква в периода 1202–1204 г. За разлика от своите предшественици княз Борис I и цар Самуил, които са имали предимно временни отношения с църквата в Рим, Калоян създава трайни връзки с папа Инокентии III, сключил уния и през есента на 1204 г. бил коронясан от личния представител на папата кардинал Лъв, пристигнал специално за целта в Търново. Без да изменя съществено каноническите основи на източноправославната религия, изповядвана от народа, Калоян е имал намерение да използва широко унията с далечно-перспективни дипломатически цели — утвърждаване в европейски мащаб на Втората българска империя. Това Калоян съвсем ясно изявява в писмата си до папа Инокентии III.

През 1204 г. обаче настъпила съществена промяна в политическата обстановка на Балканския полуостров. По време на Четвъртия кръстоносен поход Цариград бил превзет от западните

рицари. Създадена била Латинската империя. Нейният император Балдуин I имал още в самото начало определени завоевателни намерения спрямо България. Опитите на папата да предотврати конфликта не успели и още през лятото на 1204 г. Балдуин нахлул в Тракия. Избягалите византийски аристократи и военачалници потърсили помощта на Калоян, обещавайки му да го провъзгласят за император и на византийците. Още веднъж в политическата перспектива на български владетел добила реални очертания мечтата за завладяване на Цариград.

Решителното сражение между българските войски и рицарите на Латинската империя се състояло на 14 април 1205 г. край Одрин. Балдуин и неговата армия били разгромени, императорът пленен, отведен в Търново и впоследствие умъртвен там.

Рицарите съсредоточили всичките си войски от Близкия изток на Балканския полуостров с цел да дадат отпор на Калоян. Новият латински император Хенрих, брат на Балдуин, се съюзил със солунския крал Бонифаций Монфератски за общи действия срещу България.

Преценявайки добре, че Цариград може да бъде завладян само след превземането на Солун и пленяването оттам на боеспособна флотилия, през лятото на 1207 г. Калоян се насочил към голямото пристанище на Бяло море. Между другото на връщане от Цариград солунският крал Бонифаций бил убит от български военни отряди и това внесло още по-голям смут в обсадения от Калоян град. Наближавал денят на решителния щурм, когато Калоян бил убит от заго-ворници в палатката си. Това сложило край на обсадата на Солун.

В дъното на заговора срещу Калоян стояла неговата съпруга-куманка и сестриния му син Борил, който узурпирал властта и се провъзгласил за български цар (1207–1218). Двамата сина на Асен I — Иван Асен и Александър потърсили убежище на север в руското Галицко княжество. Много от болярите отново се отцепили в самостоятелни феодални владения. Делото на народното обединение, създадено с такава решителност и вдъхновение от Калоян, заплашвало да се разпадне.

Борил претърпял неблагоприятния във военните действия с Латинската империя. През 1208 г. край Пловдив войските му претърпели тежко поражение от рицарите. Засилвало се и

недоволството сред народа, а това водело до все по-широко разрастване на богомилската ерес. Това наложило в 1211 г. да се организира голям събор против богомилите, който завършил с жестока разправа с привържениците на ереста.

През 1217 г. начело на дружина руски наемници, забягналият след убийството на чичо си Калоян, Иван Асен се завърнал в България, за да сваля узурпатора Борил. Законният наследник на престола държал в обсада Търново в продължение на няколко месеца и принудил Борил да се предаде. Иван-Асен бил коронясан за цар (1218-1241) и още в първото десетилетие от владичеството си показал изключителни качества на държавник и дипломат. Втората българска империя станала безспорен факт.

Оженвайки се за дъщерята на унгарския крал, той сключил мирен договор с маджарите, уредил отношенията си с Латинската империя и продължил унията с папството.

Междувременно през този период в политическо и военно отношение се извисява изключително много Епирското деспотство. След като превзел Солун в 1224 г., неговият владетел Тодор Комнин предявява претенции за короната на Византийската империя. Иван-Асен II обаче сключва с него мирен договор.

През 1228 г. по внушение на венецианците латинските рицари предложили на Иван-Асен II да стане опекун на малолетния император Балдуин II, като стоди дъщеря си Елена за него.

Обезпокоен от перспективите при това опекунство българският цар да завладее Цариград, Тодор Комнин насочил войските си срещу България. Решителната битка се състояла на 9 март 1230 г. край крепостта Клокотница, където Иван-Асен II удържал бляскава победа. Тодор Комнин бил пленен и отведен в Търново, а войската му разгромена. След това поврат в отношенията на силите, войските на Иван-Асен II продължили освобождаването на български земи на юг и югозапад. Присъединили се към българската държава и откъснати феодални владения на български боляри в Беломорието и Македония. България отново се простирала между три морета — Черно, Бяло и Адриатическо. Епирско-Солунската империя на Тодор Комнин рухнала. Остатък от нея било Солунското деспотство на Мануил Комнин, който бил зет на Иван-Асен II и негов васал. Във васално положение спрямо България било и Сръбското кралство.

В твърде кратък период България се оказала отново безспорен хегемон на Балканите. За да се предотврати над-висващата опасност за съдбата на Латинската империя и завладяването на Цариград, различни сили подтикнали унгарците да нападнат северозападните покрайнини на България, да навлязат в Белградската и Браничевска области. За Иван-Асен станало напълно ясно, че не може да се надява на подкрепа от католическия свят. През 1235 г. той сключил военно-политическия съюз с Никейската империя, която се оформяла като все по-засилващ се остатък от Византийската империя в Мала Азия. Това му давало възможност да притисне Латинската империя, но не му осигурявало по-големи шансове за завладяване на Цариград, тъй като никейците имали същите претенции. Търсейки пътища за осъществяване на тази вековна мечта Иван-Асен водил и през последните години на живота и царуването си активна и разностранна дипломатическа дейност, при която не е пренебрегвал нито подобряване на отношенията си с Латинската империя, нито възстановяване връзките си с папството.

Очакваната смърт на престарелия господар на Латинската империя Йоан дьо Бриен е подхранвала реално надеждите на българите и техния цар за завладяването на Цариград.

Заедно с политическите, дипломатически и военни успехи Иван-Асен II е осигурил през царуването си и успешно развитие на българското изкуство, култура и книжнина. Най-голямата сила на Балканите по това време е притежавала и завидно стопанско благополучие, осигуряващо търговски връзки не само с Изтока, но и с Дубровник, Венеция, Средна и дори Западна Европа.

Към края на царуването на Иван-Асен II обаче, над Югоизточна Европа надвисва нова опасност — татарското нашествие.

След смъртта на Иван-Асен II българският престол е зает от Каломан — малолетния син на големия български цар от брака му с унгарската принцеса Ана Мария. Точно по това време (1241–1246) в историята на българите се намесва, макар и за кратко време, още един отрицателен фактор — нахлуването на татарите.

Междувременно втората съпруга на Иван-Асен II — Ирина — отравя заварения си син Каломан, за да възкачи на престола също така малолетния си собствен Михаил II Асен (1246–1256).

Възползвайки се от нарушената стабилност в Българското царство, Никейската империя прехвърлила границите си на

европейския континент и откъснала от България Родопите, Сяр и Одрин. Доскорошните васали на българския цар — Комнините от Солун — също нахлули в Южна и Западна Македония, Епир и Албания. Унгарците от своя страна нахлули в Белградската и Браничевска области.

След десетгодишно царуване, през което направил опит да си възвърне Родопската област, Михаил II Асен бил убит от своя братовчед. Болярите обаче избрали за цар скопския болярин Константин Тих (1257–1277). Новият цар повел политика на сближение с Никея. Небезпокояван от българите никейският император успял в 1261 г. да превземе Цариград, слагайки край на Латинската империя и възстановявайки Византия.

Константин Тих не успял да спре разпокъсването на България на отделни самоуправляващи се феодални владения. Липсата на здрава централна власт и татарските нашествия подпомагали този процес. Дори през 1272 г. управителят на северозападните български области Яков Светослав се обособил като самостоятелен владетел с център Видин и се провъзгласил за „цар на българите“. Фактически се създали две български царства — Търновското и Видинското.

В обстановката на все по-засилваща се политическа и държавна криза през 1277 г. една постоянно нарастваща селска войска водена от Ивайло се вдигнала на въстание и след като се справила с поредното нахлуване на татарите в българските земи, се отправила към Търново. Войската на Константин Тих била разбита и царят убит.

При създалата се сложна обстановка на заплаха от византийска страна, болярите в Търново решават да отворят вратите на обсадената столица за Ивайло. Оженвайки се за овдовялата царица, той е приет като законен български владетел (1278–1280).

Независимо от постигнатите временни успехи срещу татарите и византийците, цариградският император успял да наложи за български цар Иван-Асен III.

Ивайло, подкрепян все така от присъединяващите се към войските му селяни, продължил сега яростна борба срещу византийците. Иван-Асен III, виждайки безизходното си положение, напуснал Търново, но болярите избрали незабавно нов цар — Георги Тертер (1280–1292). Феодалната аристокрация се обединила около

него. Селячеството било разколебано. Това заставило Ивайло да потърси убежище при татарите, където бил убит.

Раздробяването на страната продължило обаче и при Георги Тертер. Във видинската област се отделил деспот Шишман, в Крънската област (до Казанлък) — деспот Елтимир, в Белградската и Браничевска област — братята Дър-ман и Куделин. Георги Тертер се опитал да води активна външна политика, но това не спасило влошаващото се положение на България. В 1282 г. татарите нахлули отново в страната и ханът им Ногай обявил Георги Тертер за свален, а синът му Тодор-Светослав бил изпратен като заложенник при татарите. Загубил влияние в страната си, цар Георги I Тертер потърсил убежище във Византия. Същата година за цар на българите бил поставен послушното оръдие на татарите — средногорският болярин Смилец (1292–1298). Татарските орди опустошавали страната, а от запад сръбското кралство поглъщало една след друга раздробените феодални български владения.

През 1299 г. при разразилата се остра борба за надмощие в татарската „Златна орда“, хан Ногай бил убит. Синът на Георги I Тертер — Тодор-Светослав, наричан в някои източници Светослав Тертер, се завърнал в страната и наложил за цар на българите сина на Ногай — Чака (1299–1300). Това било кулминационната точка на татарското владичество в България. За опитния в изгнаничество Светослав Тертер възкачването на татарина било временна мярка. Скоро той убил Чака и изпратил главата му на новия татарски хан Токту, съперникът на Ногай. Като благодарност България получила обратно територията между дунавското устие и Днестър (днешна Бесарабия).

За по-малко от година цар Светослав Тертер преодолял вътрешната болярска опозиция. Отблъснал явната и тайна интервенция на Византия и дори успял срещу пленени знатни византийци да върне в Търново баща си Георги I Тертер. Засилило се доверието в царския престиж. Половинвековната криза в страната била преодоляна. Светослав Тертер водил и изключително активна външна политика — сключени били договори с Генуезката и с Венецианската републики и със Сърбия. След смъртта на Светослав Тертер престола заел неговият син Георги II Тертер (1322 г.), който още в началото на царуването си

започнал успешни военни действия срещу византийците. През време на тези действия обаче младият цар починал.

Настъпил нов шестмесечен неспокоен период сред българските боляри, изпълнен със спорове по избирането на нов цар. Накрая бил избран владетелят на Видинското княжество Михаил Шишман (1323–1330). Новопровъзгласеният цар започнал веднага военни действия с Византия и възвърнал част от заграбената българска територия в Тракия. През 1327 г. той дори се опитал с хитрост да завладее Цариград по време на династичните борби във византийската столица. Възкачването на престола в Цариград на Анд-роник III обаче пресекало стремежа на българите за териториални придобивки за сметка на империята. Сключен бил дори съюз между България и Византия срещу Сърбия, която все по-настойчиво проявявала интерес към български територии. Срещата на двете войски — българската и сръбската, водени съответно от цар Михаил Шишман и крал Стефан Дечански станала при Земен, недалеч от Кюстендил. Тъй като българите очаквали пристигането на отрядите на ловчанския деспот Иван Александър, те приели предложеното от сърбите едновременно примирие. През нощта обаче войските на Стефан Дечански нападнали българския стан и нанесли тежко поражение на изненаданите войници. В битката загинал от раните си и Михаил Шишман.

Настъпил отново шестмесечен период на нерешителност и династични борби в българската столица, докато накрая българският съвет избрал за цар Иван Александър (1331–1371), сестреник на Михаил Шишман и деспот на ловчанската крепост.

Иван Александър предприел веднага военни действия за отвоюване на заграбените от Византия южнобългарски земи. С новия сръбски крал Стефан Душан той сключил дълготраен мир. Сестрата на царя, Елена, станала съпруга на Душан и сръбска кралица.

Въпреки дългото си царуване, някои военни успехи и безспорни постижения в културния, и преди всичко в книжовния живот на България (създаване на една от най-забележителните български книжовни школи — Търновската), страната през царуването на Иван Александър преживява тежък период. Територията ѝ продължава да бъде раздробена на отделни феодални владения (деспотства) — от влиятелни боляри. Самият цар подпомогнал това отслабване на единната царска власт. Желаяйки да остави за наследник сина от

втория си брак — Иван Шишман — той поверил на Иван Срацимир — сина от първия си брак — Видинското княжество, което се превърнало в отделно Видинско царство. Почти пълна независимост са си осигурили и деспотът на Велбъждската област — Деян, на района между Струмица, Щип и Рилския манастир — Хрельо, на Родопската област — Момчил и особено потомците на Тертеровци — братята Балик, Теодор и Добротица — управляващи Добруджа. В страната настъпило все по-остро социално поляризиране. Богомилството, просъществувало три века, добило при тези условия нов подтик. Появили се и нови еретични учения като „варлаамство“ — противопоставящо се на излишния разкош в църковното богослужение, „адамитството“ и други. Въпреки организирането в столицата Търново многолюдни процеси-събори за осъждането им, те продължавали да се разпространяват и разстройват вътрешния живот на страната.

Тъкмо по това критично за България време от юг се очертала вече съвсем реално съдбоносната за Балканския полуостров опасност — селджукските турци. Намиращи се в продължение на десетилетия в Мала Азия, те били използвани от византийските императори и особено от Йоан Кан-такузин за завоевателни цели. В средата на XIV столетие обаче стремежът на турците да излязат извън границите на Мала Азия и да стъпят трайно на европейския бряг станал толкова явен, че Йоан Кантакузин се обърнал с молба до българския цар и сръбския крал за съвместна издръжка на флотата, която охранявала европейските брегове на Мраморно море. Неговото предложение обаче било отхвърлено. През 1352 г. турците под предводителството на сина на султан Орхан — Сюлейман, завзели крепостта Цимпе и трайно се настанили на европейския бряг. В по-малко от десет години турците завзели значителна част от Тракия, включително Стара Загора и Пловдив.

Втората половина на XIV в. се характеризира и с усиленото настъпление на могъщото унгарско кралство към земите на Балканския полуостров. В 1365 г. унгарският крал Людвик завзел Видинското царство. Едва четири години по-късно войските на търновския цар Иван Александър и на добруджанския деспот Добротица освободили Видин и върнали Иван Срацимир и семейството му от плен.

Унгарската експанзия била съчетана и с нападенията на рицарите на графа на Савоя Амадей VI, които нападали българските черноморски крепости и водели продължителни сражения с войските на деспот Добротица около Варна и Каварна.

При тази сложна и критична обстановка след смъртта на Иван Александър българският престол в Търново бил зает от сина му Иван Шишман (1371–1395). Турците широко нахлули в неговата държава още на следващата 1372 г. Разпокъсаните български деспотства от Македония до Черноморския бряг бързо станали васали на турския нашественик. През 1382 г. след храбра защита паднала София, а веднага след това Пирот и Ниш. През 1382 г. голяма турска армия под водителството на пълководеца Али паша преминала старопланинските проходи и след упорити сражения с войските на Търновското царство и деспотството на Добротица завладели крепостта Дръстър на Дунава. Така турците се вклинили не само между България и Сърбия, но и между отделните разпокъсани български държавици.

Въпреки това обединените сили на сърби, българи, власи и бошнаци дали решителна битка на нашественика на 15 юни 1389 г. на Косово поле (в западната част на Балканския полуостров). Обединената войска се водела от сръбския крал Лазар. Въпреки че в тази битка бил убит султан Мурад I, командването се поело от неговия син Баязид и той нанесъл съкрушително поражение на християнските войски. Битката при Косово поле изиграла ключова роля за завладяване на Балканския полуостров от турците.

На 17 юли 1393 г. след тримесечна обсада столицата Търново паднала. Тъй като цар Иван Шишман се намирал в Никополската крепост, отбраната на столицата водел главата на българската църква патриарх Евтимий. След превземането на столицата аристокрацията и населението биват масово избивани, а царските дворци — ограбени, подпалени и опустошени. Цар Иван Шишман продължил още малко царуването си в Никопол, въпреки че столицата му била вече завладяна. Останало само Видинското българско царство. През 1396 г. унгарският крал Сигизмунд повел на кръстоносен поход войските си срещу турците. С тях тръгнали и войските на последния български цар от Втората българска държава Иван Срацимир. В кървавата битка при Никопол турците нанесли тежко поражение на християнската войска.

Това сложило край на Видинското царство и на съществуването на българска държава.

Турците заели цяла Гърция и Атина. На юг оставала защитена от стените си и отличното си стратегическо положение столицата на агонизиращата Византийска империя — Цариград.

ОСМАНСКОТО РОБСТВО И ОПИТИТЕ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ XV ДО XVII В.

След покоряването на българската държава, в последните години на XIV в. на Балканския полуостров с изключение на Цариград, запазили известна независимост жителите на Босна, Черна гора, Албания, Морейското деспотство в Пелопонес и васалните Сръбско и Влашко княжества. Това давало надежда на българското население за скорошно избавление от турското робство. Надеждата добила обаче още по-реални основания след първото голямо поражение нанесено на турските войски на 20 януари 1402 г. при Анкара от монголския пълководец Тамерлан. В това сражение бил пленен и султан Баязид. Вестта за поражението на „непобедимата“ турска армия разпалила дейността на български хайдушки чети, особено в западната част на страната.

През 1404 г. подпомогнати от Унгария, Влашко и Сръбското деспотство, българските князе Фружин и Константин — съответно синове на Иван Шишман и Иван Срацимир, вдигнали на въстание населението между Дунава и Стара планина. Въстанието първоначално имало голям успех; българската власт била възстановена на значителна територия. През 1409 г. Баязидовият син Сюлейман обаче успял да изтласка въстаналите войски към долината на река Морава, където им нанесъл поражение.

Според други източници въстанието продължило доста по-дълго и било потушено през 1413 г. край река Темска (приток на р. Българска Морава). Така или иначе, въстанието на князете Константин и Фружин е първото антитурско въстание в сърцето на завладените от османците Балкани. При това то избухнало в най-подходящия исторически момент — период на тежка междуособна криза в турската държава след пленяването на султан Баязид от Тамерлан и борбата за престолонаследията между синовете му. В този решителен период,

когато византийци, генуезци, венецианци и родосци сключвали мирни споразумения така благоприятни за стабилизация на турците, единствено князете Константин и Фружин, подпомогнати от влашкия войвода Мирчо Стари, а по-късно от босненския крал Остоя и унгарския владетел Сигизмунд, въстават в единствения удобен период на криза в турското управление, с надежда да възстановят българското царство.

В първите две десетилетия на XV в. надеждата за освобождаване на България се подхранвала и от метежните действия на мюсюлманските секти, които водели упорити борби с официалната власт. Постоянно подкрепяна от българското население, съпротивляваща се на султанската власт секта е била и тази на Махмуд Бедредин, наричан още Бедредин Симави, чието учение представлявало смесица от българското богомилство и мюсюлманския мистицизъм.

През този период на размирици и метежи голяма част от оцелялата и неприела мюсюлманството българска аристокрация избягала във Влахия, Сърбия, Унгария, Молдова и Русия. Не малък брой знатни българи потърсили убежище и във Венеция и Западна Европа.

Въпреки активната дейност на Фружин, установил се в Унгария, през почти цялата първа половина на XV в. българите не успели да подемат широко и организирано движение за възвръщане на своята независимост.

През 1439 г. сръбският деспот Георги Бранкович избягал в Унгария, прогонен от турците. Балканските народи виждали възможност за спасение единствено с помощта на папството и католическите народи на Унгария и Полша, пряко заплашени от насочващата се към сърцето на Европа инвазия на турците. Това създадо възможност за организиране на кръстоносен поход срещу османските нашественици за освобождаване на покорените християнски земи. Начело на този поход застанал младият полско-унгарски крал Владислав III Ягело и прочутият унгарски пълководец Янош Хуниади. Организатор на похода обаче бил в действителност папа Евгений IV.

През есента на 1443 г. войската на похода, която нараствала непрекъснато от присъединяващи се към нея унгарци, поляци, чехи,

немци, власи, сърби и българи освободила значителна територия от западната част на Балканския полуостров и достигнала Златишкото поле. Суровите условия на зимата обаче принудили похода да прекрати настъплението си. Едва на следващата 1444 г. походът продължил, но сега вече през Северна България. Целта била да се съедини по предварително договаряне с генуезката флота, за да нанесе общ удар по суша и море към Цариград. Султан Мурад II обаче успял да прехвърли своевременно значителни войски от Мала Азия и посрещнал сборната християнска армия край Варна. Отначало битката започнала благоприятно за християните, но след убийството на деветнаде-сетгодишния крал Владислав Ягело настъпило объркване, което турците използвали, за да нанесат решителен удар и тежко поражение на кръстоносната армия.

Спасилите се полски и унгарски войски заедно с Янош Хуниади се оттеглили на север от Дунава. Заедно с тях потърсили спасение отвъд голямата река нови десетки хиляди български семейства.

Поражението на християните в битката при Варна се оказал ключов момент за падането на Цариград и окончателното покоряване на Балканския полуостров от турските нашественици.

Нововъзкачилият се на турския престол Мехмед II през 1451 и 1452 г. завзел последователно всички останали все още под византийска власт пристанища на Мраморно и Черно море и в пролетните месеци на 1453 г. започнал масирания удар по суша и море срещу вселенската столица. Цариград паднал на 29 май 1453 г., с което се сложило край на Византийската империя и на цял раздел от европейската история.

В следващите години били последователно покорени планинските райони на Босна и Черна гора, паднало и Морейското деспотство в Пелопонес, а след двадесетгодишна упорита съпротива (1444–1468) била сломена борбата на албанците за запазване на своята независимост под водителството на легендарния народен герой Георги Кастриоти-Скендербег.

През 1484 г. е покорена окончателно Влахия и Молдова, с което се открива пътя на турските нашественици към Средна Европа.

С установяването на османската власт по българските земи се слага край на едно европейско по характера си политическо, стопанско и духовно развитие. Налага се нова азиатска феодална система. В нея

собствеността на земята принадлежи на централната власт в лицето на султана. Представителите на османската административна и военна аристокрация, според мястото, което заемат в управленческата йерархия, получават от султана определени поземлени участъци — „ленове“. Срещу правата да събират част от данъците и налозите на населението, което живеело по тези земи и ги обработвало, представителите на военната класа били задължени да служат в армията и били наричани „спахии“. Така в земеделието е била установена ленно-спахийската система. Част от леновете се давали на лица, изпълняващи висши административни служби. Поземлени участъци — „вакфи“ получавали и мюсюлманските религиозни учреждения.

При тази система селяните били лишени от собственост върху земята. Те притежавали и обработвали определени участъци — обикновено земите наследени от бащите. За тях се издавал специален документ „тапия“. Селската земя можела да се наследява, но всички други права върху нея принадлежали на централната власт. Срещу получената земя селянинът бил задължен да плаща около 80 вида данъци и да върши ангарийна работа, като изпълнява и редица други повинности.

Частна собственост са били само дворните места и градините в непосредствена близост с тях.

Военнобюрокраичната пирамида в турската империя разполагала с властта, с богатствата на страната, с богатата, произвеждани от народа. Най-низшият слой в държавата на султаните бил подчиненото и поробено християнско население. То се наричало „рая“ — „стадо“. Неговото основно предназначение, от гледище на поробителя, било да произвежда блага и да служи на господарите победители.

Цялото население в Османската империя е било рязко разделяно по отношение на гражданските си права на две — правоверни (мюсюлмани) и неверници (гяури). Най-низшият слой в обществото било подчиненото християнско население — раята.

Въпреки това, в определени селища, поробеното население заради специалните си задължения към държавата и султанския двор, имало определени привилегии. Такива са били жителите на селища,

които са осигурявали войници за обозите — „войнугани“, дресиращи соколи — „соколари“, пазачи на проходи — „дервенджии“ и пр.

Както вече споменахме, още в началото на робството огромна част от спасилата се българска аристокрация и по-състоятелни слоеве заедно с най-бележитите представители на българската книжнина се отпратили на север или на запад, за да потърсят убежище и да започнат нов живот. Някои от тези български книжовници и духовници достигат до най-висши постове в църковната йерархия на страните, в които се установяват.

В поробената българска земя всички училища и книжовни средища са унищожени. Сложен е край и на Търновската патриаршия. До XVIII в. се запазва само Охридската българска архиепископия, но с много ограничен диоцез. По-голяма част от българските земи по разпореждане на турските власти се подчиняват на диоцеза на Вселенската патриаршия в Цариград, което всъщност е поставяне на народа ни под още едно робство — в този случай гръцко духовно иго.

Като единствени светилища на народното съзнание през тези дълги и тъмни векове на робството остават българските манастири. В тях се създават първите килийни училища, подготвят се български свещеници, които от своя страна откриват местни килийни училища в по-големите селища. Така се съхранява славянобългарското четмо и писмо, старинните книги и художественото изкуство — въз основа на което по-късно ще започне Българското духовно възраждане.

Именно с манастирите са свързани и забележителните български книжовници от епохата като Владислав Граматик, Йосиф Брадати, Константин Костенечки и редица други.

Опожарявани и разрушавани, манастирите в България през цялото робство били възстановявани и съхранявани от народа. Пример за това е съдбата на Рилския манастир. Опожарен от нашествениците още в първите десетилетия след началото на робството, той е възстановен с всенародни спомоществувания събирани от тримата братя Иоасаф, Давид и Теофан от кюстендилското село Граница. Във възстановения манастир през 1469 г. биват пренесени от Търново мощите на св. Иван Рилски. Шествие, което пресича надлъж България и което е описано така развълнувано в „Рилската повест“ на Владислав Граматик.

Богати книжовни огнища и хранилища на родното слово, а така също и школи за свещеници и учители, са не само българските манастири, които в средата на робството са около 120, но и книжовни средища често в непосредствена близост до манастирите — като например Кратово, Черепиш, Етрополе, Тетевен, Кунуш, Пловдив, Скопие, Слечен, Прилеп, Дебър. По-късно такива селища стават и Самоков, Жеравна, Котел, Трявна, Елена, Калофер.

Към края на XV в., само няколко десетилетия след епохалното откритие на Гутенберг, в Краков са отпечатвани първите черковнославянски български книги, което показва нуждата от църковна литература в поробената страна. През втората половина на XVI в. Яков Крайков от София отпечатва във Венеция четири богослужебни книги на старобългарски език. В 1651 г. българският католически епископ от Никопол Филип Станиславов издава в Рим молитвеник с новобългарски елементи в езика, наречен „Абагар“. В 1741 г. във Виена Христофор Жефарович издава и първата българска печатна книга със светско съдържание — „Стематография“.

Междувременно след първите векове опустошение в повечето български градове, възникнали отново предишните занаятчийски школи на приложно изкуство. От XVI в. тези школи са ни оставили истински шедьоври на златарското сакрално и светско изкуство.

Все по-широко развитие, макар и в ограничени селища, добиват художествената дърворезба и иконопиството, които следват традициите на Второто българско царство, но изявяват и нови възгледи, далечни предтечи на настъпилото в края на робството българско възрожденско изкуство.

С разрастването на стопанския живот в градовете през XVI и XVII век се обособява непрекъснато нарастваща прослойка на български занаятчии и търговци.

Това повишава самочувствието на поробенния български народ и създава условия за все по-широка изява на пасивна и активна съпротива на раята.

Още след приключване на въстанията и военните действия в началото на робството, почти през целите XV и XVI в. по българските планини и проходи не е преставала въоръжената съпротива на хайдушки чети. Имената и подвизите на хайдушките войводи Страхил,

Чавдар, Лалю войвода, Мануш са не само историческа летопис, но са останали и като част от българското народно поетично творчество.

В средата на XVI в. неспирното напредване на турските пълчища било спряно от добре въоръжени европейски войски. Най-пряко засегнатите държави в Средна Европа съюзили силите си. Австрийската империя се утвърдила като основна сила в антиосманската коалиция. Тя привлякла на своя страна князете на Трансилвания, Влашко и Молдова. Междувременно съюзният флот на Свещената лига (Испания, Венеция и италианските княжества) в 1571 г. потопил турската флота при Лепанто и пресякъл пътя на нейното господство в Средиземно море. През 1673 г. полският крал Ян Собиески разбил турците при Хотин. Десет години по-късно с помощта на същия крал била ликвидирана и последната надежда на турците — обсадата на Виена.

През 1688 г. австрийските войски завзели Белград, Ниш, а по-късно Видин и Скопие. Всичко това оказало извънредно обнадеждаващо въздействие върху българите и особено католиците в Северозападна България — Чипровец и съседните села, а така също и приелите католическо вероизповедание бивши богомили (павликяните) настанили се на някои места в Северна България. По това време действат на „ползу роду“ софийският католически архиепископ чипров-чанинът Петър Богдан, Петър Парчевич — най-забележителният посланик на българската съдба и народната кауза по време на робството, който е изпълнявал мисиите си от Варшава през Киев и Виена до Венеция и Рим. Сподвижник на това негово дело е вече споменатият епископ Филип Станиславов.

Определени автори, особено през изминалия половин век, се стремяха да наложат на широкия читател възгледа, че именно Русия е първата и в известен смисъл единствената покровителка на поробения ни народ, че именно нейната политика и помощ са вдъхновявали освободителните стремежи на народа ни и са поддържали жаждата му за свобода. За втората половина на XVIII и първите три четвърти на XIX столетие това е вярно. Но до този период и особено през XVII в. първото по-голямо народно освободително движение у нас е вдъхновявано, а в определена степен и подпомагано, от отпора и войните, с които средноевропейските католически държави нанасят кървави поражения на турската империя и полагат началото на

неспасяемия ѝ упадък. Българските католици през този период направиха достойние на Европа съдбата на отечеството ни и потърсиха помощ за народното освобождение от най-влиятелните европейски държави. Това беше и основната задача, на която бе посветил живота си Петър Парчевич. Толкова упорит, енергичен и убедителен посланик на българските интереси като Парчевич народът ни няма да има до времето на Георги Раковски, а и по-късно. Той си остава най-забележителният българин-дипломат в цялата ни история досега.

Обстоятелството, че този период от историята ни е свързан със западните европейски държави и Ватикана беше причината за съзнателното му омаловажаване и премълчаване от историографите адепти на руското влияние в България.

През края на XVI и първата половина на XVII в. под влияние на турско-австрийските войни пламват и първите по-големи въстания в българските земи. В търновското въстание през 1598 г., организирано от търговеца Тодор Балина, е бил провъзгласен за български цар и един от потомците на Шишмановата династия. Поражението на въстанието е довело до изселване на север от Дунава отново на хиляди български селяни и граждани.

Голям подем на жаждата за свобода всред българския народ, особено сред българските католици — в и около Чипровец, настъпва след поражението на турците под стените на Виена през 1683 г. Последвалото настъпление на обединените австрийско-полско-унгарски войски на юг и югоизток, превземането от тях на Белград през 1688 г. стават повод за избухването през септември същата година на Чипровското въстание, обхванало значителен брой от населението в северозападния край на българските земи. След неравна схватка въстанието било потушено с изключителна жестокост.

Чипровското въстание е начало на бунтовен период в цяла България. То е последвано от Второто Търновско въстание и особено от широкообхватното Карпошово въстание през есента на 1689 г., разпространило се в няколко месеца из територията между Кюстендил, Кратово, Щип, Скопие и Прищина.

Сериозните неуспехи в настъпателните и завоевателни набези на турците, разрастването на хайдушкото и въстаническо движение в България накарали турците да укрепят чрез ислямизация на българското население в определени райони тила си. През 1666 г. на

път за Крит, великият везир Мехмед Кюпрюли начело на многочислена войска нахлул в Чепинското корито и извършил масово и насилствено по-мохамеданчване на българското население в Западните Родопи. Малко по-късно Кюпрюли сторил същото и в Разложко и долината на река Места. През 1669 г. са били помоха-меданчени 74 селища в Гюмюрджинско, Средна Македония, Пловдивско и Северните Родопи. На огън били предадени стотици църкви и десетки манастири. Двадесет години по-късно, особено след въстанията в Разградско и Провадийско, е извършвано масово помохамеданчване в Североизточна България. В началото на XVIII в. ходжите наложили исляма и в редица селища на Средните Родопи. Отделни вълни на помохамеданчване продължили и през следващите десетилетия на север и на юг от Балкана, както и по долината на река Вардар.

Разгромът на турците при Виена и бунтовната обстановка в значителна територия от българските земи през 1688–1689 г. поставят началото на нова епоха в освободителните борби на българския народ.

ВЪЗНИКВАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ВЪЗРАЖДАНЕ

През втората половина на XVIII в. турската феодална държавна система изживява тежка криза, която разклаща вековните устои на Османската империя. Причина за това са не само тежките поражения, които турските войски понасят през изминалите десетилетия, изтласквани на юг от все по-укрепващата сила на Австрийската империя и Русия, но и дълбоко проникващата корупция и непрекъснати заговори сред висшите кръгове на властта. Това довело до разрастване на метежни прояви от неподчиняващи се на върховната власт въоръжени отряди наричани „кърджалии“. Предвождани често от местни феодали, те откъсвали от централното управление цели райони от европейските земи на империята. От кърджалиите, разбира се, най-тежко пострадало местното поробено население, което било ограбвано, прогонвано от селищата си или масово избивано.

Въпреки това през XVIII и началото на XIX в. българското население, особено в по-големите селища и паланки, показало невероятно бързо икономическо замогване. Населението от планинските селца и градчета слизало в равнините и се заселвало дори масово в градовете по големите пътища, заемайки все по-важно и все по-широко място в занаятчийския им и търговски живот.

Междувременно във втората половина на XVIII в. руските войски ликвидирали турското владичество по северните брегове на Черно море и в няколко последователни войни с Турция се спускали чак до Дунава и Добруджа. Това несъмнено отново повишило самочувствието на българския народ.

Необходимостта от образование за развитие на нарастващата българска търговска прослойка предизвикало все по-широко разрастване на училищата предимно на гръцки език. Това обаче реално

застрашавало от погърчване широки кръгове от заможните градски среди на българското население.

Тъкмо по това време — в 1762 г., един български йеромонах от атонските манастири Паисий Хилендарски, след многолетен труд в търсене на източници чак до Сремски Карловци, написва прочутата си „История славяноболгар-ская“. Книга-манифест за славното минало на българския народ, която всъщност бележи началото на Българското народно възраждане.

„История славяноболгарская“ се състои от „предисловие“ (в което авторът-монах с много обич изразява жалост, че народът му не е имал досега написана своя история) и девет глави. Първата глава е посветена на ползата от историята и възпитателното ѝ значение. Втората глава е своеобразен призив към читателите на книгата. Трета и пета глава излагат конспективно българската история до падането на България под турско робство, като в четвърта глава авторът включва сведения за сръбската история. Шеста глава изброява хронологически българските царе. Седма глава е посветена на най-значителните български владетели. Осма глава е посветена на първоучителите Кирил и Методий и техните български ученици. Девета глава изброява българските светци и мъченици.

Общо книгата е компилативен труд, написан с много любовордие, тревога и синовна преданост към България и българския народ.

Първите дейци на Възраждането в страната ни са били свещеници, учители, грамотни занаятчии и търговци, някои от които започващи своето поприще в служба на народа, преписвайки историята на Хилендарския монах и вдъхновявайки се от неговите идеи. Един от най-известните сред тях е свещеникът Стойко Владиславов от Котел, който през тежки изпитания посвещава целия си живот на светлата идея за пробуждането на народа си. Достигайки сан митрополит и приел новото си име — Софроний Врачански, този следовник на Паисий в края на живота си, след много преследвания и изпитания се установява във Влашко, където напечатва една от първите книги на новобългарски език — „Неделник“ — и се превръща във водител и вдъхновител на българската родолюбива емиграция в Букурещ. Именно Софроний подкрепя образуването на български военни части в помощ на започващата поредна руско-турска война в началото на XIX в. С това и с обръщението си до руския император за

подпомагане освобождението на България, Софроний слага началото на нов етап в българската политическа дейност, целяща освобождението на страната.

През 1824 г. друг българин от Котел — Петър Берон — издава своя „Рибен буквар“, който пък поставя началото на новобългарското светско образование.

Интересът към българския народ и неговата историческа съдба се засилва в чужбина. Така в Русия, в края на 20-те години на XIX в. се появява книгата на украинския изследовател Юрий Венелин „Древните и сегашните българи“, която по същество е довела до запознаване на определени кръгове в Русия със славното минало на българския народ и жалкото му сегашно съществуване под османско иго. Именно тази книга разпалва родолюбиви чувства у един състоятелен емигрант от Габрово в Одеса — Васил Евстатиевич Априлов. Прозрял необходимостта от широка обществена и просветна дейност за пробуждане на народа си, Априлов открива през 1835 г. първото българско светско училище в родния си град. За преподавател в това училище той привлича високоначетения духовник Неофит Рилски, който въвежда в българските училища прогресивната по това време взаимоучителна методика. От този момент, подпомагани от състоятелни българи и от целия народ, вдъхновявани от десетки и стотици български възрожденци и просветители, в страната се откриват все нови и нови светски български училища, които в 1876 г. достигат внушителната цифра 1500, включително и първата българска гимназия в град Болград, Бесарабия. Появили са се и специални училища за търговия — в Свищов, педагогически — в Пловдив и Щип.

Младите българи, макар и с оскъдни средства, разчитайки предимно на стипендии създавани с народни средства, се отправяли към европейските университети за добиване на висше образование. Всред народните просветители и благодетели се заговорило дори за откриване на български университет.

С руско-турските войни на Екатерина Велика през последните години на XVIII в., с които Русия завладява северните черноморски брегове, тя започва за пръв път да влияе на освободителното движение в България. Така надеждите на народа ни се насочват все повече към изявилата се на европейската историческа сцена и току-що създадена от Петър I Руска империя.

С Кючуккайнарджияския мирен договор (1774 г.) Русия не само добива излаз на Азовско море, но и права да се застъпва за християнското население в Турската империя. Следващата руско-турска война (1783 г.) ѝ осигурява Крим и с това започва изтласкването на турското, татарското и черкезкото население от крайчерноморските райони.

Във всички руско-турски войни в края на XVIII и началото на XIX в. масово участват български доброволци на страната на руската армия. Дори през руско-турската война 1806–1812 г. е образувана и взима участие издържаната от българските емигрантски организации в Румъния „Българска земска войска“. Срещу тази самопожертвователна помощ на българите, очакващи подкрепа за своето освобождение, трябва да споменем и факти, които упорито се премълчаваха досега от заинтересовани историографи. Така още през първата руско-турска война — било чрез изтласкване, било чрез споразумения с турската страна, в България се прехвърлят чувствителни маси турци, татари и черкези, които играят злокобна роля при борбата на българския народ за свобода, а и дълги години след този период. В замяна на това от България чрез руски емисари се откъсват значителни части от българското население с обещания за по-добър и свободен живот и се заселват в новозавоюваните и безводни руски южни степи. Особено голяма е вълната на откъснатите от родината българи през руско-турската война 1828–1829 г. По различни сведения броят им се движи между 160 000 и 200 000 души. При това изселваните са българи предимно от Източна България и Одринска област, където масово се заселват депортираните от Крим и северното черноморско крайбрежие мюсюлмански маси. Изселвания на компактни маси българи са извършвани дори чак от северозападните краища на българските земи. Всичко това създава обществено движение срещу руските попълзновения да се обезбългаряват български етнически земи. Начело на тази борба решително застава Георги Стойков Раковски. В последните години този въпрос оставаше табу за преподаваната в нашите училища българска история. Със същото мълчание са покрити и други факти от този период. Така при руско-турската война 1828–1829 г., която осигурява свободата на Гърция и разширява до същата степен автономията на Сърбия и Влашко, фактически Дибич Забалкански заема голяма част от българските земи и дори завладява

Одрин. Въпреки това обаче не става и дума за автономна българска област, за каквато българските първенци Софроний Врачански, Иван Замбин и Атанас Не-кович са отправяли прокламации до руския император още в началото на столетието.

Нещо повече. При всяка започваща поредна руско-турска война, руските власти категорично се противопоставят на избухване на българско въстание. Ако прегледате внимателно клаузите на Одринския мир, с който приключва победоносната за Русия война от 1828–1829 г., ще се убедите, че Петербург държи категорично (поне през този период и с оглед собствените си интереси) за запазване на турската империя в тогавашната ѝ територия. Това са обясними руски имперски интереси с оглед бъдещи завоевания, но те не могат да оправдаят откъсването на компактни маси български население в източните български земи и заселването на опразнената българска територия с агресивни турски, татарски и черкезки пришълци.

Приблизително около второто десетилетие на XIX в. започва и българската народно-църковна борба за независима църква. Както бе споменато вече, след установяване на турското господство над страната е била ликвидирана окончателно Търновската патриаршия. Българските църкви попаднали в диоцеза на Вселенската патриаршия в Цариград. Това налагало не само за предстоятели на епархиите гръцки владици, но и четенето на много места на богослужебните книги на гръцки език. С разрастването на националното самочувствие в началото на XIX в. и на българското просвещение се разгоряла повсеместна борба на българите за извоюване на собствена църковна независимост, което по същество е означавало и официално припознаване на самостоятелна българска нация.

Църковната борба започнала чрез противопоставяне на българското население срещу гръцките владици във Враца, Търново, Велес, Кукуш и в кратък период от време обхванала почти цялата обширна територия, заселена с българи. Начело на борбата застанали духовници излезли от средите на народа, като Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, но и изтъкнати български възрожденци като Петко Славейков, Тодор Бурмов, д-р Стоян Чомаков, Гаврил Кръстевич и много други. Неофит Бозвели потърсва в Цариград помощ от представителите на полската емиграция, за да извоюваме правата на българските първосвещеници — борци за независима църква. Тъкмо

затова гръцката патриаршия с помощта на руския посланик в Цариград — Титов, арестуват и заточват на два пъти Неофит Бозвели и Иларион Макариополски в светогорските манастири, като унищожават накрая и физически Неофит Бозвели в подземията на Хилендарския манастир през юли 1848 г. Иларион Макариополски обаче остава жив и продължава борбата.

Още от началото на борбата за независима българска църква, Русия, заинтересована да запази за себе си единството на Вселенската патриаршия, застава на нейна страна. Това е продиктувано от стратегическите намерения на Руската империя да се окаже в бъдеще, при подходящи условия, единствената наследница на някогашната Византийска империя. Това принудило българският народ да проведе жизнено важното единоборство за националното си припознаване без всякаква външна подкрепа. В хода на тази продължителна схватка определени, но ограничени среди от народа и интелигенцията начело с Драган Цанков, възмутени от поведението на православна Русия, установяват връзка с католически мисионери, изпратени в нашата страна, и създават Българска униатска църква, свързана пряко с Ватикана. Едновременно с това малки групи от населението със същата цел — осигуряване на църковна независимост, са последователи и на протестантските мисионери, изпращани предимно от Америка и Англия.

Протестантските мисионери обаче имат и друга важна роля в България. Те осъществиха превеждането на Библията на съвременен български език. Общоприето правило е, че превеждането на Светото писание на съвременния литературен език на един народ е фактически началото на неговата съвременна култура. Преводът на български на Библията е извършен от д-р Елайас Ригс и д-р Алберт Лонг при прякото участие отначало на Константин Фотинов, а по-късно на Петко Славейков. През 1871 г. българският превод на Библията е бил отпечатан в голям формат и разпространяван по българските земи. Почти всеки от тогавашните американски протестантски мисионери у нас и тези в цариградския „Робърт колеж“ са съдействали активно на българското националноосвободително движение.

Това обаче не намалило всеобщия характер на народ-но-църковната борба за независима българска църква. На Великден 1860 г. Иларион Макариополски отхвърлил демонстративно споменаване

името на вселенския патриарх при църковната служба в българската църква, а десет години по-късно, на 28. II. 1870 г. бил издаден султански ферман, с който се провъзгласявала независима българска църква начело с екзарх.

С назначаването на граф Н.П. Игнатиев за руски посланик в Цариград, отношението на Петербург към църковния ни въпрос се променило, което улеснило и дейността на българските родолюбци.

Диоцезът на Българската екзархия обхващал приблизително територията, населена с предимно етническо българско население в Мизия, Тракия и Македония, и това е аргумент от изключителна важност за определяне по-късно на етническите български граници.

В развоя на самата народно-църковна борба се разраствало и българското духовно и политическо пробуждане. През 1844 г. в Смирна българският учител и книжовник Константин Фотинов издал първото българско периодично списание „Любословие“. Две години по-късно студентът по химия и по-късно бележит български просветител и журналист, Иван Богоров, отпечатва в Лайпциг първият български вестник „Български орел“. Десетилетие по-късно в средата на петдесетте години от XIX в., почти едновременно в Лом, Свищов и Шумен възникват първите три „читалища“ — самобитни български културни институции, които до Освобождението наброяват вече над 1400 в различни краища на страната от Охридското езеро до Тулча при устието на Дунава.

През 1838 г. била създадена и първата българска печатница в Солун от родолюбца архимандрит Теодосий Си-наитски от Дойран.

Все повече български преподаватели, завършвали висше образование, се отдават на народополезна дейност. От техните среди бил и Найден Геров, положил началото на съвременната българска поезия, Васил Друмев — начинател на съвременната българска белетристика, даровитите поети Добри Чинтулов, Константин Миладинов, Райко Жинзифов, Григор Пърличев.

Един от най-значителните поети по това време бил обаче самоукът Петко Р. Славейков, оставил трайни следи в нашата поезия, журналистика, църковна, обществена и държавна дейност. Значителен принос за възникването на българския театър е имал Добри Войников — създател на първата българска театрална трупа.

Като книжовници започнали своята дейност и двамата големи български политически дейци — Георги Раковски и Любен Каравелов.

Още в началото на XIX в. у нас, с разрастване строителството на църкви, се развили три изключително богати иконописни и резбарски художествени школи — Тревненската, Самоковската и Дебърската — оставили забележителни свои творби навсякъде из българските земи. Непосредствено преди освобождението се появяват и първите български художници, завършили академическо образование в Европа.

През целия този период на духовно просветление за българския народ не спират усилията му за политическо освобождение чрез въоръжена борба. Български чети участвали както в освободителните борби на сръбския народ, така и в тези на гръцкия народ.

След руско-турската война 1828–1829 г. за старейшина на временно окупирания от руснаците град Силистра остава офицерът българин на руска служба капитан Георги Ма-марчев. С негово съдействие в 1835 г. възниква широко въстаническо съзаклятие в Търново, наречено „Велчова завера“, което си поставило за цел освободително въстание. Съзаклятниците обаче били разкрити и повече от ръководителите му обесени.

Едновременно с подготовката на Търновското въстание избухнали масови селски въстания в Западна България — Пиротско, Нишко, Берковско, Белоградчишко. Макар и потушени временно, те пламват отново в 1837 г. Нови избухвания на въстанието в околностите на Ниш станали и през 1841 г. При потушаването им били избити хиляди хора, сведения за които ни дава специалният пратеник на френското правителство Адолф Бланки.

Ново голямо въстание, в което участвали няколко хиляди българи, избухва през 1850 г. в Белоградчишко, Ломско и Видинско. Жертвите от това въстание възлизат на няколко хиляди, от които голяма част — невинно население.

През 1862 г. по повод сражения между турските войски, останали в белградската крепост, и сръбската армия, Георги Стойков Раковски, който по това време издава в Белград първия революционен български вестник „Дунавски лебед“, сформирал доброволческа войска „Българска легия“, която взема активно участие в сраженията срещу турците. Окуражен от събитията, Раковски прокламира и „Привременно българско началство“, задгранично правителство, с

което той иска да убеди Европа, че новосформираната българска войска, при евентуална подкрепа от населението в поробената страна, е в състояние да проникне в българската земя и да осигури свободата ѝ.

Твърде скоро обаче конфликтът в Белград приключил и след една доста интензивна дипломатическа дейност Раковски бил принуден да емигрира в Букурещ. Въпреки че пламенният революционер продължил усилията си за осъществяване на българската свобода чрез общобалканско единство, повлиян от отслабеното влияние на Русия на Балканите след несполучливата за нея Кримска война (1853–1856 г.), той постепенно стигнал до извода, че за осигуряване на политическата си свобода българският народ трябва да разчита преди всичко на себе си.

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА БОРБА И ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА

Георги Раковски успява през последните години на живота си (умира в 1867 г. в Букурещ) да оформи началото на ново направление в освободителното движение на българската емиграция — революционно-демократично.

До това време политическата активност с цел освобождаването на България е осъществявана предимно от българската емиграционна буржоазия във Влашко и Южна Русия.

След депресията от изхода на Кримската война, през началото на 60-те години от XIX в. Русия започнала наново да участва все по-активно в международния политически живот. Това дава основание на проруската организация на българските едри търговци в Букурещ, т.нар. „Епитропия“, да излезе от своята летаргия и преименувайки се Благотворително дружество „Добродетелна дружина“, да провежда политика целяща решаването на българския въпрос, съобразно с ходовете на Русия в европейския Югоизток.

Съвместно с друга, сходна по разбирания, българска емигрантска организация „Одеското българско настоятелство“, през 1867 г. се подготвя проект за федерална държава между Сърбия и България. Това раздвижване на духовете довежда до формирането на Втора българска легия в Белград през същата година.

Твърде наскоро обаче, поради промяна в тенденциите на руската външна политика, „Добродетелната дружина“ или както обикновено я наричат в историческите източници „старите“, започва да търси решение на българския въпрос в създаване на дуалистична турско-българска държава, приятелски настроена към Русия. Становище, което се застъпва и от друга българска организация — „Тайния комитет“. България в тази дуалистична държава представлява царство с християнско управление, но под върховенството на султана.

С това „Добродетелната дружина“ е изчерпила политическия си кредит. Тя дори се обявява активно срещу развиващото се през 60-те и

началото на 70-те години революционно българско движение като неодобрявано от руското правителство.

„Одеското българско настоятелство“ обаче подкрепя освободителната борба през 60-те години, а и дори по-късно, финансирайки емигрантската революционна дейност.

През 1866 г. в Букурещ се появила и нова, различна от по-горе споменатите русофилски емигрантски организации — „Таен български централен комитет“ — ТБЦК. Той е ръководен фактически от секретаря на Раковски Иван Касабов и е виждал осъществяването на българското освобождение чрез единение и съдействие с румънските власти. В своята външна ориентация ТБЦК е бил ориентиран на Запад, убеден, че това е най-сигурния начин за осъществяване на държавна независимост на бъдещата свободна България. Дори през 1867 г. комитетът се обърнал за помощ към френския император Наполеон III. Тактиката на това движение за освобождаването на България било чрез революция или политически комбинации. По същество то е отразявало буржоазния либерализъм сред нашата емиграция.

След разпуцането на Втората българска легия в Белград и трагичния край на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г. започнатото от Раковски революционно-демократично движение сред българската емиграция добило нов размах и развитие. Начело на това движение сега застанал Любен Каравелов — виден общественик и един от първите забележителни представители на съвременната българска литература. След дългогодишен емигрантски живот в Русия, Сърбия и Австро-Унгария, през есента на 1869 г. Каравелов се установил в Букурещ и започнал издаването на революционния вестник „Свобода“. Около редакцията на вестника се събрала група емигранти-революционери, предимно последователи на възгледите на Раковски, които всъщност слели двете течения на революционното движение — революционно-демократичното и либералното.

Новото движение отхвърляло всякакви реформистки и дуалистични опити и възприемало революцията като радикално средство за решаване на българския въпрос в духа на буржоазно-демократичните идеи на XIX в. Каравелов е считал националната революция като част от освободителното общобалканско действие.

Така в края на 1869 г. в Букурещ възниква Български революционен централен комитет — БРЦК — начело с Любен Каравелов. Най-забележителна личност в това решително народно движение за свобода се оказва Васил Левски.

Васил Иванов Кунчев, наричан Левски, роден в Карлово на 18 юли 1837 г., завършва класно образование в родния си град и Стара Загора и на 24-годишна възраст се подстригва за дякон под името Игнатий. Надарен с изключителен ум и вродена наблюдателност, младият монах скоро разбрал, че службата си на народа може да осъществи единствено и преди всичко с участието си в революционно-освободителната борба. Повлиян от пламенните призови на Раковски, той избягал от манастира през март 1862 г. и се озовава в Белград, където веднага се записва в току-що сформирания Първа българска легия. Участва в героичните сражения на българската доброволческа войска под стените на Белградската крепост и именно тогава получава името Левски.

През 1863 г. след разпускането на Легията, той се завръща в Карлово и се отдава на учителстване в Карловско и Тулчанско. Бил е знаменосец в хайдушката чета на прочутия български войвода Панайот Хитов, като е преминал с четата му цялата Стара планина чак до Сърбия.

Този дълъг и непосредствен контакт с битието и житието на народа постепенно довежда младия революционер до верни изводи за пътя, по който може да се постигне народното освобождение.

През 1867 г. Левски взема участие и във Втората българска легия в Белград, след разтурянето на която прекарва известно време в град Зайчар. Оттук пише известното си писмо до войводата Панайот Хитов, декларирайки пред него намерението си да извърши „нещо голямо“ за отечеството си, „от което“ — както пише в писмото си той — „ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само мене си“.

През пролетта на 1868 г. Левски се озовава в Букурещ. Оформил вече общи представи за бъдещата си революционна дейност, снабден със средства от българските емигранти, той се отправя на 11 декември с.г. за България през Цариград за първата си обиколка, с оглед осъществяване на основния си замисъл — създаването на комитети на Вътрешната революционна организация — ВРО. През март 1869 г. той се завръща в Букурещ с утвърдени възгледи за разкриване на мрежа от

революционни комитети във вътрешността на страната, които ще бъдат гаранция за обхващане на цялото население в осъществяване на народната свобода. Без да отхвърля напълно възможността за помощ отвън при освободителната борба, Левски отхвърля всякакви илюзии и поставя като основно верую за освободителната ни борба — вярата на народа в собствените си сили.

Окуражен от впечатленията си при първата обиколка на България, само два месеца по-късно, на 1 май 1869 г. той заминава за втората си обиколка на поробената страна. От нея той се връща в Букурещ на 25 август 1869 г. Близко година след това той работи сред българската емиграция, за да я убеди в необходимостта да се пренесе центърът на революционното движение вътре в страната. Разочарован от тяхното колебание между думите и делата и наивната им вяра в чужда помощ, той отново заминава на 26 май 1870 г. за поробена България. Тук в продължение на повече от две години той и революционните му сътрудници създават огромна мрежа от местни революционни комитети, имащи за цел подготовка на населението за всеобщо народно въстание.

Именно така, със създаване и укрепване на Вътрешната революционна организация през 1870–1871 г. в българското революционно движение се създават два центъра: вътрешният — начело с Левски — си поставя за цел да доведе народа до всеобщо въстание, а задграничният — под ръководството на Каравелов — се занимава предимно с революционна пропаганда.

През 1872 г. при все по-нарастващата дейност на Вътрешната революционна организация станала очевидна необходимостта от обединение и обща дейност на двата центъра. След продължителна подготовка, в края на април и началото на май се състояло в Букурещ Общото събрание на БРЦК. То възприело принципи за обща дейност и осъществяване на всенародно въстание. Вътрешните дейци разполагали с 33 мандата. За председател на БРЦК на това събрание е бил избран Любен Каравелов, а за главен апостол на страната — Васил Левски.

В продължение на тези съдбовни за българския народ години, Левски, основавайки се на идеите на Георги Раковски, Любен Каравелов и редица други видни деятели на българското революционно национално освободително движение, създава

Вътрешната революционна организация по българските земи и формулира българската национална доктрина: освобождение и обединение на всички българи в Мизия, Тракия, Македония и Добруджа при толерантност и равноправие за всички религиозни и етнически съставки на единната българска народна общност. Тази доктрина става верую на националния ни живот през Третото българско царство, а е актуална и днес. В основата на тази доктрина лежи принципът на Апостола — „че при решаване на българските национални проблеми трябва да изхождаме преди всичко и над всичко от собствените национални интереси“.

Вярата на Левски в този принцип е толкова силна, че той неведнъж използва премълчавания през последните години типичен негов израз: „Този, който ни освободи, той ще ни и пороби!“ Държавно-политическа формула, която преведена в по-разбираем текст гласи: „Търсите ли покровител, ще намерите господар“.

Винаги, когато сме следвали принципите на българската национална доктрина, оформена окончателно от Левски, сме постигали категорични успехи — Априлското въстание, Съединението, Сръбско-българската война, обявяване на българската независимост и пр. и пр. Тъкмо обратното — винаги, когато сме изменяли на основните принципи на българската национална доктрина и сме търсели чуждо попечителство във вземане на решение по кардинални национални въпроси, сме търпели поражение.

Разрастването на Вътрешната революционна организация продължило все по-широко в страната през цялото лято на 1872 г. През есента обаче, след обирането на държавната хазна в Арабаконак от Димитър Общи, настъпва провал в организацията и арестуването на много комитетски дейци.

Това принудило Левски да прибере най-важните документи от все още запазените от провала комитети и да се опита да ги пренесе в Букурещ. По пътя си, недалеч от град Ловеч, той бил заловен на 27 декември 1872 г., а след това съден и обесен в София на 6 февруари 1873 г. (19 февруари н.с).

Тук е мястото да засегнем някои инсинуации, свързани с идеите и възгледите на Апостола. На първо място: това е повтаряната през последния половин век по повод и без повод фраза за „свята и чиста република“, споменавана на три места в писмовното наследство на

Левски („Наредата“, дописката до в. „Свобода“ и писмото до карловския чорбаджия Ганчо Миньов). И трите източника са писани в периода на втората половина на 1870 г. и първата половина на 1871 г. — тъкмо, когато се създава Третата френска република и се осъществява героичната съпротива на Парижката комуна, като символ на борбата срещу европейската реакция и милитаризъм. В този смисъл приватният език на Левски използва понятието „република“ като понятие за свобода и народовластие, а не като форма на управление. Никога преди това, и никога след това, Левски не споменава понятието „република“. Никой от неговите помощници и съидейници не са го ползвали, дори и еднократно. Никой изобщо от дейците на националноосвободителната революция не го е споменавал, включително и Ботев. Най-категоричното, с което може да бъде пресечен опита за инсинуацията около републиканизма на Апостола, е чл. 1 от „Програмата на БРЦК“, написана от ръката на Апостола при приемането ѝ като официален документ на БРЦК на общото събрание на 30 април и 1 май 1872 г. Той гласи: „Формата на бъдещето българско управление ще бъде неопределена до онова време, когато чрез всякоо средство българското освобождение стане дело свършено.“ Това е и последното категорично становище на Левски и БРЦК.

Манипулаторите на светите и чисти идеали на Дякона през последните пет десетилетия старателно отклоняваха вниманието на българската общественост и българската младеж от най-важния и фундаментален принос на Левски — Българската национална доктрина. Тази доктрина не обслужваше българската компрадорска управляваща каста след 1944 г., която провеждаше политика съвсем противоположна на българските национални интереси. В замяна на това посредствените ѝ политици и държавници имаха нужда от един параван с образа на Левски за прикриване на собственото си безличие и болезнена жажда за власт. Така те имаха възможност да осъществяват една „република“, която в продължение на петдесет години беше пълна противоположност на идеалите и възжеланията за свобода, национален интегритет и демокрация на Апостола.

Подобни инсинуации и преднамерени тенденциозни заблуди са вършени и с други събития и възгледи от живота на Дякона. Така например стои въпросът и с „предателството на Левски“. Още след освобождението се появява съмнение относно лансираното от някои

ловчанлии и широко възприето обвинение, че предателят на Левски е поп Кръстю Никифоров. Обстоятелството, че и до днес няма никакъв доказан факт, който да потвърждава тази версия, не намалява популярността на веднъж хвърленото петно. Манипулация с истината, която е осъществявана, за съжаление, дори от определени историографи, особено при факти, които хвърлят основателно подозрение върху истинския председател на ловчанския революционен комитет Марин поп Луканов.

Спряхме се повече върху спекулациите с истините около Левски не за да вземаме страна в споровете, а за да покажем, че манипулаторите на българската история, когато се касае за осъществяване на користните им лични и идеологически цели, засягат без колебание и най-светлите реликви и личности на нацията.

В този смисъл стои и въпросът с така нареченото „Сим-волверую“ на Христо Ботев, което се появи през 20-те години на ХХ век, без някой да може да потвърди източникът му и защо е бил неизвестен до момента, докато е станал необходим за определени политически цели.

Загубата на великия Апостол на българската свобода оказала в продължение на няколко години изключително негативно влияние в българското революционно движение вътре в страната.

След гибелта на Левски БРЦК преживява също криза. Новият подем в дейността му настъпва едва след обявяването на въстанието в Херцеговина през лятото на 1875 г.

По това време в дейността на БРЦК особено активно се включва и Христо Ботев. Гениалният български поет и революционер е роден в гр. Калофер на 6 януари 1848 г. Син на народен учител и виден възрожденец, младият Ботев получава началното си образование в родния град, а след това и в Русия. Тук, още млад, той се запознава не само с богатата руска литература, но и с идеите на руските революционни демократи и творбите на западноевропейските социалисти-утописти. Особено впечатление са му правили идеите на Прудон.

Прекарал известно време като учител в Бесарабия, през 1871 г. Ботев издава първия си вестник „Дума на българските емигранти“, в който се изявява като ярък публицист. По това време започва

публикуването и на първите си стихотворения — поезия, която остава ненадмината в българската литература и до днес.

Твърде скоро Ботев се сближава с Каравелов и става сътрудник при списването както на „Свобода“, така и на следващия Каравелов вестник „Независимост“.

С разпалването на „Източната криза“ във връзка с въстанието в Херцеговина, БРЦК е свикан на „Главно събрание“ на 12 август 1875 г. На него се взема решение да се създадат няколко въстанически райони в България: Русе — с главен представител Никола Обретенов, Стара Загора — с главен представител Стефан Стамболов и т.н. Подготвеното въстание в Стара Загора обаче през м. септември с.г. е потушено още при избухването му.

Междувременно в революционния комитет в Букурещ възникват нови недоразумения и спорове. Това принуждава група революционери да се обособят в нов революционен комитет в град Гюргево, където през ноември 1875 г. решават да започне интензивна подготовка в поробената родина с цел избухване на всеобщо въстание през следващата 1876 г.

Страната е била разделена отначало на пет, а по-късно на четири революционни окръга. Първият, ръководен от Стефан Стамболов със седалище в Търново, обхващал североизточна България, вторият със седалище Сливен и ръководен от Иларион Драгостинов обхващал югоизточната част на страната, третият със седалище Враца и ръководител Стоян Заимов имал за територия северозападна България и четвъртият със седалище отначало Пловдив, а по-късно Панагюрище с ръководител Панайот Волов обхващал югозападните земи.

Активна и широка революционна дейност се извършва предимно в Четвъртия и Първия революционни окръзи. Особено плодотворна е дейността в Панагюрище, където помощници на Панайот Волов са Георги Бенковски и Георги Икономов, а по-късно към тях се присъединява и Захари Стоянов.

Още в ранните месеци на 1876 г. в ръководството на Панагюрския революционен окръг се налага авторитетната и авторитарна фигура на Георги Бенковски (Гаврил Груев Хлътев), който постепенно се превръща фактически в главен апостол на окръга.

Панагюрският окръг успява да подготви въстанието само в няколко месеца, използвайки, разбира се, на много места

революционната мрежа от местни комитети, останала от Левски. На 14 април ръководството на Панагюрския окръг свиква първото революционно народно събрание в местността Оборище, недалеч от Панагюрище. Присъстват 56 делегати от целия окръг. На събранието се взема решение да се обяви въстанието на 1 май.

Поради предателство обаче, и за да се предотвратят предприетите мерки от турските власти, въстанието избухва на 20 април в град Копривщица под водителството на Тодор Каблешков. Още същия ден е изпратено „кървавото писмо“ за събитието и щабът в Панагюрище прокламира обявяването на въстание в целия окръг. Въстават и селищата по северните склонове на Родопите — Брацигово, Перущица, Батак.

Още от първите дни на въстанието революционери конници, начело с Бенковски, тръгват из околните села, за да ги вдигат на въоръжена борба. Само в няколко дни голяма част от селищата в окръга са обхванати от въстанието. В големите центрове обаче като Пловдив и Пазарджик властта държи здраво положението в ръцете си. Това дава възможност на турците — както башибозук, така и редовна войска — да нападнат най-напред Стрелча и Клисуря, а след това и Панагюрище. Три дни продължават кървавите сражения около главния град на въстанието, но накрая с помощта на артилерия и кавалерийски части Панагюрище е бил превзет на 30 април от редовната турска войска и башибозуците, и опожарен, а завареното население подложено на избиване.

Тежки сражения са водени и за овладяване на укрепения въстанически лагер „Еледжик“. Дни наред продължили и ожесточените сражения около обкръжените от хилядна войска въстанически селища в Западните Родопи — Брацигово, Батак и Перущица. С разгромяване на съпротивата им от страна на турските войски и башибозуците се е започвало масово, дори поголовно, клане на заварените жени, старци и деца.

След разгрома на въстанието в Панагюрски окръг, Бенковски с една група свои сътрудници се отправил към Дунава, с надежда да се прехвърли във Влашко. В Тетевенския балкан обаче е бил предаден и убит. От групата се спасява само Захари Стоянов, който след Освобождението написва документалната епопея на въстанието,

предавана и сега от поколение на поколение като героичен летопис за народната съдба.

Въстания избухнали и в района на Търновския революционен окръг — Батошево, Ново село, Кръвеник. В Дряновския манастир се установила въстаническа чета, водена от поп Харитон, която оказала продължителна и героична съпротива на неколккратно превъзхождащия я противник. Въстанически чети действали и в Троянско, Габровско, Тревненско, Русенско.

Незначителни са били проявите на съзаклятниците в другите два революционни окръга — Сливенския и особено Врачанския.

Около средата на май в Букурещ Христо Ботев подготвя чета с около 200 души, която на 17 май пленява австрийския дунавски кораб „Радецки“ и слиза на българския бряг при Козлодуй. Оттук започва и последният героичен поход на тази бунтовна българска пролет. Ботевата чета води ожесточени сражения с турски потери от Дунава чак до Камарата във Врачанския балкан, където е убит самият войвода.

Априлското въстание остава най-голямата и съдбоносна изява на българското националноосвободително въоръжено движение. Именно благодарение на него и особено на жестокото му потушаване се налага намесата на Европа, свикването на една международна конференция на великите сили и накрая избухването на руско-турската освободителна война.

При избухването на въстанието в Херцеговина през 1875 г. Петербург се е опитал да потуши пламващия пожар на Балканите още в началото. Интересите на Руската империя са налагали в този момент да не се допуска самостоятелно въстание на народа ни за освобождението на България. „Въстание ще има“ — твърдели емисарите на руския царизъм — „но само когато това реши Русия.“ Сигналите за подготовката на въстанието в България в началото на 1876 г. предизвикали истинска тревога сред официалните среди в Петербург и Москва. Взети били мерки да се парират всички действия на организацията. С помощта на руските емисари в Букурещ и на руските служители в посолството в Цариград били заловени и екстрадирани в Русия закупчиците на оръжие и муниции за въстанието. Това е една от причините на 20 април 1876 г. българският народ да се вдигне на въстание с кремъклии пушки и негоден барут, продаван скъпо и прескъпо „на черно“ от турски спекуланти. Именно

за това тук трябва да кажем и една премълчавана истина: въстанието, което реши съдбата и освобождението на България, беше проведено без дори и най-малката помощ на Русия и на която и да било друга свободна европейска държава, подпомагали щедро освободителното движение на Влашко, Гърция и Сърбия. От първия събран за Априлското въстание зеления сал грош до последната пролята в него капка кръв — то беше чисто българско дело.

Като отговор на непрекъснатото натрапваната ни мисъл, че „свободата ни е подарена“, всеки българин с гордост трябва да знае факта, че двете най-големи прояви на духовното му и политическо освобождение — борбата за независима българска църква и Априлското въстание — бяха по същината си напълно самостоятелни и достойно осъществени български дела.

Отзвукът от масовите жестокости над българското население при потушаването на Априлското въстание добива значителни размери още в началото на лятото. Той се разраства благодарение публикациите в английски, руски, френски и немски вестници на дописки изпратени от група чуждестранни кореспонденти. Особена заслуга между тях има американският журналист Дж. Макгахан. Ужасяващите факти, които биват научавани, повдигат в Европа и особено в Англия, буря от негодувание. Начело на вълната на обществения протест срещу турските зверства застава водачът на Либералната партия във Великобритания Уилям Гладстон. Масови демонстрации в подкрепа на българите стават в Москва и Петербург по инициатива преди всичко на членове на Славянския комитет. Дори най-влиятелният политик на континента по това време, германският канцлер Бисмарк заявил, че „след жестокостите на турците по потушаване на Априлското въстание, за Турция няма повече място в Европа“.

В защита на българската кауза застават световно известни личности и писатели като Виктор Юго, Тургенев, Достоевски, Оскар Уайлд, Чарлз Дарвин и др.

Междувременно през юни 1876 г. избухва война между Сърбия и Турция. В помощ на сърбите се сражават няколко хиляди български доброволци в специални отряди, организирани и подпомагани от БРЦК в Букурещ, преименуван сега в „Българско централно благотворително общество“.

Войната приключва скоро, но общественото мнение в Европа продължава ревностно да подкрепя съдбата и правата на българския народ. Нараства все повече и общественият натиск върху руското правителство и император Александър II за военна намеса в полза на българския народ.

Делегация съставена от две влиятелни личности в българския обществено-политически живот — Драган Цанков и Марко Балабанов — изпратени с подкрепата на българския екзарх Антим I, тръгва из столиците на великите сили в Европа и успява да привлече все по-широко вниманието на правителствата върху съдбата на българите.

Това налага свикването на Конференция на представителите на европейските велики сили в Цариград в края на 1876 и началото на 1877 г., която след дълги дискусии определя една автономна България, разделена на две области и с територия близка до етническите ѝ граници, включваща цяла Добруджа, цяла Мизия с Нишка област и Поморавието, почти цяла Македония и голяма част от Тракия. Турското правителство обаче отхвърля предложението на великите сили, обявявайки „конституция“ в страната, която поне на думи „осигурявала правата на всички народности и религии в империята“. Фарс, който веднага след приключване на конференцията е елиминиран от политическия живот на страната, заедно с неговите създатели.

Подготвяните решения и териториалните предложения на Цариградската конференция бяха най-благоприятната форма за освобождението на единната българска етническа общност, така както изискваше националноосвободителната ни идеология — с българска кръв и при консенсус на всички европейски сили. Тогава нямаше да има нито привилегировани „освободители“, нито Берлински конгрес, нито последствията му, които раздрусват в продължение на 120 години и дори до днес мира на Балканския полуостров.

При така създалата се обстановка, както и при тайната подготовка на Австро-Унгария за евентуална военна интервенция на Балканите (и с това изместване на руската инициатива в този район), Русия определено започнала подготовка за война с Турция. Впрочем подготовката за това започнала от от т.нар. Райхщадска среща между руския император Александър II и австроунгарския император Франц Йосиф, състояла се на 8 юли 1876 г. и посветена на перспективите за

току-що започналата Сръбско-турска война. Преследвайки свои цели, било постигнато споразумение между двете страни те да се въздържат на първо време от вмешателство в конфликта. Ставало е и дума при разпределение на Османската империя да се образуват две самостоятелни княжества (или автономни области), северно и южно от Балкана.

Преговорите между руското и австрийското правителства продължават тайно и през ноември 1876 г., като двете страни се стремят да извлекат, всяка за себе си, определени изгоди, като основната цел на Русия е да се парира евентуално и непосредствено вмешателство на Австро-Унгария на Балканите. На 15. I. 1877 г. в Будапеща бил подписан т.нар. „Тайна конвенция“, гарантираща неутралитета на Австро-Унгария в предстоящата руско-турска война. На 18 март с.г. конвенцията била допълнена с текстове, които имат съществено значение за бъдещето на България. Австро-Унгария осигурявала за себе си Босна и Херцеговина, а Русия — Бесарабия. Съгласно този таен текст, на Балканите не се допускало създаването на голяма славянска държава. Тази клауза, задоволяваща взаимните интереси на Австро-Унгария и Русия, ще играе основна роля след приключване на войната, ще доведе практически до разкъсване на единната българска етническа общност — най-многолюдната на Балканите и останала през цялото петвековно робство като единна цялост. Тази тайна конвенция ще наложи свикването и на съдбоносния за бъдещето на България и Балканите Берлински конгрес. Така с тайните подписи на двете правителства, шансовете за бъдещето на една България в нейната етническа цялост били сведени до минимум още преди започването на военните действия.

В края на март 1877 г. с един протокол, подписан в Лондон, участниците в Цариградската конференция на великите сили предлагат отново Турция да се съгласи с предложенията им. Цариград обаче отхвърля и този път протокола.

Това вече е повод за Русия. Всички приготовления за Балканската операция са почти приключили. В Кишинев е сформирана и няколкохилядна българска доброволческа войска, наречена „Българско опълчение“. При тази обстановка на 12 април 1877 г. император Александър II прочита в Кишинев манифеста за обявяване на освободителната за България война. Сключен е и договор с Румъния

за преминаване на руските войски през нейна територия и участие на румънски части в освободителната война.

За отвличане вниманието на турската армия на 22 юни 1877 г. един руски отряд извършва десант през Дунава в Северна Добруджа и по този начин дезориентира основната турска армия, концентрирана в укрепения четириъгълник на крепостите Шумен-Русе-Силистра-Варна.

Това дава възможност на 27 юни през нощта основната руска армия да форсира Дунава при град Свищов и се прехвърли заедно с Българското опълчение на българския бряг.

Настъплението на русите започва в три посоки: около 45 хилядна армия се насочва към укрепения четириъгълник на турците, за да парира действията им; 25 хиляди се отправят към Плевен; а 10 хиляден Преден отряд, командван от генерал Гурко, се спуска през старата българска столица Търново и проходите на Балкана към полетата на Тракия. В Предния отряд е и Българското опълчение. През юли настъплението на Предния отряд е спряно от многохилядната армия на Сюлейман паша, появила се от юг, като край град Стара Загора се развихрят и тежки сражения, в които отново участва Българското опълчение. Историческият подвиг на неговата епопея се разиграва на 21, 22 и 23 август, като Опълчението заедно с Орловския руски полк успяват да спрат настъплението на Сюлеймановата армия през Шипченския превал на Балкана. По този начин се е решило едно от най-важните и съдбоносни сражения на войната.

През лятото ходът на войната се затегнал поради упоритата съпротива на армията на Осман паша, настанила се в крепостта Плевен. Руските войски провели три последователни кръвопролитни атаки на крепостта, но не успели да пробият отбраната. Това наложило прехвърлянето на допълнителни войски от Русия и организирането на плътна обсада на Плевен под ръководството на известния от Кримската война генерал Тотлебен.

След четиримесечна обсада новата тактика дала резултати. При опит да изтегли от града изтощената и привършила припасите си войска, Осман паша бил разбит и пленен край Плевен на 10 декември 1877 г. заедно с четириде-сетхилядна армия.

Това довело до внезапен и коренен поврат в хода на войната. Един отряд от около 70 000 руски войници, начело с генерал Гурко

преминал снежните проходи на Балкана и се спуснал към София. В околностите на града турските войски били разбити и бъдещата българска столица освободена.

От София в четири колони войските на Гурко се отправили на югоизток към Пловдив. Междувременно през Троянския и Шипченския проходи други руски отряди се спуснали в подбалканските полета и нанесли съкрушително поражение на турската армия, съсредоточена при Шейново. По това време войските на Гурко освободили и Пловдив. Пътят към Одрин бил открит. След превземането му руските войски се устремили към Цариград. Това накарало турското правителство да отправи молба за примирие. Примирието било сключено на 31 януари 1878 г. в Одрин, а на 19 февруари с.г. войната приключила с подписването на мирен договор в малкото курортно селище край Цариград Сан Стефано.

Съгласно този договор, наречен официално прелими-нарен (предварителен), се създавало автономно трибутар-но княжество България със свое правителство и войска. Границите на Българското княжество обхващали цяла Северна България с Южна Добруджа, цяла Тракия без Гюмюрджина и Одринско, но с обширен излаз на Бяло море и цяла Македония без Солун и Халкидическия полуостров.

Румъния получавала Северна Добруджа за сметка на отстъпената от нея на Русия Бесарабия. Сърбия като „компенсация“ за участието си в последния момент на войната, получила Нишка област и Поморавието. Така още с подписването на Санстефанския договор започнало официално раздаването на български земи. Въпреки това, след петстотин години робство, България възкръснала за свободен живот, при това почти в етническите си граници.

Санстефанска България била достоен завършек на многодетната националноосвободителна борба на българския народ и на освободителната Руско-турска война.

Договорът подписан в Сан Стефано потвърждаваше всъщност (с някои оръзвания на българските земи) онази територия на българската етническа общност (живяла близо хиляда години като компактна цялост и запазена като такава през цялото робство), която беше утвърдена със султанския ферман от 1870 г. и с приетите за разглеждане от Цариградската посланическа конференция на великите сили през 1876/1877 г. две автономни български области — Западна

със столица София и Източна със столица Търново, включващи общо основните български етнически части — Мизия с Добруджа, цяла Македония и голяма част от Тракия. Така до момента, в който се поставят подписите на Санстефанския договор, всички европейски велики сили — Турция, Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия, Италия и Русия — са признали етническата цялост на българската народност — като територия, население и култура.

Това не е изблик на национална романтика с късна дата, нито опит за някакъв тенденциозен намек, а история на България и история на Европа към 19 февруари 1878 г. Защото независимо от всичко, което се случи след това, това припознаване извършено трикратно — със султанския ферман, на Цариградската конференция и при подписване договора в Сан Стефано — е част от европейската историческа Действителност за момента и никой не може да го отрича.

Освен Българското опълчение, което в разгънат състав е надхвърляло 12 000 души, събрани от трите основни етнически части на България — Мизия, Тракия и Македония и бесарабски българи, в Освободителната война участват пряко или косвено и хиляди други българи — като разузнаване, доброволчески отряди, охраняващи въоръжени чети — над 55 000 души. Като прибавим към тях заетите в обозното осигуряване наши сънародници, общото участие на българите във войната надхвърля 80 000 души. В руско-турската освободителна война загиват към 53 000 войници от руската императорска армия, около 8000 румънци и над 34 000 българи — пряко или косвено заангажирани във военните действия. Към тях не спадат и хилядите български мъже, жени и деца от мирното население, жертви на башибозушки изстъпления, репресии или мародерски налети.

Така че не само Априлското въстание, но и прякото масово участие на българите в Освободителната война е заслуга, принос и достойнство на народа ни за извоюване на свободата си. Факт, който за жалост през последните десетилетия, а в известен смисъл и преди, беше съзнателно или несъзнателно премълчаван.

БЕРЛИНСКИЯТ КОНГРЕС. РАЗКЪСВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ОБЩНОСТ

Почти непосредствено след приключване на войната и подписването на Санстефанския договор, европейската дипломация влязла незабавно в действие. Повдигнат бил въпросът за тайното Будапещенско споразумение от януари-март 1877 г., подписано от Австро-Унгария и Русия. Австро-Унгария дори предлагала международна конференция по прелиминарния Санстефански договор още през февруари 1878 г. Преговорите, които руското правителство започнало по този повод с Австро-Унгария, почивали на относително благоприятни предложения на Виена. Австроунгарският външен министър Андраши приемал България да остане неделимо княжество с излаз на Бяло море, но западната граница да се простира до р. Вардар. От Петербург обаче бавели отговора под влияние на различни фактори. От една страна стоял безспорният успех от войната, но от друга се явявало колебание по създаването на толкова голяма българска държава. Това се подкрепяло и от дипломатическите попъзновения на Гърция, Сърбия и Черна гора и техните покровители. Безспорно е било, че при такива благоприятни предложения на Австро-Унгария сключването на предварително споразумение с Виена (основният конкурент на руската политика на Балканите и партньор в подписването на споразумението от януари 1877 г.) е щяло да постави европейските велики сили пред свършен факт. Германия е заемала неутрална позиция по въпроса, а Италия и Франция са изявявали само известно недоволство от излаза на България на Средиземноморския басейн. При такива условия останала сама Англия едва ли би се противопоставила на европейския концерт. Коз в ръцете на англичаните обаче било времето, което без свикване веднага на европейска конференция, не работило в полза на Санстефанския договор.

В началото на май руският посланик в Лондон, Шувалов, отправил запитване до английското правителство за неговата позиция по сключения в Сан Стефано мирен договор (без да е осигурено съответното съгласие с Виена по въпроса). Английският отговор бил категоричен по едно искане — Санстефанска България да се раздели по билото на Стара планина на Северна и Южна. Северната да бъде автономна с княжеско правителство, а Южната само административно автономна и пряко подчинена на Високата порта. Категорично английско становище било и България да няма излаз на Бяло море. Колебанията в Петербург продължавали, умувало се и върху бъдещата политика на една голяма българска държава. Инсинуациите от страна на другите балкански държави и европейските сили — пряко или косвено — продължавали. Около средата на май Шувалов получил указания от царското правителство да започне преговори с англичаните в Лондон. Сега обаче английският външен министър Солсбъри настоял не само за подялбата на България, но и за изместване на западната граница както на Княжеството, така и на южната автономна административна област далеч на изток — почти там, където, съгласно приетите на Цариградската конференция решения, се простирала западната граница на Източната автономна българска област — по река Искър и по същата отвесна линия на юг от Балкана. Останалата част югозападно от тази линия, според английското становище, е трябвало да се върне във владенията на султана. На 30 май Шувалов и Солсбъри подписали приблизително в този вид тайно англо-руско споразумение за разпокъсване на етническата българска народност (Петербург поради определени съображения и свои интереси не подписва много по-благоприятното за България предложение направено по-рано от Виена!).

Така именно, стъпка по стъпка, руската дипломация — колеблива, недалновидна и нерешителна — способства за унищожаване блестящите постижения на руската армия във войната, за разкъсване на българската народност и за създаване на един от най-критичните възли на Балканите за следващите сто и повече години. Проиграно е благоразположението към българския народ проявено от европейската общественост след Априлското въстание и жестокото му смазване. Проиграно е и благоприятното становище на Цариградската

конференция на великите сили 1876–1877 г., приела териториалното единство на българската етническа общност.

През всичките тези месеци на колебания, пресмятания и преговори зад кулисите, незнаейки нищо определено, но предчувствайки неблагоприятното становище на европейските правителства към току-що родената Санстефанска България, обезпокоено от отсъствието на руски войски в много части на утвърдената с договора в Сан Стефано нова държава, българското население от различни краища на земята ни и особено от Македония, изпраща хиляди благодарствени адреси до императорския двор в Петербург и гореща молба до Царя-Освободител за запазване единението на народа ни.

По общо съгласие между великите сили прието било конгресът по преразглеждане на Санстефанския договор да се състои в Берлин. Заседанията му били открити на 13 юни и продължили до 13 юли 1878 г. Няколко дни преди започване на конгреса, на 6 юни, англичаните, уловили здраво положението в ръцете си, сключили тайно споразумение с Австро-Унгария за единодействие в заседанията на конгреса. Това дало възможност при възникнали спорове Англия да поставя ултимативно свои становища и лорд Дизраели-Би-консфилд да заплашва с напускане на заседанията. При наличие на предварително подписано тайно руско-английско споразумение, споровете по българския въпрос се водели главно за това дали западната граница на новото княжество да бъде по река Искър или да включи и Софийска област. Във връзка с това трябва да отбележим още един фалшифициран от проруските историографи у нас факт. Касае се до поведението на германския канцлер Бисмарк. Обикновено в писанията на комунистически историографи (а и при про-руски автори преди 9. IX. 1944 г.) той е представян като „зъл гений“ за съдбата на България, като се премълчава съзнателно или „несъзнателно“ капиталните грешки на руската дипломация изнесени по-горе. Ако разтворим анализите на Берлинския конгрес ще се убедим, че Бисмарк е успокоител и регулатор на всички остри ситуации в конгреса и един от най-ревностните защитници на присъединяване на Софийската и Варненската област към Княжество България.

Приел в края на заседанията си това становище, конгресът приключил на 13 юли и обявил своите решения. Българските земи и

българското население в тях, запазило през цялото робство етническо единство, признати през втората половина на XIX в. от всички европейски велики сили (Цариградската конференция), от Турция (султанския ферман за диоцеза на Българската православна църква от 1870 г.) и потвърдени въз основа на горните становища от един международен мирен договор (Санстефанския) сега били разпокъсани на пет различни части: васалното Княжество България (Мизия, Южна Добруджа и Софийска област), автономната област Източна Румелия (северна Тракия), Македония и Одринска Тракия (връщали се в територията на султана), Северна Добруджа (давала се като компенсация на Румъния „за сто години“ в замяна на отстъпената от Букурещ на Русия Бесарабия) и Нишка област и Поморавието (давани на Сърбия като компенсация за Рашка, която оставала в територията на султана и заради няколкодневното участие на Белград в руско-турската война). Заедно с това Русия си осигурявала значителни части от Армения. Без да участват във войната и без да пролеят дори капки кръв (заради „добрата услуга“) Англия придобивала ост-Ров Кипър, а Австро-Унгария — Далмация и окупирала Босна и Херцеговина за срок от 30 години.

Пак чрез анализите на Берлинския конгрес можем да разглеждаме абсолютно несъстоятелните мотиви за разпокъсването на единната българска народностна общност както в изказванията на делегатите, така и в текста на протоколите. Очевидно е обаче, че великите сили, инспирирани от лични интереси, дребни сметки, амбиции на съперничество или външни внушения, буквално са търгували с живи части от българската народност и българската етническа територия. Обстоятелство, което е било много лесно при отсъствие на каквото и да било българско народностно, държавно или дипломатическо представителство на конференцията. Това е давало възможност използването на българските интереси „като разменна монета“ от всички велики сили да се превърне на този конгрес в истинска политическа спекула.

Ще се спрем само на два типични примера в това отношение. Съгласно Санстефанския договор (поради настоятелната намеса на сръбските дипломати и техните покровители от Виена) Нишка област и Лясковац се дават не само като „награда“ за ефимерното сръбско „участие“ в края на Руско-турската война, но и за сметка на Стара

Сърбия или Рашка, която остава въвн от територията на Сръбското кралство (с една дума — „с чужда пита — майчин помен“). На Берлинския конгрес (само четири месеца по-късно) арогантните аспирации на Сърбия продължават. Чрез Виена и Петербург те успяват да увеличат инвазията си във вековни български земи, получавайки на същите основания, както при подписването на Санстефанския договор, нови български територии: останалата част от Поморавието (територията по течението на река Българска Морава с главен град Враня) и град Пирот. Белград не се посвения да поиска дори Цариброд, все със същата аргументировка за останалата извън границите на страната й Рашка. През 1913 г. Сърбия си възвръща Рашка и Новопазарски санджак, но заграбва Вардарска Македония и не дава и дума да се спомене за българското Поморавие, Пирот, Ниш и Лясковац, които бяха дадени на Сърбия като компенсация за Рашка и в които Белград бе осъществявал през тези години истинска асимилация. През 1919 г. с Ньойския договор, седем пъти увеличеното Кралство на сърби, хървати и словенци присвои дори Западните покрайнини с Цариброд и Босилеград, и плодородната Струмишка околия.

Също така типичен е примерът с дадената като „компенсация“ на Румъния изконна българска земя Северна Добруджа до линията Черна Вода — Черно море северно от град Кюстенджа (за сметка на присъединената от Румъния към Русия Южна Бесарабия). Отново — „с чужда пита — майчин помен“. Цялата румънска общественост се противопоставя на такава „размяна“. Най-известните общественици и политици на Румъния по това време пишат с тревога: „В Северна Добруджа не живеят румънци и в най-скоро време тя ще се превърне в «нов български въпрос». Предстои създаването на Княжество България, то веднага ще поиска Северна Добруджа, където принципът на естествените граници, както и принципът на националностите, ще бъдат в полза на нейните искания.“ Румънският министър-председател Братияну заявява: „И дума да не става да приемам Северна Добруджа. Там не живеят румънци. Нашата етническа граница е Дунава.“

Русия обаче (с една уговорка в договорния текст „за срок от сто години“), включва в границите си Южна Бесарабия и налага на Румъния Северна Добруджа. Кюстенджа остава в българска територия, защото румънските пристанища Га-лац и Браила са пригодени за морски съдове и осъществяват излаза на Черно море, но по-късно при

разискванията Кюстенджа се придава на Румъния. С яденето обаче идва и апетитът. На Берлинския конгрес, използвайки разпокъсането на българската етническа територия, Румъния поставя искане за преместване границата с България далеч по на юг и включване в нейна територия на Мангалия и дори Силистра. За Силистра не успява, но богатото крайбрежие на Кюстенджа и Мангалия попада фактически завинаги в територията ѝ.

За победоносна Русия беше стратегически важно (с оглед бъдещите ѝ планове) да завладее отново делтата на Дунава, предоставяйки щедро български етнически територии от Добруджа.

В края на краищата на 14 ноември 1878 г., когато румънските войски трябваше да навлязат в отстъпените на Букурещ като компенсация Северна и Централна Добруджа, румънският крал Карол I отправи до добруджанското население манифест, в който казваше: „С Берлинския договор европейските велики сили присъединиха вашата родина към Румъния. Ние няма да влезем като завоеватели във вашите граници, определени ни от Европа.“ Забележително е, че този манифест бе отпечатан в хиляди екземпляри на български език, защото в Добруджа никой не можеше да го прочете на румънски.

Независимо от това, след като Румъния през 1919 г. си възвърна Бесарабия от Русия (и нарасна по територия три и половина пъти), не се постави и дума за възстановяване на компенсацията. Нещо повече, използвайки положението на страната в лагера на победителите, румънците погълнаха Южна Добруджа. Дори нещо повече: претендираха и за стратегическия четириъгълник Русе-Силистра-Шумен-Варна.

Забравен бе и „стогодишният срок“ за времетраенето на компенсацията. Когато той приключи през 1979 г., социалистическите правителства на Румъния и България по общо съгласуване и нареждане на СИБ, взаимно осъществяваха строителството на машиностроителните и химически заводи в Кълараш, Русе, Гюргево и Турну Мъгуреле — отровили въздуха на градове като Русе и Силистра. „Народният“ вожд Живков „братски“ се прегръщаше с Чаушеску, без да му минава през ум „у кого беше загубата и у кого — печалбата“.

Така, запазил етническото си единство през цялото петвековно турско робство, преминал лъчезарно всенародно възраждане, проливал кръвта на хиляди свои синове и дъщери в многобройни въстания,

съпричастен стъпка по стъпка с боевете на руските войски през Освободителната война от Свищов до Одрин, нашият народ се оказва през лятото на 1878 г. само частично освободен, но напълно разкъсан. Решенията на Берлинския конгрес са фатален момент в историята на българската народност, който оставя трайни следи и тежки последствия през цялото следващо столетие от политическото ни развитие, а вероятно и за в бъдеще. Заедно с това решенията на Конгреса са злокобният заряд, който осъществяваше кървавите конфликти на Балканския полуостров почти през целия XX век, спечелвайки му незавидното име „барутен погреб“ на Европа. Негативна е оценката за решенията на Берлинския конгрес и сред обикновените западни наблюдатели и обективни историци. Така, френските историци Лавис и Рамбо наричат Берлинския конгрес: „паметник на егоизма, дело на завист, акт неморален и позорен“. Фактически това беше проява на амбициите на великите сили и на далечните им не твърде чисти намерения. Една политическа стъпка, оказала се пагубна за мира на Балканите и преди всичко за бъдещето на България.

Злокобното действие на Берлинския диктат продължава дори и днес. Събитията в бивша Югославия, заангажирането на Европа и света с тях не са само последствие, но и доказателство за разрушителната му същност както върху балканския, така и върху европейския мир.

Новината за разпокъсването на България предизвикала вълна от всеобщи протести по българските земи, отправени до Русия и великите сили. Това обаче не смутило единоумието на „европейския концерт“. Тъкмо заради това българските родолюбци започнали още през лятото на 1878 г. създаване в България на комитети „Единство“, които под формата на благотворителни сдружения си поставяли за цел пристъпване към революционно-освободителна дейност в останалите под робство български земи.

В подготовката на въстание в Македония активно участие взели Стефан Стамболов и митрополит Натанаил Охридски. На различни места в поробените земи невероятно бързо се създавали бунтовни чети. На 5 октомври 1878 г. избухва Кресненско-Разложкото въстание, което обхваща над 40 села в района на Кресна и Пирин планина. Създаден е щаб на въстанието начело с Димитър Попгеоргиев, който е

поддържал връзки и с други бунтовни чети в Мала-шевско и Тиквешията.

За потушаване на въстанието, освен башибозук, са били заангажирани значителни по брой редовни турски войски. Притихнало през зимата, въстанието пламнало с нова сила през май 1879 г. Жестоките репресии по потушаването му принудили първата голяма вълна от бежанци македонски българи да напуснат родните си места и да потърсят убежище в Княжеството.

Междувременно в Търново започнал новият политически и държавен живот на България.

ИЗГРАЖДАНЕ НА ОСВОБОДЕНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Новоосвободена България била управлявана до свикването на Учредителното събрание от руския императорски комисар княз Александър Михайлович Дондуков-Корсаков и по същество от Централно управление (Съвет на управлението) към императорския комисар, изпълняващо функции на правителство. Енергичен и амбициозен, Дондуков трудно прикривал желанието си да встъпи като първи княз на България. Императорът всерусийски обаче имал друго становище.

Основната задача на временното руско управление се е свеждала не само до административната организация на младата държава, но и до свикване на Учредителното народно събрание, което да изработи конституцията, наричана „Органически устав“ на новото Княжество. Изготвянето на предварителния проект Дондуков възлага на завеждащия съдебния отдел при ведомството си — Сергей Лукиянов. Последният заедно с княз Дондуков и Марин Дринов изготвя проект, в който са заложени положения от конституциите на Румъния и Сърбия, с общо взето подчертан консервативен характер. От запитаните за становище 16 видни български общественици или не са се получили отговори, или те са дошли твърде късно. В началото на ноември 1878 г. Дондуков заминал с проекта за конституция за императорската резиденция в Ливадия. Подложен на изключително задълбочено обсъждане от потомствени консервативни сановници на Руската империя — магистрати, тайни съветници и бивши министри — проектът бил неочаквано върнат на Дондуков с препоръка: „да се извърши промяна в либерален и демократичен дух“. Явно било, че Русия се е опасявала от прекомерно силна и стабилна монархическа власт в България. Тя разчитала на общественополитическите сили в тази страна, които по нейно мнение трайно щели да останат русофили и да дават възможност за стабилно руско влияние в сърцето на

Балканите. Силна монархическа власт в България винаги е криела опасност от противопоставяне на интересите на Русия.

В края на декември 1878 г. вторият вариант на Органическият устав, добре обмислен с оглед бъдещите политически намерения на Русия на Балканите и по-специално в България, бил изпратен на княз Дондуков за внасяне в Учредителното събрание.

На 10. II. 1879 г. в старопрестолния град Търново се събрали 231 депутати на Учредителното събрание. Съгласно встъпителните думи на княз Дондуков, то трябвало да обсъди и приеме представения проект за конституция. Депутатите обаче най-демонстративно отметнали встрани тъй внимателно приготвения от Русия проект и единодушно се заели да обсъждат най-важния за тях за народа въпрос — „общонародния“. Разпокъсването на българската етническа общност за всички тях не е било свършен факт и те са предлагали най-разнообразни проекти за намесата на Европа, преди всичко Русия, срещу разпокъсването на единното отечество. Тази решителна акция, несъобразяваща се с руските препоръки, е показвала, че общественополитическата мисъл в България няма да се примири със съдбата на народа си и по този начин ще остане верен последовател на идеите на националноосвободителната борба.

Само сърдитата намеса на Дондуков и заплахата за разпускане на Събранието върнали вниманието на депутатите върху предлагания проект за конституция. Именно при започналите обсъждания на проекта се очертали двете противостоящи крила на събранието — „старите“ и „младите“, които твърде скоро ще се наричат — „консерватори“ и „либерали“. Консерваторите начело с Тодор Икономов, Димитър Греков, Григор Начевич, Марко Балабанов, Константин Стоилов, считайки голяма част от народа ни за политически все още неподготвена за свободата си, държели преди всичко за въвеждането на имуществен и образователен ценз на избирателите, вместо всеобщото избирателно право, а така също въвеждането на втора камара — „Сенат“, за утвърждаване и регулиране на държавната власт и нейното законодателство.

Либералите обаче, водени от Петко Каравелов, Драган Цанков, Петко Славейков успели да убедят Събранието в признаване народа за суверен, а княза за негов пълномощник. Те наложили и свобода на

словото, печата, организациите и еднокамерен парламент, избран пряко от народа.

Дебатите в Учредителното събрание показали политическа компетентност и от представители на двете страни, а така също здрав народен разум, който оформя становището на мнозинството. В общи линии Органическият устав отразявал основните положения на една от най-либералните в Европа конституции — белгийската.

Следдеветосептемврийската историография изказва неведнъж съжаление, че „антимонархически“ настроените депутати в Учредителното събрание са „отстъпили“ по необходимост пред заложеното в Берлинския договор императивно условие за княжески статут на върховната власт в освободена България. Това е поредна дезинформация и спекулация с историческите факти. Ако прегледаме внимателно всички протоколи на Учредителното събрание, няма да намерим никъде и под никаква форма не само изказване, но и намек за друга форма на управление в страната освен традиционната в българската история. Ако някой депутат е имал противно становище, нищо не му е пречело да го изрази, както седмици наред цялото Учредително събрание е дискутирало и оспорвало разпокъсването на българската народност, въпреки категоричния диктат на Берлинския конгрес и гневните предупреждения на княз Дондуков.

На 16 април 1879 г. депутатите подписали конституцията и Учредителното събрание приключило работата си. На другия ден то подновило заседанията си като Първо Велико Народно събрание, за да избере за княз на България Александър Батенберг. Участник в освободителната за България война, младият немски принц бил същевременно племенник на руската императрица (съпругата на Александър II).

Едва 21-годишен, нямащ почти никакъв опит в политическия живот, съветван предварително от доброжелатели и родственици в европейските дворове, Александър I попада още в самото начало на встъпването си на българския престол в сложната мрежа на руската имперска политика. Имаме пълни основания да приемем, че руският двор и правителството са били доволни от младежката доверчивост и склонност на княза да приема и да се осланя в началото изцяло на съветите от Петербург.

За Александър I, в началото, не е било ясно какви мотиви са накарали законоразработниците в имперски консерватизъм руски сановници да препоръчат по-демократична конституция и ограничена монархическа власт в освободена България. Още по-малко е могъл да прецени влиянието на либералните политици сред народните маси в новата си родина. Съветван от близки и далечни „роднини“, опасявайки се от „изгубване на равновесие“ в държавата под влияние на радикални кръгове, Александър I пренебрегва либералното мнозинство и възлага на Тодор Бурмов да състави правителство на консерваторите.

Още в самото начало на управлението си младият княз поисква от Русия да бъде коригирана на някои съществени места Търновската конституция. Петербург се съгласява по принцип, но ясно и на всеослушание заявява, че това може да стане само по законен път — чрез вота на Народното събрание. Още с този свой демарш руският царизъм си осигурява две изгодни точки в евентуална бъдеща конфронтация с новоизбрания княз — привличане като свой съюзник либералното мнозинство (на русофилските му качества Петербург ще разчита през първите три години от управлението на княза) и поставяне на Батенберг в първата му конфронтация с мнозинството.

По това време княз Дондуков-Корсаков, неудовлетворен в амбициите си да стане първи български владетел, пуца из Петербург първите „тънки стрели“ по адрес на „немеца“ — Александър I. Прозвище, което по-късно се възприема и разпространява широко от император Александър III както по отношение на Батенберг, така и по отношение на заместилния го на престола княз Фердинанд I. Лайтмотив на проруската ненавист, който е натрупван в политическия речник на цялата ни съвременна история, та дори до наши дни. Въпреки че самият Александър III биологически е „по-голям немец“ (майка му е чиста германка), отколкото Фердинанд Кобургготски.

Веднъж поел грешната пешка, лишен от добросъвестни и далновидни съветници, слугуващ на предубежденията си срещу „радикалните идеи“, уповаващ се на подкрепа от чичото император и всесилния за представите на България Петербург, княз Александър I започва да осъществява грешка след грешка, заплитайки се почти неспасяемо в конците на руската външна политика, осигурила си сложна система, за да не допусне „западно влияние“ в България.

Опитът за посегателство върху Търновската конституция от княза изправя на щрек либералната опозиция и многобройния ѝ електорат. По-нататъшните ходове се усложняват и от обстоятелството, че либералите се разделят на „умерени“, начело с Драган Цанков, които ще търсят компромис с княза, и „непримирими“, начело с Петко Славейков, които ще бранят безкомпромисно „светинята“ на новоосвободения народ — Търновската конституция.

На проведените през есента на 1879 г. парламентарни избори либералите се оказват внушително мнозинство. Князът обаче не променя възгледите си, а Петербург — тактиката си. Назначено е отново правителство от консерватори, начело с епископ Климент (Васил Друмев). Съвсем скоро се налага провеждане на нови избори, спечелени отново с внушително мнозинство от либералите. При това положение Александър Батенберг решава да възложи на лидера на „умерените“ либерали Драган Цанков да състави самостоятелно либерално правителство.

Скоро обаче между княза и министър-председателя възникват различия по т.нар. „Дунавски въпрос“ (правилата регулиращи корабоплаването по река Дунав). Това налага освобождаването на премиера, като на негово място князът поставя друг лидер на либералите — Петко Каравелов.

Либералното правителство провежда политика в защита на дребнобуржоазните слоеве в страната и подготвя реално единението на разпокъсаната българска етническа общност. Заедно с редица закони в защита на общинското управление и самоуправление, правителството на Каравелов допуска и редица слабости, които настройват обществеността срещу него и пробуждат отново намеренията на княза и консерваторите да суспендират конституцията.

В началото на 1881 г. общественото брожение срещу правителството, умело подклаждано от опозицията, ескалира в цялата страна. Междувременно на 1 март 1881 г. при атентат е убит император Александър II. Фактът, че покушението е извършено от „радикални елементи“ помага на консерваторите да представят либералите като „съмишленици“ на убийците.

Присъствал на погребението на височайшия си родственик, княз Александър отново поставя въпроса за основно коригиране на Търновската конституция. Макар и да не получава насърчения

(Александър III съвсем добре разбира козните на руската външна политика), българският княз, на връщане в страната си, потърсва съчувствия за намеренията си в Берлин и Виена (където опитните политици са погледнали със снизхождение и съжаление на оплетения в мрежите на руската политика български княз). В София обаче той заварва в лицето на военния министър генерал Ка-зимир Енрот (военните министри в страната се определят все още от руския император) пълно разбиране и готовност за „извършване на решителни стъпки“ в желаната от Батенберг посока.

На 27 април 1881 г. князът обявява с манифест намерението си да абдикира, ако Великото народно събрание не приеме предложенията за ликвидиране на безизходицата в страната. Либералното правителство на Каравелов е уволнено и генерал Енрот е натоварен да състави временно правителство със задача провеждане на избори за Велико народно събрание.

При осигурено мнозинство на консерваторите във Великото народно събрание, то е свикано в Свищов на 1 юли 1881 г. Заседанието му не трае повече от час. С овации се приема предложението на княза: извънредни пълномощия за държавния глава за срок от седем години да издава укази, право за създаване на нови учреждения с оглед осъществяване подобрения в управлението. След изтичане на седемгодишния срок е трябвало да се свика Велико народно събрание, което да ревизира Търновската конституция въз основа на постигнатите трайни резултати в държавното управление.

След Великото народно събрание, умерените либерали потърсват възможност за компромисно преодоляване на кризата; непримиримите обаче останали твърди защитници на Търновската конституция и лидерите им Петко Каравелов, Петко Славейков, Захари Стоянов потърсват убежище в Източна Румелия.

В започналия нов ход на руската политика в България, генералите на императора в България вярват, че ще бъдат в състояние чрез княза и консерваторите да отстояват и наложат руските интереси в страната. Още през есента на 1881 г. обаче, те са горчиво разочаровани от решението на княза и консерваторите, проектираният строеж на ж.п. линии в България да има точно противоположния приоритет на този, който очакваха и се опитваха да наложат. Вместо предлаганата от Петербург ж.п. линия София-Русе, която щеше да

свърже страната трайно с Русия, князът и консерваторите започват ускореното осъществяване проекта за ж.п. линия Белово-Ихтиман-София-Цариброд, която да свързва България със Западна Европа. Било във от съмнение, че княз Александър I и зараждащата се българска политическа интелигенция виждат бъдещето развитие на България свързано икономически и културно със Западна Европа. Това е ясно указание за руските представители в София, че „пълномощията“ можеха, а и се изпълняваха срещу интересите на Русия.

Наложило се руските генерали да потърсят отново контакт с либералите. Усетил двучинната игра на пратениците на Петербург, на 1 януари 1882 г. князът съставя правителство изцяло от български консерватори. Скоро обаче из цялата страна се надига общонародно протестно движение в защита на Търновската конституция. Явно било кой провокира бурно настъпилата реакция.

Разбрал, че не би могъл да се противопоставя безнаказано на руските становища, през юни 1882 г. князът съставя ново правителство с министър-председател руския генерал Леонид Соболев и министър на вътрешните работи, добилият по-късно печална слава у нас, руски генерал Александър Каулбарс. Всъщност новият кабинет бил необходим и за успешно провеждане от консерваторите на изборите през есента на 1882 г. Осигурили си мнозинство в Третото обикновено народно събрание, консерваторите престанали да приемат послушно менторството на руските генерали. Тогава Соболев потърсил отново познатия ход — връзка с либералите за борба срещу княза и консерваторите. Княз Александър едва сега доловил колко сложни и рисковани са ходовете при политическата игра с руснаците. Така или иначе, армията е била все още в ръцете на руските офицери. През март 1883 г. князът освобождава консерваторите от правителството с цел благоволенieto на руския император. При посещението си през юни 1883 г. в Петербург обаче, българският владетел се убедил, че Александър III е явно настроен срещу него и ще поддържа отмяна на пълномощията чрез съгласувани действия на руските генерали и либералите, като единствена възможност за утвърждаване на руското влияние в България.

За пръв път едва сега княз Александър разбрал, че ако трябва да спаси трона и страната си, ще трябва да провежда национална политика широко подкрепена от мнозинството на народа.

За да придадат общонационален характер на борбата срещу руските генерали, консерваторите сключили споразумение с умерените либерали. На 6 септември 1883 г. князът обявява с манифест възстановяване на Търновската конституция. Драган Цанков съставя правителство от умерени либерали и консерватори.

След няколко необходими преходни промени в правителството в края на 1883 г. режимът на пълномощията бил окончателно ликвидиран. Преминат е един рискован период в най-новата история на България. Конфронтацията между княза и Русия е била вече съвсем ясна. В изборите за Четвъртото обикновено народно събрание, „непримиримите либерали“, които не се поддават на изкушение за единодействие с руските генерали, спечелват убедително мнозинство. Княз Александър възлага на 11 юли 1884 г. на Петко Каравелов да състави правителство на либералите.

Новото правителство е твърдо решено да води българска национална политика. Затова Петко Каравелов отхвърля внушенията на Петербург за изгонване на „немския принц“ и застава твърдо зад своя княз.

Русите бяха загубили първия гейм от политическата игра в България, макар че все още не беше ясно какво всъщност бе спечелила България. Новоосвободената страна бавно се изправяше на собствените си крака.

След неуспеха да се използва княз Александър като свой емисар в България, омразата на руския цар и руското правителство срещу младия български владетел започва непрекъсната ескалация. Всяко начинание на княза, дори онези, които са от спасително значение за България, се посрещат „на нож“ от Петербург. В неистовите си закани да свалят княза, именно руското самодържавие (!) предлага дори обявяване на република в България, уверено, че след премахването на монархическата институция, оказала се здрава опора на българската самостоятелност, Петербург ще овладее положението в България с помощта на раболепни „републиканци“, подготвени по рецепта на Руския азиатски департамент. Месеци наред суперреакционерът и панславист Михаил Катков внушава на български общественици тази „идея“ (без да получи от тях дори и намек за някакво съпричастие).

Макар и останали напълно чужди на „идеята“ на Катков за република, не малко от българските политически дейци от този

период, за съжаление, служат задкулисно на руските домогвания, дори с риск, че извършват национално предателство. Така например, Драган Цанков още в 1881 г. (при първите тайни сондажи на княз Александър до европейските правителства за евентуално съединение на Северна и Южна България) донася също така по таен път за постъпките на княза в руския императорски двор.

Крахът на режима на пълномощията води до слизване на консерваторите от политическата сцена. От 1884 г. политическата борба в България се осъществява предимно от крила на либералната партия.

КЪМ РАЗРЕШАВАНЕ НА НАЦИОНАЛНИТЕ ИДЕАЛИ

Обществено-политическият живот в Източна Румелия набира сили почти едновременно с този в Княжеството. Специална европейска комисия създава Органически устав (конституция) на областта. Освен главния управител (генерал-губернатора), назначаван от султана със съгласието на великите сили, Източна Румелия се управлява от Директорат (петчленно правителство) и Областно събрание (парламент).

Още при първите избори българите получават безспорно мнозинство в Събранието. Културният, обществен и политически живот се осъществява като в една по-малка българска държава.

Първият губернатор, известният Алеко Богориди паша и неговият приемник Гаврил Кръстевич, бяха български родолюбци — първият потомък на Софроний Врачански, а вторият — активен участник в народно-църковните борби.

Подобно на партиите в Княжеството, тези в Източна Румелия също бяха още в самото начало две — Народна (консервативна) и Либерална. Народната, с подчертано проруска ориентация и представляваща интересите на заможните среди, изяви изключително влиятелни свои ръководители — като Иван Ев. Гешов, Михаил Маджаров, Константин Величков, Иван Вазов и др. Либералната партия остана още в началото антируска и с течение на времето разчита все повече, че съединението ще бъде осъществено с помощта на Запада. Нейни лидери са д-р Георги Странски, д-р Стоян Чомаков, Иван Салабашев.

Народната партия претендира, че работи за съединението и затова се нарича „съединистка“. Ръководейки се от обратите в руската политика обаче, тя изменя все повече на този принцип и бива наречена от противниците ѝ с право „лъжесъединистка“. От своя страна консерваторите наричали либералите „казионни“, заради близостта им с главния управител.

Така или иначе, още в първата година на съществуването си Източна Румелия и особено столицата ѝ Пловдив става център на новобългарската култура, изкуства и литература.

Комитетите „Единство“, създадени непосредствено след Берлинския конгрес, слагат начало на борбата за съединените на Източна Румелия с Княжеството. Съставена в София през април 1880 г., програмата за единение предвиждала подготовка на акции едновременно в Източна Румелия и Македония. Тази линия за едновременно обединяване на българските земи, въпреки скептичното отношение на някои предвиждащи негативна реакция на европейските сили, продължава няколко години. В много градове на Източна Румелия са били организирани „гимнастически дружества“, подготвящи фактически дружини на народното опълчение, обучено с оръжие и готово да бъде използвано при нужда. Изключително благоприятно условие за всичко това е фактът, че въпреки изискванията на Берлинския договор, турската войска не е влязла в Източна Румелия. Местната войска, наричана „милиция“, макар под главното командване на чужденци, е била както за офицерския си състав, така и за редовия, комплектувана от българи.

По същото време в Охрид и Битоля турските власти разкрили съзаклатие за въстание и съединяване с България. Главните организатори, членове на видни охридски фамилии, били заточени в Анадола и арабската пустиня.

В началото на 1885 г. в Пловдив бил създаден Български таен централен революционен комитет — БТЦРК. Негови активни ръководители станали Иван Андонов, Захари Стоянов, Иван Стоянович и др. Претърпял няколко промени в ръководството си, комитетът се свързва с организации, поставили си за цел народното единение с Княжеството.

Освободил се окончателно от мрежите на руската външна имперска политика, княз Александър I, приел националните идеи като свое верую, твърдо решен да ги провежда дори с цената на трона или главата си, става съпричастен на народното дело. Еволюцията на младия и нерешителен хесенски принц, от търсец отчаяно чужда помощ, до подкрепян от народа си български княз, готов в името на националните интереси да се противопоставя на имперската мощ на Русия, е показателен факт за силата и убедителността на българската

национално-освободителна идеология в първите години на младата българска държава. Родолюбиви чувства към новото отечество, съчетани с постепенно изявяваща се решителност, Александър I изпитва и демонстрира още при първите години от встъпването си на българския престол. Казано по-точно — още при първите прояви на общонароден стремеж за обединение на разкъсаното отечество. Така, в 1880 г. именно княз Александър I изпраща тайно Стефан Панаретов за сондиране на този въпрос в Лондон, докато правителството на Драган Цанков, опасявайки се от становището на Русия, се прави, че „нищо не знае“ по въпроса, оставяйки цялата отговорност евентуално да падне върху младия княз. В 1881 г., както вече споменахме, самият Драган Цанков докладва тайно в Петербург за постъпките на княза.

Чрез своите доверени пратеници А.Ф. Головин и Дим. Ризов, князът, и в определена степен княжеското правителство начело с Петко Каравелов, изразили готовност (пред членовете на БТЦРК) за подкрепа на делото. С оглед на международната обстановка, осигуряване успеха на първата крачка и постепенно решаване на националния въпрос, било решено акцията да не засяга Македония.

По повод деветгодишнината от гибелта на Ботев — 19 май 1885 г. — в Пловдив по решение на БТРЦК била проведена бурна демонстрация. Във връзка с това Иван Андонов и Захари Стоянов били уволнени. Захари Стоянов започнал веднага издаването на в. „Борба“, в който печатал истински прокламации за приближаващото събитие. В съзаклятието били привлечени и офицери от източнорумелийската милиция като Данаил Николаев, Димитър Филов, Райчо Николов, Сава Муткуров и др., а така също и млади политически дейци от Македония (някои от тях още ученици) — Андрей Ляпчев, Никола Генадиев, Димитър Ризов и др.

Тайният комитет изработил план за постоянно ескалиране на напрежението в областта. През юли се извършило всенародно честване гибелта на Хаджи Димитър на Бузлуджа, през август станали големи демонстрации с антитурски характер в Чирпан, Пазарджик, Панагюрище, Сливен, Карлово. По стечение на обстоятелствата първата пушка гръмнала в столицата на Априлското въстание — Панагюрище.

На 30 август БТРЦК уведомил чрез Димитър Ризов княза и правителството, че акцията на съединението е насрочена за 6

септември.

Междувременно през лятото князът обиколил Виена и Лондон и останал с впечатление, че в английската столица имат разбиране за необходимостта от съединение на българите от двете страни на Балкана. Англия целяла да разстрои по най-деликатен начин съюза на тримата императори (Русия, Германия, Австро-Унгария) и заедно с това да привлече анатемосана от Русия България в своята орбита. В този смисъл било и „дискретното становище“ на Лондон, изпратено до английското представителство в София и особено в Цариград.

Подкрепен от прочутата въстаническа чета на Чардафон (Продан Тишков) от с. Голямо Конаре, от четите на други селища и от части на източнорумелийската милиция в Пловдивския гарнизон, през нощта на 5 срещу 6 септември актът на съединението бил извършен безкръвно. Източно-румелийският генерал-губернатор Гаврил Кръстевич бил свален от власт и Източна Румелия провъзгласена за част от българската държава.

Било образувано временно правителство с председател д-р Георги Странски, което поканило българския княз да обяви официално акта на народната воля. На 8 септември княз Александър I със специална прокламация приел титула „княз на съединената държава“. На следващия ден държавният глава и българските войски влезли в бившата столица на Източна Румелия.

Решителната стъпка, подкрепяйки съединението на Източна Румелия с Княжеството, мимо волята на Русия, била фатална за княз Александър I. Преминавайки от Северна в Южна България, още на историческия Шипченски проход за него е бил ясен изходът и загубата на трона. Русия никога вече нямало да му прости това. Оставало е само да покаже пред историята и народа си как трябва да се служи докрай на една всенародна идея.

Турция била изненадана от акта, още повече, че генерал-губернаторът изобщо не поискал военна помощ от Цариград. Високата порта знаела добре отношенията между Петербург и София, и чакала реакцията на Русия. Императорът всерусийски остро отказал да подкрепи Съединението и наредил всички руски офицери, обучаващи българската войска, незабавно да напуснат България. Точно тогава обаче лорд Солсбъри телеграфирал в Цариград, че нарушението на

Берлинския договор трябва да се порицае, но че трябва да се има предвид и желанието на местното население.

Това съвсем объркало турското правителство и забавило практическите мерки на останалите велики сили. България изпратила за всеки случай делегация със заклетия ру-софил митрополит Климент, която намерила Александър III чак в Копенхаген, за да моли за благословията му, но той останал непреклонен в становището си.

В края на септември Англия, Франция и Италия поискали международна конференция в Цариград за разглеждане на създаденото положение. На конференцията Русия, подкрепяна от Австро-Унгария и Германия, поискала в общи линии възстановяване на статуквото и ново устройство за Източна Румелия, което да осигурява автономната област от подобни изненади. Английският представител обаче пресякъл всякакви опити за възстановяване на „статуквото“, отхвърлил поставеното от Турция условия за анкета в Източна Румелия и назначаване на временен управител от не-български произход.

С изключение на Румъния, останалите балкански държави поискали компенсация заради увеличаване територията на България. Не без австроунгарско знание, протезето на Виена в Белград, крал Милан, нахлул коварно на 2 ноември 1885 г. в България през оголената северозападна граница на страната (цялата българска войска била съсредоточена по турската граница) в две основни направления — към София и към Видин.

Според предвижданията както на сръбски, така и на други европейски наблюдатели, агресията на Милан щяла да превземе лишената от отбрана българска столица в по-малко от три дни, а оттам сръбският крал имал намерение да диктува условията за мир.

Лишена от руските офицери, разчитаща само на младите си български командири, отделни части на българската войска оказват упорита съпротива при Цариброд, Видин и Драгоман и дават време на основните български части от южната граница да се придвижат в денонощен поход на запад. В Коронния съвет на 3 ноември е било прието решителното сражение с последващо контранастъпление да бъде дадено на Сливнишката позиция. На съвета, а и по-късно, с оглед трудното придвижване на частите от турската граница, е било разгледано предложението на княз Александър и някои други офицери, като вариант, столицата да бъде изоставена и решителното сражение да

се даде от цялата българска войска на Ихтиманските височини. Този само обсъден вариант (принцип при всяко разглеждане на тактическа и стратегическа обстановка) бе вменен, от определени историографи с тенденциозна цел, като становище на Александър I. Пак спекулации на тези добре познати „историографи“ е и твърдението за „бъгството“ на княза от фронта рано сутринта на 7 ноември, непосредствено преди започване на Сливнишкото сражение. Макар че истината е документално известна, с нея се спекулираше в продължение на десетилетия. Александър I прекарва цялото време на сраженията на бойните позиции. На 6 ноември (по сведения на случаен източник) министър-председателят Каравелов отправя тревожна телеграма до княза на фронтовата линия, че „сърбите са превзели Радомир и през Перник ще атакуват в гръб столицата“. Това е накарало призори на 7 ноември (след окончателно приготвяне на Сливнишката позиция за боя) младият княз да се отправи към София, за да оглави отбраната на столицата от проникващия в гръб неприятел.

Решителният бой при Сливница и последвалите удари върху отстъпващите сръбски войски принудили Русия на 12 ноември да поиска категорично спиране на огъня с остра нота, връчена в София. Княз Александър обаче, чувствайки се вече главнокомандващ на победоносна войска и преодолявайки последната съпротива на Нишавската армия, превзема с развети бойни знамена и „Шуми Марица“ на 15 ноември Пирот. Пътят към Ниш и Белград е вече открит. Именно тогава в щаба на княз Александър се явява австрийският представител в Белград граф Кевенхюлер и ултимативно поставя от името на Австро-Унгария, Русия и Германия искането за спиране на военните действия. Досега този демарш винаги се приписваше само на Австро-Унгария.

Съединението и победоносната сръбско-българска война спечелиха за България, нейната войска и княза ѝ истинска симпатия на европейската общественост, но и все по-нарастващо озлобление сред някои правителствени и императорски дворове.

Сключеният на 19 февруари 1886 г. Букурещки мир установява запазване на старите граници между България и Сърбия, без никакви финансови обезщетения. Подписаният на 24 март с.г. Топханенски пакт в Цариград пък признаваше българския княз за „главен управител“ на бившата Източна Румелия.

Приключваше с истински триумф за княз Александър вторият етап от неговото управление. Отрекъл се от намеренията за чуждо попечителство, приел интересите на народа си за свои, той твърде скоро щеше да разбере превратностите на балканската политика.

ОТ ПОЛИТИЧЕСКИ СЪТРЕСЕНИЯ КЪМ ВЪЗХОД

Успешно осъщественото Съединение и победоносният триумф на младата българска армия накараха и най-големите скептици за бъдещето на анатемосана от Русия България да погледнат с респект към нея.

Съединението, осъществено като самостоятелна акция от българския народ, княза и правителството, беше заедно с всичко друго и първия сериозен удар върху Берлинския диктат. И за българската общественост, и за европейския политически свят то показва, че твърде вероятно е „корекциите“ на решенията от Берлинския договор да продължават една след друга.

Престижът на България, авторитетът на опълчилиия се срещу Русия (а с това и срещу съюза на тримата императори) княз, далеч не бе попречил на оформящата се все по-осезателно в България конфронтация на „русофили“ и „русофоби“. Поддаващи се лесно на лични амбиции пред общонационалните интереси, партийните лидери често сменяха позициите си в зависимост от лични или партийни интереси. Така Драган Цанков, който само месеци преди това, като председател на коалиционния кабинет, опълчил се тогава срещу безцеремонното настояничество на Русия, повтаряше като проклятие към Петербург: „не щем им нито меда, нито жилото“, сега се опълчи срещу кабинета на Петко Каравелов на основата на крайно русофилство. „Цанковистите“ и „съединистите“, придошли от бившата Източна Румелия, се обвързаха взаимно в името на сближението с Русия, запазване на Съединението, но без княз Александър I (анатемосан вече от руския цар). Крайните либерали начело със Захари Стоянов, Димитър Ризов, Димитър Петков, Васил Радославов стояха твърдо на позицията на защита на националните интереси и на техния символ, в какъвто сега се бе превърнал князът. „Без Батенберг — няма България“ — твърдяха те и поставяха началото на едно „русофобство“,

което щеше да донесе истински престиж на България, но и твърде много беди.

Министър-председателят Петко Каравелов запазваше „междинна позиция“, но държеше на княза не само поради необходимостта от международна стабилност, но и поради личните си симпатии към него.

Междувременно Русия и нейният император приемаха като обида успеха на България, нейното правителство и княза. Реваншистки настроения се раздухваха в Сърбия и Турция. Чрез подклаждани отвън страсти беше твърде вероятно двете страни да нападнат България, без никоя трета страна (евентуално с изключение на Англия) да се намеси в защита на страната ни.

През август 1886 г. императорите на Австро-Унгария и Германия — Франц Йосиф и Вилхелм II — се срещнаха, за да потвърдят категоричната си подкрепа на Русия. Приел след това на осведомителна аудиенция английския посланик в Берлин, Бисмарк бе заявил, че „княз Александър I е кариерист, който обърква мира“.

Междувременно чрез своя военен аташе в София В. Сахаров, Петербург бе проникнал сред офицерските проруски настроени среди (предимно възпитаници на руски военни учебни заведения) и бе успял, докато политиците са водили разгорещени спорове, да формира конспирация за сваляне на княза. Моментът е бил благоприятен. Военният министър Никифоров е болен, а верните на княза офицери Данаил Николаев, Рачо Петров, Коста Паница са в чужбина. Начело на заговорниците застават началникът на Военното училище майор Петър Груев, кап. Анастас Бендерев и капитан Радко Димитриев. Офицерите заговорници, подкрепяни, парично обезпечени и в определен смисъл ръководени от Русия, не привличат в заговора политически сили. Те са уверени, че ще се справят сами. Ролята на официален представител за международни връзки след преврата е отредена за небезизвестния митрополит Климент.

Капитан Бендерев извършва дислокация на войсковите части и изважда по сръбската граница по-голяма част от Първи пехотен полк, предан изцяло на княза. На 9 август 1886 г. рано след полунощ, извеждайки на позиция юнкерите от Военното училище и една дружина от Струмския полк, заговорниците нахлуват в Двореца. Радко Димитриев и Груев събуждат княза и под дулото на револвери го принуждават да подпише абдикацията си. След това, съгласно

указанията на руския им наставник, те изпращат под конвой Александър I в Оряхово, а оттам, с параход, на сигурно място — в руския град Рени до устието на Дунава.

Самопровъзгласилият се за главнокомандващ армията Груев още призори отправя нареждане до окръжните управители за провеждане на митинги в подкрепа на извършения „спасителен преврат“. Без да му мислят много, заговорниците подписват под нареждането и Петко Каравелов, който изобщо не бил уведомяван. С друга телеграма Груев нарежда всички военни части да положат незабавно клетва за вярност на новото правителство, в което заговорниците, освен неподозиращия нищо Петко Каравелов като министър-председател, включват и подписват, също без тяхно знание Драган Цанков, Стефан Стамболов (по това време председател на Народното събрание), Тодор Бурмов, Тодор Икономов, Константин Величков, Михаил Маджаров, Васил Радославов, Константин Стоилов и др. Изобщо салатата „тути-фрути“, която в първия момент може да респектира целия административен и военен апарат, а в следващия може да пробуди напълно основателно подозрения и в най-непроторливите.

Тъкмо по този начин протичат последствията от преврата. Решителният отказ на последователно поканваните Каравелов, Греков и Стоилов да съставят кабинет кара детро-наторите да скалпят нещо като временно правителство, начело с владиката Климент (кой по-добре от него може да бъде гарант пред руския император?). Като министри в този „кабинет“ са включени Драган Цанков, Христо Стоянов, Тодор Бурмов, Константин Величков и др. Явно подготвената чисто „военна операция“ от руския военен аташе полк. Сахаров била повърхностно обмислена и нескопосано осъществена.

Председателят на Народното събрание Стефан Стамболов, който по това време бил в провинцията, още в първите 24 часа взема положението в ръцете си. На 10 и 11 август биват извършени контрапреврати в Търново, Ловеч и Пловдив. На 11 август Стамболов създава в Търново „княжеско наместничество“ (Ст. Стамболов, Петко Славейков, Г Стран-ски), което телеграфически поканва екстрадирания насилствено държавен глава да се върне в столицата. Войските в Сливница и Пловдив, верни на княза, настъпват към София, а детронаторите потърсват убежище — кой където намери за добре. Тържествено посрещнат, князът отново стъпва на българска земя.

Победата на все по-ясно очертаващите се „русофобски“ политически сили обаче е само привидна. Ръководени от бивши комити, свикнали да слагат главата си в торбата, незнаещи още добре критериите и измеренията на глобалната европейска политика, „русофобите“ и защитниците на националното достойнство не са наясно (а остават и в бъдеще не напълно наясно) какво значи да се конфронтираш с една велика сила в непосредствена близост с границите ѝ и в сферата на нейното влияние. За Александър I обаче, запознат вече добре с перфидността и бруталността на европейската и специално руската имперска политика, въпросът стои свършено в по-друг план. За него е ясно, че без съгласието на императора всерусийски и Азиатския департамент в Петербург, той не само няма да може да се задържи в България, но ще превърне съдбата ѝ в прицел на неминуема разплата. Ето защо, връщайки се от Рени и стъпвайки на българския бряг, той отправя телеграма до император Александър III, написана в стил да задоволи вкуса и самолюбието на всесилния азиатски сатрап. Отговорът, както е очаквал и Александър Батенберг, е кратък и ясен: „Не мога да одобря Вашето завръщане в България“. В името на втората си родина, в която той е дошъл като мнителен аристократ, и в неспокойния и метежен живот на която се превръща в предан и обичан от народа владетел, символ на националното самочувствие на току-що освободена България, Батенберг абдикира доброволно на 26 август 1886 г. и напуща страната.

Поведението на княза през целия този период на изпитание е превъзходно. Той прозира вече в истинската им светлина много истини от политическия живот на Балканите и специално на България. Те напълно съвпадат с мнението на един от ескортиращите го детронатори към Оряхово в деня на преврата, капитан Кърджиев: „Аз нямам нищо против Ваше Височество, и зная, че не сте виновен в нищо; но нашият народ е още прост и не знае да оценява заслугите на своя княз, а интелигенцията ни е под чуждо влияние, затова именно никой княз не ще може да се задържи дълго на българския престол“. Удивителна е сентенцията на този български офицер за факторите, определящи политическата атмосфера в страната. Факт, който ще остане в действие и през следващите няколко десетилетия, конфронтирайки интелигенцията ни в ущърб на националните ни интереси. В определени моменти бележити български политици ще

успяват за определен период да консолидират държавния живот, но политическата атмосфера в България винаги ще се намира под угрозата на външно влияние и определени политически сили винаги ще се оказват готови да служат на това влияние.

При подписването на абдикацията си първият княз на Третата българска държава назначава за регенти Стефан Стамболов, Петко Каравелов и Сава Муткуров.

Привидно финалът на драмата е победа за Русия, но фактически в България именно този финал полага началото на политически сили, които ще объркат трайно сметките на руската имперска политика на Балканите, ще сложат началото на предизвикващо възхищение в Европа (поне за определен период) национално българско самочувствие, ще осигурят всестранен просперитет на националния духовен и материален живот, но заедно с това ще затруднят до крайна степен разрешаването на българските национални идеали. Протеже на Русия на Балканите постепенно ще стане Сърбия и това ще пречи винаги за осъществяването на българското обединение.

Пристигналият в България (веднага след абдикацията на княза) руски императорски пратеник, спечелилият си скоро печална слава генерал Каулбарс, поема настойничеството и защитата на преследваните русофили. Той категорично застава на становището да не се провеждат избори за Велико народно събрание. Русия е имала интерес кризисното състояние на върховната власт да продължи колкото може по-дълго.

Регентството обаче съвсем не се съобразява с мнението на Каулбарс, насрочва избори за 10 октомври и ги провежда. Избраното Велико народно събрание е с подчертано преобладаване на „русофоби“ и е свикано на заседание на 15.X. 1886 г.

Каулбарс обявява от името на руския император, че нито Великото народно събрание, нито неговите решения ще бъдат признати от Русия. Това обаче не смуцава регентите. Стамболов предлага на Драган Цанков да състави смесено Регентство, обаче заклелият се вече във вярност към Русия политик отхвърля опита за споразумение.

Междувременно козните от страна на Русия срещу избирането на български княз от Великото народно събрание взимат все по-настойчив характер. В Петербург определена група управляващи

дейци (а в България конкретно Каул-барс) замислят анексирането на България, подобно на вече осъщественото такова по отношение на Финландия. Опозиционните (русофилски) среди в България са били обработвани да предложат българската корона на император Александър III, който с това да бъде провъзгласен за велик княз на България.

Независимо от тези прикрити попълзновения обаче, събитията в България следват своя ход. Великото народно събрание избира за български княз датския принц Валдемар, но той, респектирай от руските закани, незабавно отказва оказаната му чест.

Каулбарс, обикаляйки страната, изразявайки на воля гнева и заканите си към Регентството и Великото народно събрание, е все погневно посрещан от народните маси (разбира се, не и без помощта на Стамболовата пропаганда). Виждайки се безсилен в България, използвайки някои инциденти с руското консулство в Пловдив, Каулбарс напуска безславно страната и се прибира в Петербург. С това е приключена дейността му като специален имперски пратеник в България.

На 6 ноември 1886 г. дипломатическите отношения между Русия и България са прекъснати.

Недоволен от развоя на събитията Каравелов подава оставка като регент и бива заменен от Георги Живков. Страстите в страната се разпалват още повече. Започва изразеният и продължителен период на „русофобството“ и „ру-софилството“ в нашия живот. Период, който Русия с коварната си имперска политика си е изпросила насила. Той минава като червена нишка в целия последващ стогодишен период. По простата причина, че в 1917 г. царската имперска политика на козни и диверсии е заменена с болшевишката и коминтернска имперска и подривна политика в България.

Обстоятелството, че в нашия общественополитически живот никога не е имало „австрофоби“ или „австрофили“, както и „франкофоби“ или „франкофили“ (ограничени среди от българския народ през Втората световна война, и то само около апогея на военните стълкновения, бяха относителни „англо-фили“ и „германофили“) показват, че основната причина за това активно конфронтиране в политическата действителност в България е следствие от пряката и с определени намерения намеса на Русия в българския живот.

Мъжественото поведение на България и нейните държавници печелили все повече симпатии в Европа, но това не спомага ни най-малко за разрешаване на „българската криза“. Напротив, всеки подходящ кандидат декларира нежеланието си да приеме поканата за българския престол под най-различен повод, но единствената истинска причина е „ветото“, поставено от руския император. Не успяват и инсинуациите на Стамболов за „дуалистична“ монархия на България с Турция или с други съседни монархии, с единствена цел да сплаши Русия и света. Първият от царстващите владетели, на когото косвено се предлага българската корона, е Абдул Хамид II (целта на някогашния хъш за мнозинството „наблюдатели“ е повече от ясна — да се обединят с един замах под личната уния българите от Мизия, Тракия и Македония, а в по-дълбок план — да се осигури за България наследството на разпадащата се Османска империя). Абдул Хамид обаче отказва, явно нежелаещ да има неприятност със застрашителните предупреждения на Александър III. Подобни са и мотивите на Карол I, при предложение за уния с Румъния. Без ефект остава и преднамерено изкуствената заплаха към монархическа Европа с уводни статии, като „Да провъзгласим ли република?“ Единственият опит на Русия да предложи свое протеже — грузинския княз Миг-рели (приятел на императора от младежки години) остава без последствие, поради липса на каквато и да било поддръжка както от Българското Велико народно събрание, така и от великите сили на Европа.

Кризата, продължила месеци, показва ясно, че заплахата от Русия може да се окаже фатална за бъдещето на България. Упълномощена от Събранието делегация в състав: Константин Стоилов, Димитър Греков и Константин Хаджикалчев тръгва из Европа, за да намери подходящ кандидат за българския престол. При посещението си във Виена, посредством австрийския майор Лааба, делегацията се среща с потомствения принц на една от най-древните европейски династии (началото ѝ е от 680 г.) Фердинанд Сакскобургготски. В тенденциозната пропаганда се пише, че кандидатът е бил намерен от делегацията в едно виенско увеселително заведение, което е измислица, прокарвана с определена цел. Бъдещият български княз се е срещнал с делегацията в родовия си дворец във Виена и след обстоен и сериозен разговор е поискал време да размисли върху предложението, преди да даде отговора си. Твърденията на

Стивън Констънт в книгата му „Фердинанд лисицата“, че принцът още при първата среща с делегацията е изразил незабавно съгласие и е поискал настойчиво да бъде одобрена кандидатурата му, подлежи на пълно съмнение. Внимателната проверка въз основа на последвалите факти във всички случаи опровергава такова становище. Изобщо Стивън Констънт, потомък на двама известни български политици — Константин Хаджикалчев и Стоян Данев, се е повлиял твърде много от разговорите „на чаша кафе в домашна обстановка“ в онези части от книгата си, в които се занимава с интимния живот на българския княз.

Междувременно делегацията посещава и редица държавни и политически дейци във Виена. Срещата обаче с руския посланик Лобанов-Ростовски е изключително остра и представителят на руския император рязко заявява на българските пратеници, че Русия няма да има нищо общо със сегашното ѝ управление. Сдържани и обезнадеждаващи са били срещите на българската делегация в Париж и Берлин. Относителна подкрепа страната ни е получила само в Лондон.

По същото време диверсиите на руската политика в България продължават, но умело (а и доста брутално) парирани от Регентството. Понякога Русия си позволява наивни рискове. В Бургас със специална задача за създаване на метежи и конспирации е изпратен небезизвестният руски офицер На-боков, но той е бил незабавно заловен и екстрадиран. В замяна на това „русофилите“ масово емигрират — преди всичко в Цариград, Одеса, Букурещ, и образуват свои организации, поставяли си за цел сваляне на правителството в България.

През февруари 1887 г. в гарнизона в Силистра и в Русе се формират проруски офицерски заговори, довели до бунт, смазан от верни на правителството части. Деветимата ръководители на бунта (между които на първо място подполковник Димитър Филев, бащата на бъдещия български ми-нистър-председател през Втората световна война Богдан Филев) са осъдени на смърт „по късата процедура“ и са били разстреляни.

Образуваните преди това комитети на русофили-емигранти в Солун и Цариград, а по-късно в Одрин и Букурещ, подбуждат турското правителство в угода на Русия да се намеси със сила в България, да окупира Източна Румелия и да назначи там за губернатор някой висш

турски чиновник. Лишена от държавен глава, България рискува все по-реално да загуби самостоятелността си като държава. Тъкмо тогава единственият представител на царстващ род Фердинанд Сакскобургготски приема окончателно, въпреки заплахата от Русия, да стане княз на България. Великото народно събрание го избира незабавно за държавен глава и на 2 август 1887 г. двадесет и шестгодишният Фердинанд I полага клетва пред Събранието в Търново. „Българската криза“, липсата на държавен глава, на която толкова много разчиташе Русия, приключва.

Фердинанд I поверява на Стамболов да състави правителство, което в продължение на почти седем години (с малки промени) управлява България. Това управление затвърди престижа на България, разкри потенциалните възможности на българския творчески гений и сложи здравите основи на съвременната българска държавност, икономика и култура.

Стамболов приема новия княз като истинско спасение за страната. От своя страна Сакскобургготският принц и нововъзкачил се на българския престол княз Фердинанд I, с прозорливия си ум, точен нюх и наблюдателност, веднага преценява качествата на този самобитен и голям български държавник. Разбира много неща, но най-важно от всичко било, че при този бивш хъш той ще премине отлична школа по балканска политика — твърде различна по характер, темперамент и най-вече критерии — от европейската.

Затова отношенията между двамата в началото са изключително дружелюбни. Смешно звучат някои описания в „монографии“ и „мемоари“, които уверяват читателя, че веднага след като видял новия княз, Стамболов изпаднал в сво-его рода депресия. „Затворил се три дни в търновския си дом и пил на провала от мъка.“ А.Х. Биман обаче в спомените си за Стамболов ни предава по съвсем друг начин истинската причина за тридневния „гуляй“, обяснена лично от знаменития български държавник в тесен кръг от съмишленици и приятели: „С никакви думи не можех да изкажа моята радост, когато князът пристигна на българския бряг.“ А след като князът полага клетва, същият представен в „депресия“ от тенденциозни писачи Стамболов добавя: „Аз употребих после клетвата на княза в Търново три дни, за да гуляя с приятели, задето се избавих. Те бяха три от най-честитите дни в живота ми.“ Иди, след тези редове, че вярвай на

„мемоари“ от съвременници и на „подбрани факти“ от „обективни“ историци!

Охлажняването между княза и Стамболов идва по-късно и има своите мотиви. Сега засега княз Фердинанд се превръща автоматически в главен прицел на руската ненавист, каквато досега е бил Стамболов. Оберпрокурорът на руския Свети Синод, Константин Победоносцев, душеприказчик на императора Александър III, обявява на всеослушание, че Фердинанд не е нищо друго освен опасен „агент на папата“. Властите в Петербург са изпратили телеграма до Михаил Хитров, руския пълномощен министър в Букурещ, покровител и щедър платец на всички заговори срещу княз Александър I и Регентството. Депешата гласи: „Императорското правителство реши да смята принц Кобург за узурпатор, който е извън закона. Затова никое действие, насочено лично срещу Кобурга с оглед изгонването му от България, не може да се смята за наказуемо или подчинено на юрисдикция. Моля Ви да окажете подкрепа на доверени лица, готови за всякакво активно участие в свалянето на принц Кобург в България.“

Ето при тези обстоятелства, съсредоточил върху себе си императорската омраза на Русия и обявен официално от Петербург за „човек, белязан за унищожаване“, княз Фердинанд I се възкачва на българския престол.

Сега вече не само Стамболов, но и Фердинанд I се превръща в прицел номер едно за дейността на специално изпращани атентатори. Първият от тях е Мактич, появил се само три месеца след встъпване на княза на престола. Срещу 6000 златни франка, той е трябвало да убие Фердинанд. Разузнаването на Стамболов обаче го проследява от Одеса през Цариград, Варна до София и го залавя в столицата при напълно разобличаващи го обстоятелства. Следващият диверсант е познатият вече капитан Набоков, залавян веднъж като атентатор срещу Стамболов. Сега е изпратен със значителна група диверсанти, дебаркирали край Бургас, където веднага са обкръжени и обезвредени. Същата участ постига и описания криминален престъпник Христо Иванов, изпратен също от Одеса през Цариград, за да убие Фердинанд на точно определена дата в Пловдив.

Тези вътрешни премеждия са умело парирани от отличната разузнавателна служба на Стамболов. Основни си остават обаче външнополитическите проблеми. Въпреки успешното приключване на

държавната криза, Фердинанд I не е признат от никоя европейска сила, в този смисъл от никоя европейска държава. Никой дипломатически представител в София не присъства на приеми и тържества с участието на княза. Дипломатическите ложи в Народното събрание при четене на Тронното слово от княза са празни. Напуснал блестящия живот на аристократична Европа, младият княз се задоволява с полупорутения турски конак в София, без да показва каквото и да било колебание към дълга, който е поел.

Амбициозен, аристократ с размах, познаващ много добре съвременното ниво на европейската култура, изкуство и наука, ползващ се от подкрепата на майка си княгиня Клементина (дъщеря на френския крал Луи Филип), той отдава всички сили за културния подем на българската интелигенция и общественост, за невероятно бързия разцвет на българската икономика. Само седем години след встъпването му на престола, при това изолирана от всички велики сили, България се оказва с най-високи икономически показатели на глава от населението сред всички балкански държави, освободени десетилетия по-рано. Същото се отнася за културата, изкуството, науката, дори архитектурата.

Онези, които приписват съществуващи и несъществуващи недостатъци в характера на Фердинанд I, не могат да отрекат, че невероятно бързото реевропеизиране на България и превръщането на София (доскоро провинциално турско селище) в най-представителната столица на Балканите, са в голяма част дело на културата, вкуса и енергията на Фердинанд I, на верния му критерий за „европейско ниво“, използвал не само поканени от Европа специалисти, но и целия потенциал на младата българска интелигенция. Духовен възпитаник и блестящ ценител на европейската цивилизация от XIX век, решителен, понякога болезнено амбициозен, надарен с вярно око и тънък усет за слабостите и достойнствата на отделната личност (с отлично чувство за хумор, дори и към самия себе си), той си позволява хапливи, но верни забележки към един или друг от своите приближени, министри и съветници, което му спечелва, при много от тях, сервилно прикривана омраза.

Много честолобив, той идва в новата си родина преди всичко със самочувствието на мисионер на европейската цивилизация, призван да върне един хилядолетен народ, преживял петвековно

робство и духовно унищожение, към лоното на своята култура, създавана в продължение на столетия от велики царе и книжовници в европейския Югоизток. Миражите за Византия ще се появяват в политическите му амбиции значително по-късно през царуването му. И трябва да кажем — не без основание.

През целия този начален период от управлението на Фердинанд I Русия не престава да търси възможности за провал на русофобското правителство в София. Всъщност прицелът ѝ е както Фердинанд, така и Стамболов. В това отношение сановниците от Петербург се оказват изобретателни двуличници. Именно руските емисари успяват да пробудят носталгия по „добрия“ княз Александър Батенберг в група офицери, начело с майор Коста Паница, които подготвят съзаклатие за сваляне както на „диктатора“, така и на княза. Заговорът е разкрит, водачът е арестуван на 20 януари 1890 г., съден и разстрелян, въпреки предишното му дълго и вярно приятелство със Стамболов.

Като отмъщение за това убийство, емигрантите организират покушение срещу министър-председателя, но на 15. III. 1891 г. успяват да убият само неговия финансов министър Христо Белчев. Стамболов остава и сега твърд крепител на държавната власт, и след бурен съдебен процес с няколко смъртни присъди, хвърля в затвора дори и бившия министър Петко Каравелов. Руските рубли пълнят щедро джобовете на заговорниците емигранти, но и Стамболов заплаща по заслуга на българската тайна полиция. Благодарение на настръхналата си бдителност, той успява да предотврати немалко покушения и заговори, но заедно с това прекарва през преизподнята на полицейските си участъци внушителен брой невинни хора.

Жертва на непримиримия двубой между имперската политика на Петербург и „твърдия отпор“ на Стамболов на 12. II. 1892 г. става и блестящият български дипломат д-р Георги Вълкович, който успява да разкрие канала за прехвърлянето на руските агенти и резиденти от Одеса през Цариград за България.

Всичко това обаче не е могло да задържи невероятния и за европейците икономически, културен и духовен прогрес на младото княжество. В тези броени тежки години са създадени редица нови държавни институции, селското стопанство показва невероятно бърз напредък, развива се образованието, културата, здравеопазването, строят се стотици километри нови ж.п. линии, развива се с непознати

за другите балкански страни темпове българската промишленост, осигурява се протекционизъм за българските индустриални произведения. Дава се възможност за развитие на общественото самоуправление, а отгук и бърз напредък на съвременната урбанизация. София притежава електрически ток само няколко години след въвеждането му в големите европейски столици и преди много други големи европейски градове. Още през 1887 г., въпреки клаузите на Берлинския договор (забраняващ самостоятелно сключване на търговски договори на България с други страни). Народното събрание приема „Закон за сключване на търговски договори с всички държави, които биха пожелали това“. Само две години по-късно Англия, Германия, Франция, Швейцария, Белгия, Австро-Унгария, Италия са сключили вече търговски договори с България. Не само селскостопанската продукция, но и промишленото ни производство е все по-конкурентноспособно.

През този период Стамболов и Фердинанд I потърсват дипломатическа опора преди всичко в Англия и Австро-Унгария, без да поемат ангажименти, неотговарящи на националните ни интереси. Това може да се види днес от явните и тайни дипломатически документи, публикувани от двете страни. Така че версията на някои „историографи“, намекващи за „привързването“ на България от Фердинанд и Стамболов за „колесницата на Виена“ имат категорично и документално опровержение.

Периодът на управлението на Стамболов, който почти съвпада с времето, през което Фердинанд I остава непризнат като държавен глава на България, продължава почти седем години и е истинско изпитание за младата ни държава. Успешното преминаване на този период, свързан с най-мощния начален тласък в прогреса на страната, е заслуга както на Стамболов и неговото политическо обкръжение, така и на самообладанието, търпението и политическия нюх на Фердинанд I.

Разбира се, негативните дивиденти на това управление падат почти изцяло върху Стамболов и правителството. Гюргевският апостол обаче не се безпокои от това. Той се справя с еднаква безцеремонност с вътрешните врагове, варира великолепно във външната политика (с изключение на тази към Русия) и дори не се церемони с върховната духовна власт и конституцията. Така той прогонва по епархиите им членовете на Светия Синод само заради това, че те (под влияние на

Русия и руската православна църква) се колебаят дали да признаят княза, избран от представителите на българския народ, мимо волята на императора всерусийски, и отказват да споменават в църковната служба името на Фердинанд I. Още по-оперативен е при промяната на чл. 38 от Конституцията, който изисква престолонаследникът да бъде кръстен в православна вяра. Оженването на княза (така желано от Стамболов) за принцеса Мария-Луиза Пармска (също католичка) и категоричното становище на папата децата им да бъдат кръстени също в католическа вяра (Фердинанд дава дори тържествена клетва пред Светия отец), кара Стамболов по собствена инициатива да свика на 2 май 1893 г. Четвърто Велико народно събрание, което променя чл. 38 в смисъл, че „първият престолонаследник може да бъде кръстен в католическа вяра“. Стамболов ни най-малко не се интересува от верската принадлежност на престолонаследника, нито от негодуванието на синодалните старци от Българската православна църква, най-малко от гнева на Русия (той вече е убеден, че е показал на дело какво може, и какво не може Русия). За него — създателя на съвременна българска държавност — основното е създаването в новоосвободената страна на стабилна и здрава върховна власт, включително и в лицето на легитимен български монарх.

Този авторитет, така скъп за големия български държавник, Стамболов укрепва и в цялата си външно-политическа дейност. И пред султана, и пред европейските правителства той остава (въпреки някои вече проявяващи се особености в характера на княз Фердинанд I) представител и убеден привърженик на тази върховна власт и символ на националните идеали и интереси.

При посещението си при султана през 1892 г. той застъпва главно започнатата от него инициатива за стабилизиране на българските позиции в Македония по духовно-просветен път (през същата година Гърция и Сърбия обсъждат тайно помежду си започване на широка кампания за обезличаване на българското население в Македония, което по всички демографски проучвания на европейски учени е преобладаващо). На срещата Стамболов намира време да настои пред султана за посещение на българския княз в Цариград. През 1891–1892 г. (макар и като частно лице и родственик) приемането на княз Фердинанд от Франц Йосиф и кралица Виктория е подготвяно и с настойчивата енергия на Стамболов.

В обстоятелството, че е прав в отстояването на такава позиция, Стамболов се уверява твърде скоро, когато по таен път, на два пъти, Русия му обещава признаване на властта му, при условие, че изгони „узурпатора“. Сега за него е повече от ясно, че за руската имперска политика и Азиатския департамент в Петербург, легитимната монархическа власт в България е много по-трудно атакуема, отколкото преходните държавници, дори от типа и влиянието на Стамболов. Българският министър-председател разбира добре защо именно сред бившите детронатори на княз Александър се формира полека-лека кръг от почитатели на „добрия“ Александър Батенберг. Като характер и политическа стабилност Фердинанд е за руснаците много „по-неблагоприятен“ от предшественика му. Това именно вдъхновява Стамболов в цялата му непоклатима лоялност към Фердинанд I. Най-големият държавник на България след освобождението (който нямаше да бъде надминат от последвалите го политици, заемащи този пост) беше наистина безупречен в това отношение. Той не служеше на Фердинанд I, той служеше с цялата си хъшовска страст и вдъхновение на интересите и идеалите на България.

В началото княз Фердинанд приема с разбиране политиката на своя министър-председател. Счита я като временен етап в укрепването на една поставена при извънредни обстоятелства и непризната от Европа върховна власт. И още — като една школа, необходима му в непознатите и понякога непонятни за него балкански страсти.

Сравнително динамичната външна политика на Стамболов обаче остава твърдо на равнището на нулата по отношение на Русия. За Фердинанд I месец след месец става ясно, че подобряване отношенията с Русия е ключът за възстановяване отношенията на България с външния свят. За него твърденията на Стамболов: „Или аз, или Александър III“ остават необясними. Имайки предвид глобалната европейска политика и съотношенията на силите, това му се струва реално застрашително.

През цялото си управление „железният“ министър-председател на България въвежда в името на държавната стабилност и спасение истинска полицейска машина, цензура, репресивен апарат. Не намалява нито размерът им, нито вмешателството им в обществения живот. „Твърдата ръка“ става вече твърде тежка върху плещите на народа. Князът остава все повече с впечатление, че загубва от ръцете

си балансиращата роля на княжеската институция. Развитието на нещата можеше да доведе до установяване на трайна диктатура, при която тронът се обезличава и ще служи за прикритие на една насилствена система.

Не можем да не допускаме, че с течение на времето, с твърдото провеждане на Стамболовата политика, нелише-ният от амбиции Фердинанд се е почувствал все по-засенчен от своя министър-председател. Императивната форма, с която се провежда държавната политика от министър-председателя, при седемгодишната пасивност от негова страна, се е сторила вече нелоялна и ненормална.

Така или иначе, Фердинанд решава да потърси начин да се добере до ключа за собственото си признание от Европа — подобряване отношенията с Русия. Той използва случая на тайни контакти с руския посланик във Виена Лобанов-Ростовски и след уточняване на условията за започване на диалог между София и Петербург, решава да действа. С други думи — замисля смяната на министър-председателя.

Уверен в стабилността на креслото си, осъзнал значението си за съществуването на България, Стамболов на няколко пъти подава предизвикателно оставка пред княза, която не бива приемана. Скандалите около него обаче взимат и личен характер. Такава е била и аферата около „връзката“ на министър-председателя със съпругата на военния министър Михаил Савов. Изобщо събитията работели в полза на княз Фердинанд. При поредното подаване на оставка на 18 май 1894 г., окуражен от нарастващата неприязненост на обществото спрямо диктатора, князът я приема спокойно, и Стамболов се оказва вън от играта.

Фердинанд I натоварва д-р Константин Стоилов да състави новия кабинет. Със Стамболовия режим е приключено. Стамболовистки режими ще има и в бъдеще в българския политически живот, но блестящият и неповторим държавник никога няма да се яви повече на българската политическа сцена.

Естествено възниква въпросът: коректно ли е постъпил князът спрямо коректната позиция на Стамболов към него през цялото им съвместно управление? Тълкуванията могат да бъдат различни. Безспорно е обаче, че коректната позиция на Стамболов е целяла запазване не на Фердинанд като личност, а на монархическата

институция, най-здравата опора срещу външните, особено проруските попълзновения. Безспорно е също, че некоректността на княза има за Цел (покрай личното си освобождаване от сянката на Стамболов) възвръщане нормалните отношения на България с европейския свят. Преди всичко стабилизация на страната и народа, настръхнал във вътрешна конфронтация.

Фердинанд I запазва винаги респект към своя неповторим министър-председател и една от фалшификациите и тенденциозните исторически писания е твърдението за участието на княза в атентата срещу Стамболов на 6 юли 1895 г. Внимателното проследяване на личната и служебна кореспонденция от този период, елиминиране на емоционалните предубеждения на този или онзи (включително и на самия уволнен вече Стамболов), ще покаже на всеки непредубеден изследовател истината по въпроса.

Забележително е, че версиите за участието на Фердинанд в подготовката на атентата срещу Стамболов се създават и разпространяват от проруските кръгове в България. Именно от онези, които имат пряко участие в подготовката на атентата и си поставят като основна задача да потънат след това в сянка, защото са истински инспиратори на злодеянието. Като още по-сполучлива „клопка“ за обществото, те подхвърлят твърдението, че атентаторите са македонци, отмъщаващи на бившия диктатор за смъртта на майор Коста Паница.

Има и още една част от многостранната дейност на Стефан Стамболов, която заема достойно място в историята на съвременна България. Това е отношението му към освободението на Македония. Стамболов е не само първият значителен български революционер, който веднага след решенията на Берлинския конгрес се озовава в Македония, за да подготви национално-освободителното движение там. Той е и създател — вече като министър-председател — на най-перспективния модел за освободението и присъединяването на тази изстрадала българска земя към майката родина чрез културно-духовно възраждане на българщината в Македония, подпомагайки Българската екзархия в построяване на стотици нови български църкви, легализиране на българските общини, осигуряване на бераги за българските владици в диоцеза на Българската екзархия. С една дума — мирното провеждане на народноосвободителната борба в Македония.

Днес, от дистанцията на почти едно столетие, можем определено да твърдим, че продължаването на тази политика е криело в себе си най-сигурните гаранции за нормалното и безболезнено присъединяване на Македония към отечеството. Не трябва да забравяме обаче, че всичко това е все пак преди създаването на Македоноодринската революционна организация, преди яркото фаворизиране на сръбските аспирации от страна на Русия, преди определеното активизиране на гръцката и сръбската пропаганда в Македония.

Нещо повече, Стамболов живее с мисълта за това мирно присъединяване на Македония към България, дори до последните дни на живота си. Тревога за Македония са и последните му думи, произнесени към Рихард фон Мах и полковник Димитриев, минути преди фаталния атентат срещу него: „Как върви с вашите македонци? — спира се той с приятеля си Димитър Петков при масата, на която Мах и Димитриев играят шах в Юнион клуб. — Слабо, нали?“ После добавя с искрена тъга: „Жалко за нашите храбри офицери, които сега проливат без полза кръвта си (има предвид четите с участие на български офицери, които се бият вече по македонските планини — б.а.). Това трябва да стане съвсем другояче...“ Нищо повече историята ни не е запазила като последни думи на Стамболов преди атентата.

Правителството на Константин Стоилов ликвидира бързо и спокойно извънредния режим на Стамболовото управление. Делегация, начело с неизменния митрополит Климент се явява при император Николай II и получава неговото благоволение да признае българския княз и да препоръча на европейските велики сили да сторят същото, при условие че престолонаследникът Борис княз Търновски бъде покръстен в лоното на православната църква. Условие, което княз Фердинанд, с оглед интересите на държавата, приема със същата лекота, с която Стамболов бе извършил промяната на чл. 38 от конституцията преди това. Фердинанд I не се смущава дори от обстоятелството, че по този повод папата го отлъчва завинаги от тайнствата на католическата църква.

По същество правителството на Константин Стоилов продължава националния възход в областта на икономиката, селското стопанство, индустриализацията, образованието, културата и българското духовно възраждане в Македония, в която сега се надига

все по-чувствително революционна дейност. България става истинско икономическо чудо в европейския живот. Интелигенция и общество показват възможностите на един народ, останал векове забравен от европейската цивилизация. Към края на века българският златен лев има стойността на френския златен франк. Никоя балканска страна не е могла да се похвали с това.

Доволен от промяната на режима и припознаването му от Европа, княз Фердинанд взема все по-активно участие в конкретните дела на държавната политика. Свой основен дълг той счита създаването на активна българска политика и първокласна българска армия.

Народната партия, ръководена от Константин Стоилов, има определена проруска ориентация и е изразител на по-състоятелната част от населението. В края на века обаче партийно-политическото разслояване е вече много изразено и дава твърде богат спектър от идеи, външни и вътрешни политически тенденции. Либералната партия се е разслоила на няколко партии: Народолибералната, с ръководител Димитър Петков, Младолибералната, водена от Димитър Тончев, и Либералната, с амбициозния и обещаващ лидер д-р Васил Радославов. И трите партии провеждат твърда национална политика и разчитат на просперитета на страната и решаването на националните проблеми предимно на Австро-Унгария и Англия, а по-късно и на Германия. Прогресивнолибералната партия на Драган Цанков и д-р Стоян Данев е отявлено русофилска и не показва никаква динамика и гъвкавост във външната политика. На политическия хоризонт на България Петко Каравелов, верен на усета си за толерантност и умереност, е създал новата Демократическа партия, която има да играе важна роля в бъдещото развитие на страната. Тя оформя всъщност центъра на политическия живот и това ѝ осигурява важна перспектива както като управляваща, така и като опозиционна партия. Отцепила се от нея, под ръководството на Найчо Цанов, в началото на века се оформя Радикалдемократическата партия, с електорат предимно от ограничени сектори на интелигенцията, и с не твърде стабилна политическа линия. В последните години на века се създава и съсловния Български земеделски народен съюз, с ръководители Д. Драгиев, Янко Забунов, Цанко Бакалов, който се наема да отстоява интересите на определена част от българското селячество.

Съвсем млада е и инспирираната от руския възпитаник Дим. Благоев Българска работническа социалдемократическа партия. През 1903 г. тя се разделя на „тесни социалисти“ (Д. Благоев) и „широки социалисти“ (Я. Сакъзов), основавайки се всяка една на свое тълкувание на Марксистическата теория.

Като изключим тесните социалисти, които остават още от самото начало в опозиция на държавната власт и царската институция, и в известен смисъл преходни критици към двореца (основателни, или с пропагандна цел) на широките социалисти, земеделците и понякога радикалдемократите, цялата партийнополитическа маса в българския обществен живот, отразяващи възгледите на мнозинството на народа, стои до войните (а и след тях) твърдо зад традиционната монархическа форма на управление в страната.

Правителството на Константин Стоилов създава възможност за уталожване на страстите, амнистира немалкия брой политически затворници и създава условия за незабавно завръщане на значителен брой политически емигранти. Дори българите-офицери (предимно тези, участвали в детронирането на княз Александър I), забегнали в Русия и служили в нейната армия, биват приемани обратно в българската армия с приравняване на званията, получени в руската армия.

С една дума, гражданското съгласие (без да се смята зверското убийство на Стамболов), е било постигнато в сравнително кратък срок — поне в приемливи за тогавашните балкански норми размери.

Не се променя и не намалява започнатата от Стамболов чрез Българската екзархия в Цариград и турското правителство борба за придобиване бераги за българските владици. Правителството, декларирайки неучастие в народоосвободителната борба на българите в Македония, продължава (дори още по-енергично) да подкрепя новосъздадените македонски освободителни организации дори на територията на Княжеството.

След Берлинския договор и Съединението, Българската екзархия, оглавена вече от големия организатор, родолюбец и просветител екзарх Йосиф I (Лазар Йовчев) насочва дейността си преди всичко в Македония и Одринско. Още в началото на 80-те години тя се заема с две основни задачи: възстановяване на българските църкви и просветно дело в Македония и Одринско. Бавно и търпеливо, въпреки

неприязнено отношение на Високата Порта и попълзновенията на Вселенската патриаршия, а така също активно финансиране от Белград и Атина на сръбската и гръцката пропаганда в някои райони на Македония и Одринско, Българската екзархия до започването на Балканските войни през 1912 г. успява да възстанови и изгради 1600 български църкви и 73 български манастира. Със същата упоритост в поробената българска земя Екзархията, с активната помощ на българските църковни общини, успява да изгради в Македония и Одринско до 1912 г. около 1400 нови български училища.

В началото на 90-те години на XIX столетие Българската екзархия разполага с пълноценна църковна организация на територията на Македония. В Македония и Одринско са налице 16 епархии, от които — Велешка, Охридска, Битолска, Скопска, Дебърска, Струмишка и Неврокопска се оглавяват от владици, а останалите девет — Костурска, Ле-ринска (Мъгленска), Воденска, Солунска, Поленска (Кукушка), Серска, Мелнишка, Драмска и Одринска — от архиерейски наместници.

Екзархията остава твърдо в Цариград (чак до 1946 г., когато просъветското правителство у нас я закрива) като символ на върховната църковна власт за всички българи, живеещи на етническа българска територия на Балканския полуостров. През 1892 г. тя създава престижна българска духовна семинария в Цариград. Пак по неин почин и с подкрепа на местното българско население се създават редица педагогически училища в поробена Македония и прочутите българска мъжка и девическа гимназия в Солун (основана в 1880 г.), Солунската българска търговска гимназия (от 1904 г.) и Одринската българска гимназия (от 1896 г.).

Въпреки нееднозначното си отношение с възникналата след 1893 г. Вътрешна македоноодринска революционна организация (ВМОРО), Българската екзархия е оставала винаги разумен крепител на националноосвободителната борба в Македония и Одринско. Екзархията е оставала винаги и най-сигурния и лоялен проводник на помощта на българския народ от Княжеството за своите братя в поробените земи.

По повод на конфликтни положения, свързани с Източните железници, правителството на Константин Стоилов след повече от

петгодишно умерено и разумно управление, по напълно конституционен път, подава оставката си на 18. I. 1899 г.

Откривала се е вече възможност княз Фердинанд да участва по-пряко при избирането на нов председател на Министерския съвет. Образува се коалиционно правителство от Либералната и Народнолибералната партия. Запознат добре с нравите и темперамента на българските партийни лидери, князът не поверява министър-председателския пост на д-р В. Радославов, а на много по-умерения Тодор Иванчев. Радославов обаче оглавява Вътрешното министерство и при богатата жетва на 1900 г. успява да събере с насилие наново въведения омразен „десятьк“. Това предизвиква селски вълнения и бунтове в Тръстеник, Шабла и Дуранкулак. Радославов не се стряска в тези напрегнати дни от своите политически противници и показва, че може да се справи хладнокръвно, но и жестоко, с каквото и да било нарушение на реда, налага се смяна на кабинета и князът възлага на генерал Рачо Петров да състави служебно правителство. То провежда сравнително спокойни парламентарни избори, при които мнозинство получават Демократическата и Прогресивнолибералната партия — съставили правителство, начело с Петко Каравелов (19. II. 1901 г.).

Десятькът е отново отменен, но финансовите проблеми от предходната година се задълбочават. От Демократическата партия се отцепват Найчо Цанов, Тодор Влайков и други, които бойкотират правителството на Петко Каравелов. Последният предоставя премиерското кресло на Стоян Данев-на 1. XII. 1901 г.

По традиция русофил, лидерът на Прогресивнолибералната партия получава с помощта на Петербург благоприятен заем от Франция, провежда честване на 25-годишнина-та от Шипченските боеве по невиждан дотогава тържествен начин. Князът го поощрява с готовност, защото за него балансирането с Русия остава основен принцип във външнополитическите му планове.

Министър-председателят обаче, улисан във финансови проблеми и празнувания, изпуска от поглед това, което става в страната и в непосредствена близост с нея. Основаният още през 1895 г. в София Върховен македоно-одрински революционен комитет (ВМОРК), оглавяван от Трайко Китанчев, а след това от генерал Иван Цончев, успява в кратко време да сформира ефективни бойни чети, които вдигат още през есента на 1895 г. ограничено въстание в Мелнишко, а

през есента на 1902 г. значително по-разширено — в Горно-джумайско, Мелнишко и Малашевско. Княз Фердинанд, добре запознат с всичко това, по различни причини предпочита да се прави на неосведомен.

Осведомени обаче са властите в Петербург. През декември 1902 г. в София пристига руският външен министър граф Ламсдорф, който поставя остро въпроса за македонските събития пред своите симпатизанти от Прогресивнолибералната партия, основавайки се на подписаната през май 1902 г. тайна военна конвенция между Русия и България. Данев се разпорежда да бъдат незабавно обезоръжени и обезвредени всички чети, заминаващи за Македония. Ламсдорф си отива доволен, и за „благодарност“, във вече станалия типичен за Русия стил, издейства от Абдул Хамид II да се допусне ръкополагането на сръбския митрополит Фир-милиан в Скопие.

Острата реакция всред обществеността и политическите партии срещу поведението на Данев по македонския въпрос и раболепието му към Русия стават причина правителството да подаде оставка на 6 май 1903 г.

Преценявайки хода и събитията, княз Фердинанд предпочита да се опре на Народнолибералната партия, но отказва да възложи поста министър-председател на нейния лидер Димитър Петков, а го предоставя отново на генерал Рачо Петров. Едноръкият герой от Шипка взема Вътрешното министерство, убеден, че ще се справи добре на този пост.

Тъкмо тогава обаче Балканите и Европа бяха разтърсени от най-буреносното след Освободителната война събитие в поробена Македония — Илинденско-Преображенското въстание.

ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ 1903 г.

Надеждата за свобода и непримиримостта на българите, останали под турска власт в територията на Македония и Одринско, се проявяват още непосредствено след решенията на Берлинския конгрес. Отначало с петиции, а по-късно с Кресненско-Разложкото въстание изявяват непосредствено след Берлинския конгрес несъгласието си с разкъсването на общата родина и оставянето им под чуждо робство.

След осъществяване на Съединението в Македония се започва по-системна и старателно подготвяна дейност за присъединяване на поробената земя към майката-родина. Преди всичко обществената дейност се насочва към продължаване на българското духовно

възраждане във всички краища на поробените български земи. В Македония това е било жизнено необходимо поради няколко причини и на първо място поради наличие на определен процент гръцко, гръкоманско, куцовласко и мохамеданско население. Затова се строят и откриват десетки и стотици нови български училища и църкви. Дейността на Българската екзархия и лично на екзарх Йосиф I е наистина огромна. Подкрепа на тази дейност пряко или косвено оказва правителството на Стамболов, Стоилов, а така също последвалите го български кабинети. Така или иначе, резултатите от общонародната българска политика са толкова значими, че Сърбия и Гърция започват помежду си тайни преговори за общи действия срещу българското възраждане в Македония. Прочутите български гимназии в Солун, Българската гимназия в Одрин, над 1300 български класни и начални училища, пръснати в цялата поробена територия на Македония и Одринско, заедно с десетки и стотици български църкви, са здравите крепости на българщината за близо един милион останали под робство наши сънародници.

Заедно с духовното пробуждане, в началото на 90-те години на XIX в. в Македония и в Княжеството се замисля създаването на революционно-освободителни организации, които да започнат въоръжена борба, по подобие на националноосвободителната борба на народа ни през 70-те години на века. След няколко несполучливи опита (през 1884 г се създава първият „Македонски комитет“, с вдъхновители Дим. Ризов, Дим. Петков и Коста Паница), най-сетне на 23 октомври 1893 г. в гр. Солун се създава „Български македо-но-одрински революционен комитет“, който по-късно се нарича Вътрешна Македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Нейни създатели са Дамян Груев д-р Христо Татарчев, Иван Хаджиниколов, Христо Батанджиев Ан-дон Димитров, Петър Попарсов. Още от названието на организацията става ясно, че се касае за революционна организация на македонските българи, обстоятелство подчертано и в текста на устава.

Основните моменти в този устав и по-късните промени в него се основават на устава на БЦРК и на организационните принципи на вътрешната комитетска организация в поробена България, създадена от Левски и неговите сътрудници и съмишленици.

Разработеният устав на организацията и приет на Втория конгрес през 1896 г. показва демократическо разширяване дейността на ВМОРО и излизане от затворената конспиративност, която съществува през първите две-три години.

В поробената земя на Македония се създават все повече комитети на организацията. Огромно значение за апостолска дейност има включването в организацията на ВМОРО на млади и енергични революционни дейци, всред които особено важно място заема Гоце Делчев, възпитаник на Българското военно училище, практикуващ като учител в Щип по едно и също време с Даме Груев. Получил кръщението си в революционната дейност, Гоце Делчев не само се превръща в един от най-активните дейци на ВМОРО, но и въвежда редица нови общочовешки и демократични принципи в нейната дейност и идеология.

Още през първите години от съществуването на ВМОРО става ясно, че организацията трудно ще проведе успешна дейност, ако се бори за непосредствено и пряко присъединяване на Македония към Княжеството. На такава стъпка биха попречили както международната обстановка, така и пряката намеса на Турция и предявяващите апетити за разширяване за сметка на чужди територии Гърция, Сърбия, а дори и Румъния. Ето защо организацията си поставя за цел да осигури автономия на Македония, предвидена съгласно чл. 23 и чл. 67 от решенията на Берлинския конгрес. Веднъж осъществен този успех, присъединяването към майката родина може да се реализира по познатия вече опит от съединението на Княжеството с Източна Румелия.

Почти едновременно с революционната организация в поробена Македония, революционна организация за освобождение на Македония е създадена и в Княжеството. Това е споменатият вече Върховен македоно-одрински комитет (ВМОК), създаден през 1895 г. в София. Целта на тази организация е да подпомогне освободителната дейност на поробеното население в Македония чрез изпращане на добре обучени и екипирани въоръжени чети по долината на Места, Струма и Вардар. Командири в тези чети са завършили Военното училище български офицери, родом както от Македония, така и от селища в Княжеството. Влияние в тази организация имат намиращите

се в Княжеството македонски дейци, но така също правителството и князът.

През продължителен период от дейността си ВМОК сътрудничи с ВМОРО, но около 1901 г. настъпват различия, които прерастват в спорове. Върховният комитет, оглавяван от генерал Ив. Цончев, продължава да изпраща все по-интензивно чети, които не винаги действат съгласувано с комитетите на ВМОРО в поробените територии. През септември 1902 г. четите на Върховния комитет предизвикват въстание в Горноджумайско, Петричко и Малашевско, но ВМОРО, основавайки се на обстоятелството, че не е осъществено предварително съгласуване, не само не подкрепя въстанието, но дори му се противопоставя. Срещу въстаналите райони е изпратена над 15 000 турска войска, която твърде скоро се справя с въстаналите селища.

Идеята за всеобщо въстание обаче зрее все повече сред дейците на ВМОРО. На 24 януари 1903 г. в Солун се провежда конгрес на ВМОРО, на който за съжаление не присъства Гоце Делчев, а Даме Груев е в заточение. Този конгрес решава да бъде обявено всеобщо въстание в Македония и Одринско през лятото на същата година. Поробената територия предварително е разделена на революционни окръзи, в които през м. април трябва да бъдат проведени окръжни конгреси, които да начертаят конкретна програма за въстание във всеки окръг. Предвиждало се е въстанието да се проведе като партизанска война, която да привлече вниманието, съчувствието и намесата на Европа за изпълнение на чл. 23 и 67 от Берлинския договор и даване на автономия на Македония.

Научил за решенията на конгреса, Гоце Делчев, въпреки становището си, че положението за въстание не е още назряло, ги приема и започва подготовка в комитетските организации. На път за конгреса на Серския революционен окръг обаче при сражение с турски аскер той загива на 4 май 1903 г. при с. Баница.

Няколко дни преди това се завръща от заточение Даме Груев и се включва веднага в подготовката на въстанието. Той провежда конгреса на Битолския революционен окръг в родното си село Смилево. Едва тук той научава за гибелта на верния си събрат и съратник Делчев.

Конгрес на 12 май провежда и Одринският революционен окръг в местността „Петрова нива“ в Странджа планина. С оглед на създалата се обстановка се решава въстанието да избухне на Илинден.

Създаване на свободни зони се предвижда само в Битолския и Одринския окръзи. В останалите въстанието е трябвало да протече, както казахме вече, под формата на партизанска война.

Все с оглед привличане на вниманието на Европа, в началото на 1903 г., независимо от ВМОРО, в Солун възниква конспиративен център от т.нар. „гемиджийи“, български младежи, които организират и провеждат в средата на м. април поредица от крупни атентати, като взривяване на ж.п. линия, на електрическата централа на Солун, разрушаване чрез подземен тунел на най-голямата банка в града — „Ото-манбанк“, хвърляне на бомби в някои увеселителни заведения и подпалване на френския кораб „Гвадалквивир“. Полицията успява да унищожи един след друг почти всички солунски атентатори, но случилото се в града възбужда духовете в Европа. Това обаче не донася големи реални резултати за подобряване положението на поробеното българско население.

Главният щаб на въстанието — Даме Груев, А. Лозанчев, Б. Сарафов — издават няколко дни преди избухването на въстанието въззвание до поробеното население, с призив „да вземе оръжие в ръка“ срещу вековния поробител. Задграничното бюро на ВМОРО в София по същото време отправя декларация до дипломатическите мисии в българската столица, в която се посочват основните искания на революционните организации — автономия на Македония и Одринско, назначаване на главен управител, независим от Високата Порта и под международен надзор.

Въстанието избухва наистина на връх Илинден — 20 юли 1903 г. (2 август н.ст.) и обхваща Битолска, Леринска, Костурска, Кичевска, Прилепска и Охридска околии. Овладени са важни съобщителни възли, създадени са укрепени райони, особено в югозападната част на Македония. Освободен е град Крушево, където въстаниците обявяват „Крушевската република“. Особено добре са охранявани планинските проходи и преди всичко проходът, свързващ Лерин с Костур.

Около 20 000 недобре въоръжени въстаници влизат в кървава схватка с около 80 000 войска и башибозук. Боевете се водят ожесточено почти във всички въстанали райони на Битолски окръг. Особено тежки са сраженията при Смилево, Костур, планината Бигла. Загиват над 6000 души, опожарени са около 200 села. Въстаническите действия, макар и откъслечни, продължават близо три месеца и

стихват едва с настъпването на късна есен. Прогонени от селищата си, десетки хиляди бежанци търсят спасение и убежище в свободна България.

На празника Преображение — 6 август 1903 г. (19 август н.ст.) пламва и въстанието в Одринския революционен окръг. Център на въстаническите действия е Странджа планина. Още в първите дни са освободени крайбрежните селища Ахтопол и Василико (Царево). Над 2500 души въстаници създават свободна зона в планината и продължават дни наред ожесточени сражения с около 10 500 добре въоръжена армия. Потушаването на въстанието в Одринския окръг предизвиква също значителна вълна от бежанци, търсещи спасение в Княжеството.

Съгласно предварителния план Скопският, Солунският и Серският революционни окръзи не въстават и в тях се развива само интензивна четническа дейност, достигаща на места до тежки и продължителни сражения.

Поражението на Илинденско-Преображенското въстание нанася сериозен удар върху ВМОРО и освободителното движение в Македония. България практически е била лишена от възможност да окаже пряка помощ на въстанието, защото неминуемо е щяла да бъде нападната от всички съседи и преди всичко Турция, на която Княжеството е още васално подчинено.

През 1904 г. българското правителство се опитва да се подsigури с двустранни споразумения за евентуално нов подобен случай, но резултат не се получава. Става ясно, че аспирациите на Сърбия и Гърция към населените предимно с българи Македония и Одринско стават все по-големи.

Независимо от това князът и правителството на генерал Рачо Петров употребяват всички усилия за привличане вниманието и намесата на цивилизована Европа в трагедията, която се разиграва в Македония и Одринско. За съжаление — отново без реални резултати.

Все по-определено се налага идеята за военно освобождаване на поробените български земи. В началото на 1904 г. князът и правителството подготвят широкообхватен и конкретен план за създаване на елитна българска армия. Военният бюджет достига 30% от общия размер.

Безуспешни се оказват и мерките, взети от страна на великите сили за провеждане на т.нар. Мюрцегски решения (при срещата на Франц Йосиф и Николай II на 5. X. 1903 г. Мюрцег), за налагане реформи в районите на въстанието. Русия, изхождайки от свои интереси и перспективни планове, изключва от обсега на тези решения Одринска Тракия. В останалите райони са проведени съвсем палиативни реформи, които почти с нищо не променят тежката участ на поробените.

Мюрцегските решения за реформи са само оправдание за съвестта на Русия и Австро-Унгария пред Европа.

По това време Англия още се надява за включване на България в своята орбита на влияние и затова лорд Лансдоун (няколко месеца по-късно) твърдо настоява за назначаване на християнин губернатор на Македония, а малко по-късно външният министър на Великобритания лорд Еду-ард Грей предлага напълно аргументирано (опасявайки се може би от предстоящо създаване на Балкански съюз под покровителството на Русия) даване действителна автономия на Македония. Русия и Австро-Унгария обаче запазват пасивно отношение. Те знаят, че такова разрешаване на въпроса може да се надява на резултат, само ако бъде подкрепено от трите велики сили.

За българската общественост и правителство, а така също за поробеното население в Македония и Тракия, става все по-ясно, че при сложилата се обстановка освобождението може да се осъществи само с военна сила.

Предварителните условия за обсъждане на такъв въпрос обаче изискват обявяване независимостта на българската държава.

ОБЯВЯВАНЕ НА НЕЗАВИСИМОСТТА

Княз Фердинанд за разлика от своя предшественик Александър I Батенберг влиза в държавния живот на България предпазливо и внимателно. Основна причина за това е не само фактът, че изпълнителната власт се намира в ръцете на един показал само в няколко месеца превъзходни управленчески качества държавник — Стефан Стамболов, но и поради вродената съобразителност на новия владетел. Роля играе тук и обстоятелството, че докато княз Александър встъпва на българския престол като любимец и протеже на императора всерусийски, княз Фердинанд пристига почти „инкогнито“ в България, непризнат от никоя велика сила и от никоя европейска държава.

Докато княз Александър още с встъпването си на престола предприема една след друга решителни, но не добре обмислени стъпки (пренебрегване либералното мнозинство, непризнаване резултатите от парламентарните избори, суспендиране на конституцията), княз Фердинанд внимателно наблюдава и изучава както новата си родина, така и отношенията на външния свят към нея. Това съвсем не значи нерешителност на амбициозния кобургски принц. Напротив. Именно по решителност на позициите и действията си, той ще се окаже най-решителният монарх на Балканите. По време на правителството на Константин Стоилов, князът продължава възприетия (а и наложен му от обстоятелствата) принцип „царят царува, но не управлява“.

След оставката на Стоилов обаче, прозрял психологията на българския политик, на котериите и партийните страсти в нашата страна, придобил ясна представа за сложното положение, в което се намира България, княз Фердинанд влиза решително в управлението на страната. Докато в цялото първо десетилетие на заемане на българския престол Фердинанд I ще се ограничава само в даване на становища за лицата, заемащи постове във военното министерство и дипломатическия корпус, непосредствено след оставката на Стоилов князът все повече определя (а и налага) отношението си по избора на министър-председателя. Това става винаги по начин, който не

противоречи на конституцията и в този смисъл т.нар. „личен режим“ на Фердинанд през мирния период на неговото управление е служил главно за предотвратяване на безконечни кабинетни кризи и отстраняване на един кабинет, след като практически е изразходвал възможностите си. Фердинанд I се стреми винаги към създаване на хомогенни, дори при възможност еднопартийни кабинети, което увеличава личната отговорност, но и осигурява ефективност на управлението в един период, когато България показва забележителен възход във всички сфери на своето развитие.

В началото на нашето столетие обаче основен въпрос за народа, княза и правителството си остава обединението на единната българска народност. Събитията след поражението на Илинденско-Преображенското въстание налагат все по-интензивно търсене на българско лоби и добре защитени позиции всред великите сили. Развитието на търговските отношения с Австро-Унгария, Франция, все повече нарастващият стоков обмен с Германия определят до известна степен насоката на интересите на България към външния свят, а и на Европа към България.

Поражението на Илинденско-Преображенското въстание довежда до засилване репресиите на турските власти. Едновременно с това настъпва отдавна тлеещ разкол в македонското революционно движение. Така наречената „левица“ — Яне Сандански, Христо Чернопеев, Димо Хаджи-димов — се противопоставя на основната линия на ВМОРО и започва агитация за „Балканска федеративна република“, което в един изключителен критичен момент елиминира българския характер на освободителната борба в поробена Македония. Този момент е сякаш „отключващ“ за засилване на сръбската и гръцката пропаганда и четническа дейност. Създават се условия за намеса в съдбата на тази хилядолетна българска културно-етническа общност на нови и чужди сили. За това спомага и определено етническо разнообразие на Македония, значително по-пъстро (независимо от ясно преобладаващото българско население) от онова, което съществуваше в другите освободени вече области на България. По всички официално публикувани в Европа етнографски и социологически изследвания основното население на Македония се състои от българи. Никой не оспорва това до този период. Заедно с това обаче в южната област на Беломорска Македония е проникнало и

прониква гръцко население, а в доста от големите селища определен брой от българите се гърчечат. На много места населението все още се дели на екзархисти (привърженици на Българската екзархия) и патриаршисти (привърженици на Вселенската патриаршия). Това разделение става още по-чувствително след поражението на Илинденското въстание. От запад към Дебер, Тетово, Гостивар и на север, дори към Поморавието, все по-чувствително става албанското етническо присъствие. Подложили на яростна асимилация българите в Поморавието, сърбите сега се опитват да се промъкнат дори към Куманово и Скопие. Без да реализират особени успехи, те разчитат повече на щедро платени добре въоръжени терористични чети. Турското правителство, считайки като реално най-опасни и потенциално най-активни българските чети, подпомага пряко, а понякога и открито гръцките и сръбските формирания с определена цел да нанесат решителен удар на респектиращата ги вече десетилетия българска революционна организация.

На коварния разкол на „левицата“ в македонското революционно движение се противопоставя по-значителната и авторитетна част на ВМОРО, наричана условно „десница“, ръководена от д-р Христо Татарчев, Христо Матов, Иван Гарванов, Борис Сарафов и др. Тяхната линия е основната цел на ВМОРО за осигуряване автономия, но при определена трайна връзка с българския народ и свободната част на майката-родина.

До пролетта на 1908 г. ВМОРО не успява да преодолее вътрешните си противоречия. Напротив, улеснени от вътрешното противоборство в българското революционно движение, гръцки и сръбски чети реализират на места определени успехи. В това направление действат чрез въоръжени акции и живеещите в югозападна Македония т.нар. „ару-мъни“ или „куцовласи“, които често подпомагат гръцките чети. Не бива да се избягва и фактът, че турското и помоха-меданченото население в някои райони на Македония надхвърля 20-25% от общия брой.

Всичко това дава ясна представа за сложния възел, който все повече представлява Македония в българската съдба.

Общо взето съдбата на македонските българи и положението на Македония безпокои Европа. Усложняване положението в тази част на Балканския полуостров заплашва реално мира в континента. Не е

тайна за европейските правителства и интензивното въоръжаване на българската армия.

Междувременно правителството на „стамболовистите“, оглавно най-сетне от лидера на партията Димитър Петков, се насочва определено към създаване на най-потенциалната армия на Балканите. Министър-председателят подхваща с привичната си енергия развитието на нов възход в българската промишленост, ж.п. строителството и земеделието. Тъкмо тогава обаче едно незначително събитие се оказва фатално за съдбата на Петков.

При откриване новата сграда на Народния театър на 3 януари 1907 г., студенти освиркват пристигането на княз Фердинанд. Въпреки че няма никакви данни за подчертано политически характер на акцията, князът приема демонстрацията много болезнено. Димитър Петков взема крути мерки по този повод, затваря Университета и уволнява всички професори. Именно в известна степен това е повод за готвеното отдавна отмъщение към верния приятел и съратник на Стамболов. На 26 февруари 1907 г. едноръкият и безкомпромисен министър-председател е застрелян на бул. „Цар Освободител“.

Неговият приемник Петър Гудев, вместо да се опита да успокои положението, налага редица ограничителни мерки в обществения живот, което засилва още повече общественото недоволство. Въпреки икономическите и културните постижения в страната, реализирани от това управление на „стамболовистите“, княз Фердинанд е принуден, макар и с неудоволствие, да се раздели с него.

На проведените избори Демократическата партия получава чувствително мнозинство в парламента. Съставеното от лидера на партията Александър Малинов правителство не скрива определени русофилски настроения, които княз Фердинанд подкрепя с готовност. След възстановяването на приятелските отношения с Петербург от правителството на Стоилов, Русия заема основно място в стратегическите прогнози на княза за решаване на националното обединение.

Поведението на новото правителство идва като добра алтернатива за княза. В този период Фердинанд 1 е в определена степен на изострени отношения с австро-унгарските управляващи среди. Австро-Унгария проявява недвусмислени намерения да използва долината на Вардар, за да достигне пристанището на Солун и

бреговете на Бяло море. От друга страна, Русия се опитва да осъществи стратегически важния за нея южнославянски съюз между България и Сърбия.

Проследил много внимателно промените на руската дипломация от освобождението насетне, нарастващото значение на Сърбия в политиката на Петербург, като противодействие срещу реализацията на австрийските намерения, княз Фердинанд решава, че всяко закъсняване повече на разрешаването на общонародното обединение с подкрепата на Русия ще бъде все по-трудно и по-неблагоприятно за България.

Тъкмо затова правителството на Малинов установява незабавен контакт с Петербург в този смисъл. Предхождащите правителства са подготвили вече бойния и материален потенциал на една наистина първокласна армия за освободената само преди три десетилетия България.

За да се осъществят реални стъпки обаче, в които България може да участва като равностоен партньор, е необходимо обявяване на независимостта на страната. Заветна мечта на народа и правителството.

Обявяването на независимостта на България ще бъде второто знаменателно събитие след Съединението и крачка напред към третата и последна фаза на обезсилването на Берлинския договор и обединението на Македония и Тракия към майката-родина.

Основание за подготовката на този акт са и взетите решения при срещата на английския крал Едуард VII и руския император Николай II в Ревал (Талин) през септември 1908 г., които предлагат мерки за реформи в Македония (останали обаче толкова неефективни, колкото и предхождащите).

Дипломатическите сондажи от София до столиците на великите сили показват, че почти никоя от тях няма да подкрепи (а дори ще се противопостави) на такава решителна стъпка от страна на България.

През юли 1908 г. Европа е изненадана от още едно събитие. Извършен е преврат на младотурските политически сили, представени от комитета „Единение и напредък“. Въстаналите турски гарнизони в Македония и Тракия поставят на власт младотурското правителство. Възстановена е конституцията от 1876 г. Гръмко е обявено равноправие и свобода на всички народности в Отоманската империя.

Този ход дава основание на великите сили отново да прекратят натиска си за въвеждане на реформи в поробените български земи. Българските чети, които досега водят сражения не само срещу турските гарнизони, но и срещу все по-нарастващите и подкрепяни дори от турците, нахлуващи от север и юг сръбски и гръцки чети, слизат в градовете и предават оръжието си на новата младотурска власт. Яне Сандански дори активно сътрудничи на новата турска власт при заемането на възлови учреждения в турската столица по време на преврата.

Излезлите от затворите или слезли с четите български революционери в Македония и Тракия са обезоръжени и превърнати в мирни граждани, се стремят да започнат нов легален политически живот, който младотурците им обещават. „Десницата“ се обединява в „Съюз на българските конституционни клубове“ (СБКК), по-късно групировки на „левицата“ създават своя организационна форма „Народо-федеративна партия“. Едновременно с това под влияние на проникващата отвсякъде пропаганда са създадени „социалистически“, „анархолиберални“, „учителски“ и най-различни други дружества. На практика могъщата сила на ВМОРО престава да съществува. Под зоркото наблюдение на младотурците, новите български политически партии в Македония заменят практическата си цел за политическа автономия с хилава програма за „областно самоуправление“ в състава на вече „конституционна“ Турция.

За княза, българските държавници и огромната част от европейските политици, превратът в Цариград не е нищо повече освен отчаяна стъпка за спасяване на разпадащата се Отоманска империя, превръщайки гражданите ѝ в едно единно отоманско население. В това постепенно се убеждават и дейците на революционното освободително движение в Македония. По един или друг повод, младотурците започват преследване на все повече от бившите революционери, превърнали се сега в лидери на легални партии. Твърде скоро тези партии престават съществуването си.

Ходът на нещата във втората половина на лятото на 1908 г. се преценява от княза и правителството на Малинов като благоприятен за обявяване на независимостта. Направените отново дипломатически сондажи обаче показват същата непреклонност към обявяване на българската независимост. Дипломатическите стъпки се затрудняват от

шума, който чуждите дипломати и журналистите в София вдигат периодично, предричайки съвсем близо обявяването на българската независимост.

Склонен към сложни, но добре премислени ходове, княз Фердинанд заминава в средата на лятото за Европа, за да извърши сам необходимите проучвания, а заедно с това да отклони вниманието на света, че се готви непосредствено действие. При това положение почти всички дипломатически представители в София са вече сигурни, че „опасността“ от обявяване на независимостта е преминала, щом като князът е въвн от България.

От сондажите княз Фердинанд разбира, че всички европейски велики сили са категорично против обявяване на българската независимост. Опитите му да промени становището поне на Русия в това отношение остават напразни. При това положение единствена Австро-Унгария „приема“ да подкрепи българската акция и то поради обстоятелството, че срокът, определен от Берлинския договор за австро-унгарската окупация на Босна и Херцеговина изтича (империята на Хабсбургите трябва да ги върне на Турция), а всъщност Виена има намерение да ги анексира.

Князът и министър-председателят Малинов се срещат в Карпатите в края на август и решават принципно обявяването на независимостта да стане около датата, в която Австро-Унгария ще обяви анексията на Босна и Херцеговина.

В началото на септември младотурското правителство извършва един гаф, известен в дипломатическата история като „аферата с пилафа“. Външният министър на Турция поканва дипломатическите представители на традиционния прием-информация за състоянието на страната. На това протоколно събрание обаче, младотурците си позволяват да не поканят българския дипломатически представител в Цариград Ив. С. Гешов, под претекст, че България е васална на Турция страна.

Скандалът избухва веднага, но Фердинанд задържа ефекта му, за да го използва малко по-късно.

Подготовката за събитието в България започва тихомълком.

На 8 септември 1908 г. в кралския дворец в Буда, където се чества шестдесетгодишният юбилей от възкачването на Франц Йосиф на престола, нещата се съгласуват в подробности. По пътя си към

България княз Фердинанд се спира при крал Карол Румънски, без обаче да издава намеренията си.

На 21 септември княжеската яхта „Цар Крум“ акостира на русенското пристанище, посрещната от министрите. Князът ги поканва в салона и след размяна на любезности, заявява: „Утре ще обявим независимостта“. Впрочем всички са били вече готови за такова изявление.

През нощта специалният влак пътува към старата българска столица, където ще стане тържествената церемония. На гара Търново огромно множество с национални знамена посреща влака. Князът обаче го няма. Майстор на психологическо въздействие, Фердинанд е слязъл незабелязано на спирка „Трапезица“ и се е отправил пеш към историческата църква на българските царе „Свети четиридесет мъченици“. Тук именно го посрещат прииждащото човешко множество и официалните лица. Оттук всички се отправят към Царевец. След тържествен молебен е прочетен манифестът на княза за обявяване на независимостта. „С благословията на Всевишния — завършва манифестът на държавния глава — прогласявам съединената на 6 септември 1885 г. България за независимо Българско царство и заедно с народа си дълбоко вярвам, че този Ни акт ще намери одобрение от великите сили и съчувствие на целия просветен свят.“

Под звъна на камбаните и тържествения салют на оръдията, Търновският митрополит коронясва на историческия хълм първия след 512 години български цар.

След като е повел решително България, доскорошната турска провинция, към европеизация и изграждане на съвременна държава, Фердинанд I осъществява първата си голяма мечта — провъзгласяване на независимостта. Наистина предстои отново „ходене по мъките“ из европейските столици за признаване на това ново и поредно нарушение на Берлинския договор, но българският цар и неговото правителство знаят, че това ще бъде постигнато сега значително по-леко, отколкото признаването му за легитимен български владетел след избирането от Великото народно събрание през 1887 г., мимо волята на Русия.

Най-големите трудности все пак са „пазарлъците“ за компенсацията, която Турция поставя като задължително условие за признаване на независимостта. Определена отначало от Цариград на

баснословната сума 650 милиона златни франка, тази компенсация среща твърдата съпротива на българското правителство. Турция намалява стойността ѝ постепенно на 150 милиона. България застава твърдо на сумата 82 милиона. В Русия разбират, че ходът за обявяване на българската независимост в съгласие с Австро-Унгария е чувствителен минус за намеренията на Петербург да сформира южнославянски блок на Балканите, затова в крайна сметка тя предприема завършващия ход в „пазарлъците“, като дава на България заем от 82 милиона зл. франка и изплаща разликата по турското искане с част от дълга, който Цариград има към Русия още от войната 1877–1878 г.

Това дава възможност на правителството на демократите да предприемат отново сондажи за създаване на Балкански съюз под покровителството на Русия.

БАЛКАНСКИЯТ СЪЮЗ И БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

Осъществил заедно с правителството на Александър Малинов и народа си втората голяма стъпка за заличаване пречещите за единството и просперитета на България клаузи на Берлинския договор, цар Фердинанд замисля пристъпването към трета съдбоносна стъпка — присъединяването към отечеството на останалите под робство Тракия и Македония.

Двете първи стъпки — Съединението и обявяване на независимостта са постигнати практически без чужда помощ. България разчита в тези случаи само на себе си и успява! Явно е обаче, че освобождението на поробените български земи е трудно, или направо казано почти невъзможно да се осъществи с успех, основавайки се само на собствени сили. След неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание и при настъпилата криза във Вътрешната македоноодринска революционна организация, единственият път, по който реално е могло да бъде осъществена тази съдбоносна за бъдещето на България акция, е безсъмнено военната интервенция.

Това обаче, при заобикалящите апетити на съседните държави (България добре помни сръбското коварство от 1885 г.) и твърдата позиция на европейските велики сили да запазят „статуквото“ на Балканите, представлява не само за цар Фердинанд и правителството му, но и за всеки здравомислещ човек истинска авантюра, която има всички изгледи за печален край.

Както княз Александър I, така и княз Фердинанд в сравнително кратък период след встъпването си на българския престол възприемат като основен мотив на политическата си дейност осъществяване на идеалите на българската националноосвободителна революция — освобождаване на всички поробени българи и обединяване на народа в една държава.

При Фердинанд I обаче това национално въздействие намира своеобразна почва в един тщеславен и амбициозен характер, склонен

при някои условия да излиза извън реалните възможности на определена ситуация. Обстоятелство, което ще има сериозни последици в критични моменти от предстоящите събития в царуването на Фердинанд I.

В този смисъл е необходимо да подчертаем някои особености във възгледите, характера и темперамента на този български владетел. Несъмнено е, че Фердинанд Саксбург-готски идва в България със стаената дълбоко в сърцето си мечта за възкресяване величието на Европейския Югоизток, за „раждането на една нова Византия“. Младежките мечти на един широко запознат с историята на Европа принц и великите сенки на дедите му са благоприятен катализатор на такива видения. Най-многочислената народност на Балканите, миналото ѝ историческо величие и очевидната разруха на феодалната турска империя със столица Цариград са реална база за такива възжелания.

Идеята за възкресяване на Югоизточната империя, зародила се в съзнанието на още младия Фердинанд, има своите субективни и обективни основания. Фердинанд е добре запознат с апетитите на Русия към Константинопол и Проливите, видял е на място икономическата и държавна разруха на разпадащата се държава на султаните и е бил напълно уверен, че в най-скоро време трябва да се появи „наследник“ на империята. Според неговия братовчед, белгийския крал Леополд II, чието мнение по държавните въпроси Фердинанд изключително много цени, този наследник далеч не е задължително да бъде Русия, а много по-естествено е да бъде някоя от балканските страни — както това е било с Византия и Българската средновековна империя, осигурявали за векове баланса между Изтока и Запада.

След встъпването си на българския престол Фердинанд се убеждава, че националната и държавна доктрина на разкъсаната от Берлинския конгрес най-многолюдна народност на Балканите — българската — за обединение в общо отечество съвпада с неговите собствени тайни възжелания и мечти.

За Фердинанд е повече от ясно, че най-големият етнически хинтерланд на Балканите — българският — не може да съществува като единно цяло без да владее „фортпост“ на открито море — Цариград или Солун. Провалът на Първата (X в.) и Втората (XII в.)

българска империя е в това, че не може да си осигури този „фортпост“. Тъкмо с осъществяване на морски фортпост Петър Велики и Екатерина Втора през XVIII в. създават Руската империя от пръснатото из горите на Московското и Новгородското княжество руско население. Консервативните руски „староверци“ са се присмивали тогава на грандоманията на Петър Велики, но именно царят и последвалата го императрица Екатерина (която е чиста немкиня Анхалт) са излезли прави. Фердинанд знае също така добре, че Англия е уморена вече да поддържа „болния човек“ (Турция) и ще предпочете във всички случаи България (показала вече твърда независимост в политиката на държавата си към Русия) да бъде в Константинопол. Защото българите никога няма да минат на юг от Проливите, докато „руската лавина“, веднъж достигнала бреговете им, няма да има предел в стремежа си към топлите южни морета, Суец и Индийския океан. Това съображение е съществувало, по всичко личи, още по време на Съединението, когато Англия се опитва да привлече открито България в своята орбита. Фердинанд разбира добре, че и останалите европейски велики сили ще имат своя полза — всяка за себе си — от присъствието на България в Константинопол. Единствена, която ще бъде категорично и безкомпромисно против — това е Русия.

И още един факт не отбягва от вниманието на Фердинанд: че тъкмо сега, в следващите няколко години Цариград ще се окаже достъпен за вековните български възделения. Кратко историческо мигновение, което отделя столетия на стабилност от миналото, от вероятно нови столетия на стабилност в бъдещето. Ако българите не използват най-подходящия момент — именно това звездно мигновение — държавата им ще преживява, както през всички изминали векове, периоди на кратко величие и дълги векове на безсилие. Ще бъде орязвана от всички страни и единственото, за което ще може да се задържи, ще бъде скалистия гръбнак на Стара планина.

За съжаление Фердинанд ще се увери, че всичко това зависи не само от възможностите и желанията на една харизматична личност, а преди всичко на цял комплекс от фактори — войска, съчетание на благоприятна международна ситуация, ловка дипломация и сплотени, активни и непоколебими държавници. С първия от тези фактори Фердинанд се справя превъзходно, вторият му предлага доста шансове,

но и фатални минуси, в третия и четвъртия фактор обаче българският владетел търпи пълен провал.

Нека видим все пак как се развиват фактически събитията.

Фердинанд I се оказва твърде „мощен“ за размерите и възможностите на тогавашна България. Мечтата на Византия е била вече завладяла друга велика сила и няколко години по-късно, оказал се почти до осъществяването на стремежите си, българският цар ще почувства безапелационната политика на тази велика сила като злокобно предупреждение, което нямаше реални сили да преодолее. Фердинанд надвишава интелектуално и има приоритет в произхождението си над всички останали балкански владетели и над доста много от европейските крале. Това реално обосновано самочувствие му пречи да види конкретните слабости — свои и на политическото общество, в което се осъществяваше. Наистина в България има отделни политически личности с превъзходни качества, възприели нравствеността и етиката на един хилядолетен народ, но огромното мнозинство от българските политически дейци са истински чиновнически и политически лумпениат, който в определени моменти, за да си отмъсти на върховната власт, разпалва активно анархистичните уклони в един народ, прекарал петстотин години жестоко чуждо робство. Обратно — тогава, когато е на власт, същият този лумпениат се престарава в раболепие.

Фердинанд I познава тези „качества“ на байганьовския български политик много добре, но няма нито подхода, нито социалната среда, нито времето, за да го промени. Вроденият му аристократически сарказъм не го щади и с това печели не само страха му, но и скритата му ненавист.

Фердинанд I обича народа си (това не е у него куртоазна поза), богатия му духовен живот, фолклора му, творческия му гений, уважава големите си политици (макар да засвидетелства това едва след смъртта им), но ненавижда просташката политическа кохорта и е безпощаден в подигравките си към нея. Работата е там обаче, че именно тази кохорта се явява решителния двигател при сложни и съдбовни политически ситуации.

Надарен с остър и наблюдателен ум, Фердинанд опознава всички подробности от характера на българина и преди всичко на българския политически деец от следосвободенската епоха. Ако се прегледа

внимателно епистоларното наследство на Фердинанд I — бележниците и резолюциите му, всеки ще се убеди, че никой българин или чужденец — нито политик, нито психолог — не е давал толкова кратки, точни и изчерпателни характеристики на българските политически дейци от края на миналия век и началото на настоящия, както Фердинанд I.

Още княз, Фердинанд вижда недостатъците на домораслия наш политик и е поощрявал необходимостта от съприкосновението му с парламентарния европейски живот от края на XIX и началото на XX в. Не напразно в приятелски разговор дори със Стамболов (от когото именно самият княз се е научил на „балканските“ похвати в политиката), след падането на диктатора, му дава следния съвет: „Вие сте още твърде млад, бъдещето е пред Вас. Идете на Запад, вижте как се управлява там — и това ще бъде от полза и за Вас, и за страната.“

В края на първия етап от царуването си, непосредствено преди войните, Фердинанд I е всепризнат владетел, за когото не само европейската политическа общественост, но и близките му роднини — кралица Виктория и кайзер Вил-хелм II (отнасяли се винаги снизходително-насмешливо към него) говорят с подчертан респект.

Фердинанд Сакскобургготски няма никакви основания да се оплаква от материални затруднения, за да търси трон като източник на средства. Напротив, неговата майка княгиня Клементина стана една от най-големите благодетелки на младата българска държава (внося дори четири милиона златни франка собствени пари за строежа на ж.п. линия Вакарел-Цариброд).

Изобщо Фердинанд I през цялото си царуване е допускал нарушаване на парламентарната процедура, но никога нарушение на конкретни конституционни текстове. Обстоятелството, че българската форма на държавно управление е повече от типа на централноевропейските монархии — Белгия, Холандия, Германия, Австро-Унгария — и не съвпада с парламентарните демокрации, установени вече в Англия и Франция, обяснява необходимостта, в определени моменти, държавният глава, използвайки балансиращата роля на царската институция в политическия живот, да се намесва в някои парламентарни процедури. Никой обаче от онези тенденциозни „историографи“, които създадоха и хипербо-лизираха мита за „личния режим“ на Фердинанд, не може да посочи нито едно конкретно и съществено нарушение на Търновската конституция от страна лично

на „Кобурга“. Сравнен с останалите балкански владетели от своята епоха, Фердинанд I до започването на войните е най-толерантен към изискванията на законите, конституционносъобразяващ се и престижен монарх.

В името на конституцията и на демократичните права, завоювани още в Учредителното събрание, през управлението на Фердинанд I, с изключение на управлението на Стамболов и за известен период на народнолибералите, не е налагана цензура на печата и свободата на политическата мисъл и политическите събрания. Княз или цар, Фердинанд I търпи освирквания и протестни възгласи на левичарски народни представители (приема ги като израз на тази част от народа, чиито представители са те), но заедно с това намира подходящи форми, с които достойно защитава престижа на царската институция. Човек с богато въображение, решителен и разпоредителен, тщеславен, самолюбие, но дълбоко привързан към страната, в която идва като владетел, Фердинанд I напълно заслужава определението на един от най-опитните наши политици Драган Цанков: „Цар е и в ботушите си“.

Българският цар настоява за промяна на прословутия чл. 17 от Търновската конституция едва в 1911 г., когато въпросът за сключването на тайни военни договори за освобождението на Тракия и Македония е съзрял напълно. Тази промяна отговаря и на аналогичните законоположения в останалите европейски и особено балкански страни. Така че безсмислени, наивни и напълно тенденциозни са атаките към Фердинанд по този повод.

До голяма степен поведението на монарха е зависело от авторитета и обществената стабилност на съответното правителство. Няма прецедент, при който владетелят да е налагал безцеремонно и безпрекословно волята си по принципни въпроси. Така правителството от демократи и прогресивнолиберали от 1901 г. не се съобразява с правилото князът да посочва военния министър и налага свой кандидат на този пост. Фердинанд I приема това, без да създава конфронтация по въпроса. Пак демократите не приемат учредения с царски указ най-висок български орден „Св.св. Кирил и Методий“ и налагат легализирането му през Народното събрание. Въпреки неудоволствието на монарха, правителството на Малинов прокарва през Народното събрание и Закона за съдене от Държавния съд на министрите от предхождащите кабинети на стамболовисти и

народнолиберали. Тоест налага категорично становището, че министрите са отговорни не само пред владетеля, но и пред парламентарните комисии на Народното събрание. Забележително е, че тези решения са вземани също без съществени конфронтации между владетеля и правителството. Всеки политически грамотен български гражданин знаеше, че съгласно Търновската конституция българския цар имаше по съвкупност по-малко лични права отколкото например президента на Съединените Североамерикански щати. Не само в държавните дела, но и в личните се прерогативи. Какъв „личен режим“ има монарх, който не може да учреди дори един орден — право, осигурено за всички царстващи дворове в Европа.

Разбира се, всичко това не оправдава личните недостатъци на Фердинанд I — увеличаващата се с годините на управление болезнена мнителност (получена още по време на школовката при Стамболов), саркастичната, безпardonна и понякога направо непочтителна форма на отношение на вече стабилизирания се на трона Фердинанд I към определени политически дейци и партийни лидери. Ако прегледаме обаче добросъвестно конкретните причини за това, ще се убедим, че в повечето от случаите причината е преди всичко личното поведение, сервилност и безпринципност на тези „политици“.

Ето такъв български владетел, представен все пак в общи черти, започва осъществяване на третата и най-важна стъпка от националните идеали — освобождението и обединението на поробените български земи.

Мисълта за военно разрешаване на националния въпрос и освобождението на Македония и Тракия чрез въоръжена интервенция зрее в мечтите не само на Фердинанд I и неговото правителство, но и на българската общественост. Въпросът е бил — с кого и как? Защото повече от ясно е, че акцията ще бъде обречена на неуспех при положение, че не е формиран съюз с поне една от великите сили (а те вече са групирани в Съглашение и Троен Съюз) и с поне две от балканските държави. Геополитическото положение на страната ни е такова, че България винаги може да бъде ударена в гръб при критична ситуация. За всеки, който познава балканските нрави (а те са станали в Европа вече нарицателно понятие) е ясно, че опитът страната ни да се опълчи сама срещу поробителя на Македония и Тракия, ще завърши с

катастрофа, ако предварително не бъдат осъществени казаните по-горе комбинации.

Всъщност Фердинанд I и неговите правителства активно насочват вниманието си към Сърбия още в началото на века (определена роля за това играе и обстоятелството, че от 80-те години на XIX в. Сърбия, след като е осъществила значителна асимилация на българското население в Тимошко и Поморавието, проявява все по-настоятелни интереси към Вардарска Македония). Това е принцип не само за династията на Обренович, но и за заместилата я династия на Карагьоргевич. Не трябва да се изпуша предвид фактът, че Сърбия, Гърция и Черна гора още непосредствено след освобождението на България се оформят като естествени и потенциални съюзници на България при евентуален конфликт с Турция.

Впрочем в първото десетилетие на XX век на Балканите се разкрива (от гледище на международните интереси на България) твърде сложна ситуация. Русия, преживяла разочарованието от България (въпреки твърдото намерение на Фердинанд I да поддържа отлични отношения с Петербург) е пренесла реалната си подкрепа върху Сърбия. Причините са поне две основни: България ще се явява не мост (както са мислили в Петербург през освободителната война), а пречка на руските стремежи към Проливите и Цариград. Активирайки вниманието си към Сърбия и насърчавайки нейните попълзновения в Македония, руснаците ще се опитат да отвлечат интересите на България от Цариград към изконните български интереси по долината на Вардар, явно застрашени вече с инвазия от север. Втората причина е стремежът да се откъсне Сърбия от опеката на Австро-Унгария и да се превърне в бариера против стремежите на Виена към Албания и Солун. През 1908 г. след анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария това наистина става и по този начин се отваря още по-широко вратата за влиянието на Русия спрямо Сърбия.

Всичко това очертава един безспорен факт от политическата ситуация на Балканите. България е драматичен център на пресичащите се интереси на две велики империи във втората половина на XIX и началото на XX в. — Русия и Австро-Унгария. Деликатно и много често критично кръстовище, активирано съответно от поведението на Турция и останалите велики сили, особено Англия и Франция. Десетилетия наред Фердинанд I балансира външната ни политика чрез

понякога виртуозно лавиране между Виена и Петербург единствено заради интересите на България. Понякога той достига парадоксални ситуации в това лавиране (води антируска политика чрез русофилски кабинети и про-руска с русофобски). Тази дипломатическа виртуозност му спечелва прозвище в европейските имперски дворове и е достойно зачетена от забележителни летописци на епохата.

За съжаление голяма част от дирижираната историография на България, особено през последните десетилетия, мълчи по този въпрос, и за да отклони вниманието си от него предава опростенчески, примитивно и едностранчиво външнополитическата дейност на българския цар до войните. С Франция и Англия Фердинанд I кокетира само тогава, когато това е в интерес на България (разбира се, не винаги постигайки положителни резултати). Всеки обективен историограф не може да отрече, че в отношенията си и с Австро-Унгария и Русия той е изхождал изключително именно от тази константа. Затова своеобразно фалшифициране и преиначаване на външнополитическата дейност на Фердинанд I до войните от дирижираната и партократска историография у нас е едно от най-големите бели петна в съвременната ни история.

Така, в началото на 1910 г. България е изправена пред вземане на важни решения за осъществяване на националните идеали — освобождаването на останалото под чуждо робство българско население и обединението му към отечеството.

При тези обстоятелства отново и отново се поставя въпросът: с кого и как да започнат преговорите за съюз. Вярно е, че правителството на прогресивнолибералите е сключило военна конвенция с Русия още през 1902 г., но в него се визира евентуално общо действие само срещу Румъния и се изключват общи действия срещу Турция. С една дума — къс хартия, който не само не ползва интересите на България, но показва, че Петербург ревниво пази аспирациите си за Цариград и Проливите и вижда в България реална заплаха за тях. Военна конвенция, подписана в края на XIX в., съществува и с Австро-Унгария. Но нещата през 1910 г. са се променили. Фердинанд е обтегнал значително отношенията си с Виена. Австро-Унгария е престанала да бъде покровителка на Сърбия и това място е заето от Русия. Хабсбургите са разширили интересите си на Балканите и лишени от възможност за разширяване на

империята си на север и изток, погледът им трайно се е насочил към адриатическото крайбрежие на Албания, долината на Вардар, а чрез нея към Солун. Казано накъсо, отношенията ѝ с България, готвеща се да освободи Македония, се сблъскват неминуемо.

В началото на 1910 г. цар Фердинанд прави заедно с министър-председателя посещение в Петербург, за да проучи изгледите за основния вариант — съюз с Русия. В руската столица обаче дават ясно да се разбере, че няма да сключат съюз срещу Турция (желанието им за доминиране върху Цариград и Проливите са непроменени). В замяна на това насърчават българския цар и правителство да потърсят съюз със Сърбия, към който ще бъдат изключително благосклонни.

Ходът е ясен за Фердинанд. Оста Белград-София ще бъде балансирана от Русия и всеки опит на българите да овладеят контрола върху Цариград и Проливите ще бъде възпиран по един или друг начин в гърба им от Белград, по указание на Петербург.

През септември 1911 г. започва итало-турската война за завладяване на Триполитания от превърналата се вече в европейска сила, но останала без колонии, Италия. Опитите за търсене на взаимодействие обаче срещат негативно отношение на Рим. Явно италианците, след завладяване на Триполитания, ще обърнат поглед към владените вече няколко века острови в източно Средиземно море и към Албания (отдавнашна италианска мечта).

Псевдоисториците на българската народна съдба правят всичко възможно (премълчавайки и преиначавайки историческите факти) да обявят, че в цялата си политика Фердинанд I е „привързал“ България за „колесницата“ на Австро-Унгария и Германия. Тъкмо фактите обаче опровергават тази тенденциозно внушавана неистина. Встъпвайки в периода на подготовката на военно освобождаване на поробените български земи (или по-точно по време на управлението на кабинета на Малинов), Фердинанд I не се улавя веднага за една от възможностите за намиране най-ефикасна формула за съюзничество в предстоящата и все по-налагаща се решителна операция за обединяването на българския народ. Търсени са дори най-различни варианти. Ако внимателно се прегледат нашите и чужди дипломатически материали, ще се установи дори, че България, съобразявайки се с агресивните попълзновения на Сърбия (подтиквана и от определени кръгове в Русия) към Македония, е осъждала

възможността за временен съюз с Румъния и Турция, като контрабаланс на сръбските апетити. Те, за едно връщане към принципите на Стамболов за освобождението на поробените български земи и осъществяване на националното обединение поетапно.

Познавайки добре двуличността на руската политика спрямо България след Съединението и дори след осъщественото, именно от него, рязко подобряване на отношенията с Петербург в края на миналия век, Фердинанд опитва да си осигури подкрепата и на друга велика сила от Съглашението — Франция. В 1910 г. той извършва официално посещение във Франция, триумфално посрещнат с церемонии за император. След официалната част той остава инкогнито във Франция и води интензивни разговори с френски политици. Въпреки че осигурява превъоръжаването на българската армия от френския концерн „Шнайдер-Крьозо“ българският цар остава дълбоко в душата си с убеждението, че Франция, отдалечена на хиляди километра от Балканите, няма да си позволи да влияе върху ходовете на руската политика в тази зона. Не намира и никаква възможност за използване австроунгарски ангажименти в това отношение при също така неофициалното си посещение във Виена (Дунавската империя определено е насочила погледа си към Солун и Бяло море).

При това положение най-реалната възможност си остава перспективата предложена от Русия, която комбинативният ум на цар Фердинанд се надява, че може, при определени условия, да обърне в полза на българските интереси или още по-точно казано в осъществяване на собствените си мечти за поставяне основите на нова могъща държава на Балканите.

За да бъде по-убедителен при започващите преговори се налага демократите (които всъщност започват първите контакти по въпроса със сръбите), да отстъпят място на коалиционно правителство на народняците и прогресивно-либералите, водени съответно от Иван Ев. Гешов и д-р Ст. Данев. Изборът едва ли е най-подходящия. За разлика от предшествениците си и от твърдо провежданата в продължение на десетилетия българска позиция (и тази на българите под робство в Македония) за автономия на Македония (в смисъла на чл. 23 и 67 от решенията на Берлинския конгрес), сега коалиционното правителство, а с него безспорно и цар Фердинанд, „пришпорвани“ от събитията и

ловко създаваната от сърбите атмосфера на напрегнатост, се отказват твърде скоро от изключително важния принцип за обявяване автономия на единна Македония (единствената реална възможност за тази изконна българска земя да се съедини, при определени условия, с майката-родина). Преговорите достигат до още по-неблагоприятен компромис — приемат се сръбските предложения за разделяне на Македония, за „спорна“ и „безспорна“ зона. „Спорната“ зона представлява неголяма територия включваща Скопие, Тетово, Гостивар, Дебър с размер отначало на 6000 кв. км, а по-късно 8000 кв. км. Сърбия настоява за тази територия не поради претенции за наличие на сръбско население в нея (такова няма там и Белград официално признава това). Претенциите изхождат от факта, че след анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, това е единствения път, по който Сърбия може да получи морски излаз на Адриатика. В замяна на това Сърбия признава правото на България върху Константинопол, излаз на Бяло море и останалата част на Македония. На пръв поглед приемлива основа за преговори, но приета без задълбочен анализ (принципите са приети от министър-председателите на България и Сърбия — съответно Ив. Ев. Гешов и Милованович „във влака“ на път от Белград към София).

В хода на преговорите нещата се усложняват още повече и показват, че сърбите ще се опитат да завоюват нови позиции в клаузите на договора. Руското правителство явно ги поощрява, за да усложни нещата по-късно и си осигури простор на действие в зоната на Цариград и Проливите. С договора, подписан на 29 февруари 1912 г., се приема разделянето на Македония на „спорна“ и „безспорна“ зона, като разделителната линия е прокарана между Крива паланка (северно от града) и брега на Охридското езеро (северно от гр. Охрид). „Безспорната зона“, която е на югоизток от разделителната линия и е по-голямата част на Македония, съгласно договора, ще бъде категорично българска, независимо от това кои войски са я освободили. „Спорната зона“ ще бъде обект на разискване след приключване на войната и окончателното решение по нея ще бъде взето, ако е необходимо, при арбитър — руският император Николай II.

С помощта на Джеймс Баучър, кореспондент на в. „Таймс“ на Балканите, и под прякото внушение на Русия, през пролетта на 1912 г.

се провеждат преговори и с гръцкото правителство. Сключеният на 1 май 1912 г. българо-гръцки договор е с още по-неопределени клаузи по отношение разпределението на освободената територия. И сърбите, и гърците се надяват, че тъй като България поема главната тежест на предстоящата война с удар по направление на турската столица, Гърция и Сърбия ще могат да реализират своите намерения в Македония съвсем спокойно.

Още по-интересни пропуски от гледище на националните интереси са допуснати във военната конвенция със Сърбия, подписана в края на май 1912 г. България, която успява да мобилизира над шестстотинхилядна армия (включително доброволци и внушително Македонско опълчение) не настоява да поеме общото командване. Войските на Сърбия и Гърция след мобилизацията не могат да достигнат събрани заедно българската армия по численост.

По понятни съображения България поема да нанесе основния удар върху турската армия в Източна и Западна Тракия (четири турски армейски корпуса) и по направление на Цариград. Нашите дипломатически и военни представители в преговорите не използват възможността да включат сръбски военни части на Цариградския фронт, в замяна на много по-голямо българско присъствие в освободителните бойни действия в Македония. Нашата страна не използва дори включването на стохилядна българска армия в освободителните операции в Македония, което право има по договор, и поема върху себе си цялата тежест за разбиване на турската армия в Тракия, уповавайки се на вече подписаните договорни съглашения. През септември 1912 г., непосредствено преди започване на военните действия, се извършва дори „корекция“ на военната конвенция и България приема да участва в македонското направление с една, вместо с три дивизии. Грешка, която ще трябва да заплати скъпо и която ще доведе в края на войната до нови грешки.

При тези условия на 17 септември България, а след това и съюзниците, мобилизират. На 29 септември те настояват с нота до Цариград да се пристъпи незабавно към изпълнение изискванията на чл. 23 и 67 от Берлинския договор и да се осигурят коренни реформи, административна автономия и изборни областни събрания в Тракия и Македония.

Турция, убеждавана от покровителите си, че ще излезе победител във войната, отхвърля категорично предложенията. Черна гора обявява първа война на Турция. На 5 октомври цар Фердинанд прочита в катедралния храм в Стара Загора, където е настанена Главната квартира на действащата армия, манифеста за обявяване на войната за освобождаване на поробените братя.

Българските въоръжени сили, сформирани в три армии — Първа под командването на ген. Васил Кутинчев, заема левия фланг на фронта, Втора, под командването на ген. Никола Иванов, спущаща се по течението на река Марица, и Трета, под командването на ген. Радко Димитриев с изходен пункт околностите на Ямбол — започват настъплението. Още в първите дни след тежки боеве при Селиолу, Ескиполос и Петра е преодоляна първата отбранителна линия на врага. Това дава възможност на Трета армия да излезе от прикритието си и да превземе Лозенградската крепост. Втора армия се заема с обсадата на изключително силната Одринска крепост, превърната през последните петнадесет години от германски специалисти по фортификация в почти непревземаема.

В тези дни българското командване дава кратък отдих на бойците от Трета армия, вместо да продължи преследването на хаотично отстъпващия противник. Това дава възможност на неприятеля да заеме позициите на втората отбранителна линия по направление на Цариград-Бунархисар-Люле-бургаз. В четиридневни кървави сражения българската армия разгромява и втората отбранителна линия на Отоманската империя, принуждавайки армията ѝ да се спасява в ново хаотично бягство. За съжаление българското командване отново прави пропуск, като не продължава преследването на многохилядните турски войски и им дава възможност да се окопаят на третата и последна отбранителна линия — Чатал-джанската, отстояща само на 40 км от Цариград.

Европа е удивена от ураганните победи на българските войски. Предположенията на европейските военни и политически експерти за лесна победа на Турция се оказват фантастика, твърде далеч от това, което се разиграва по разорания от снаряди път към Цариград. Светът е изненадан (за втори път след Сръбско-българската война) от ударната мощ на младата българска армия, от саможертвата не само на

редовната българска войска, но и на хиляди и хиляди доброволци, от непреодолимата жажда на българския народ за обединение.

Докато се развива този ураганен щурм в Източна Тракия, бойните действия, макар и в по-спокоен темп, продължават на фронтовете по долината на Вардар и в Северен Епир. Подпомагани от десетки български чети на ВМОРО, сръбските войски успяват да проникнат по долината на Вардар, като установяват навсякъде своя администрация. Още в тези първи дни на войната личи намерението на сърбите да заседнат трайно в окупираните територии. Четата на Ефрем Чучков освобождава Щип и установява българска администрация в града. Но това е само временен статут. Липсва българска редовна войска — единственият гарант за сигурното освобождение на българската народност по долината на Вардар. На юг по долината на Струма победоносно се придвижва само Седма рилска дивизия. Гръцката армия напредва на север без да срещне съществена съпротива от турските формирования (вече откъснати от българската войска от основните турски сили в Източна Тракия). Четите на Тодор Александров и Георги Манчев провеждат няколко освободителни акции в околностите на Солун. Пълното разчистване на турските войски в този район е осъществено от части на Седма рилска дивизия. Но тъкмо в тези часове, идващите от юг гръцки части сключват споразумение за капитулация на турския гарнизон в Солун и влизат в града на 27 октомври, няколко часа преди българските войски.

Почти едновременно с военните действия в Източна Тракия, Родопският отряд, сформиран преди всичко от Втора тракийска дивизия, преодолява победоносно съпротивата на турските войски, освобождава Родопите и достига бреговете на Бяло море, като пленява многочисления корпус на Явер паша.

В бойните действия българската армия участва успешно с военноморски сили и за пръв път във военната история като бойно средство влиза в действие българската военна авиация.

Въпреки предварителните сведения за няколкогодишната усилена подготовка на българската армия, шеметният поход на българските полкове към Цариград е истинска изненада. Пред непосредствената атака на последната отбранителна линия пред Цариград се намесва и европейската дипломация. Правителствените учреждения и султанската администрация се изтеглят от столицата.

Настъпва критичен момент за дипломацията на великите сили. Германският император Вилхелм II, който никога не е проявявал симпатии към Фердинанд I, но който разполага с най-точни сведения за състоянието на турската армия (повечето от нейните главни инструктори са висши офицери от германската армия), не скрива очакванията си, че в няколко седмици може би в Европа ще се появи нова, „седма велика сила“, и че, убедил се в ударната мощ на българската войска и познавайки амбициите на Фердинанд I, намира, че няма да се изненада, „ако твърде скоро българският цар стане владетел на една нова Византия“.

Дори по това време френската разузнавателна служба улавя шифровано германско донесение, в което се казва, че „кайзерът е готов да поздрави Фердинанд I като император на Византия“. В тези дни, това е всеобщо становище в Европа. Крал Джордж V в разговор с австрийския посланик Менсдорф заявява, че е уверен, че Фердинанд I ще влезе в Цариград и ще отслужи тържествена литургия в църквата „Света София“. На това мнение са не само държавните глави, но и средствата за масова информация. Лондонският вестник „Таймс“, който винаги е бил дотогава уверен в турското превъзходство, е принуден да заяви още след битката при Люлебургаз: „В Източна Европа се явява нова и непозната досега военна сила, която дори великите сили не ще могат да удържат.“

Австро-Унгария, макар че запазва мълчание, в известна степен е също доволна ако България насочи основното си внимание към Цариград и Проливите, защото отслабва фланга по долината на Вардар, така важен за желанието на Виена да постигне излаз на Бяло море при Солун.

В тези дни, може би, единствено рутинираната английска дипломация е сигурна, че Русия няма да позволи да се помрачат с българско присъствие на Босфора вековните ѝ мечти за Константинопол.

В това отношение Англия излиза права. Още в подножието на Чаталджанските позиции цар Фердинанд получава в спешна телеграма волята на императора всерусийски, изразена от външния министър Сазанов, че „Русия счита влизането на българската армия в Константинопол за нежелателно!“ На дипломатически език това предупреждение е и ултиматум едновременно.

То обаче показва, че и Русия е приемала като напълно възможно, реално и предстоящо влизането на българската армия в Константинопол.

Интересно какви възможности е виждал българският цар в тези напрегнати и съдбоносни дни и часове. Имайки определена представа за характера на Фердинанд I можем да бъдем сигурни, че емоциите са превалирали над хладния разум.

Онова, в което царят е виждал опасност, не е била толкова Англия (приемаща в края на краищата една по-малко, но по-потенциална бариера срещу руските имперски домогвания към Средиземноморието и Суец). България вече е била доказала жилавата си съпротива срещу северния колос, а към южните простори, жизнено важни за Англия, тя не е могла да има никога претенции по-далеч от Проливите. Докато претенциите на Руската империя, спуснала се веднъж на юг, остават непредсказуеми и безгранични.

Така че за Фердинанд (а и в действителност) основната опасност при влизане на българските войски в Цариград, за бърза реакция и удар в гърба, си е оставала Русия и партньорите от Балканския съюз.

Неутрализатор на тези действия биха могли да бъдат обаче Германия и Австро-Унгария, евентуално целият Съюз на Централните сили. Но договор с тях (с изключение на една хилава и съвсем непълноценна спогодба от края на предходния век) България няма. Освен това, такава верижна реакция би означавала съвсем ясно започването на Общоевропейска война (щели да се сбъднат прогнозите на някои политици, че Балканската война ще прерасне в Европейска).

Така или иначе, Цариград е само на хвърлей „разстояние“ от предните позиции на българските полкове. Едва ли някой, а камо ли амбициозният български владетел, би устоял на такава съблазън.

Тревожни предзнаменования бележат навечерието на атаката. Валят проливни дъждове. Поддържащата артилерия не може да премине пътищата до Чаталджа. От пленените турци е пренесена холера сред българските бойни части. Така или иначе, на 30 октомври 1912 г. българската армия се разгръща за настъпление срещу последната преграда към Цариград — Чаталджанската укрепена позиция.

Самата атака се провежда при изключително напрегната външнополитическа обстановка за страната и армията. Заплахата на

Русия, че флотът ѝ ще се появи в Босфора и Дарданелите щом като българите достигнат предградията на Цариград (уж като отговор на „търсената“ от Фердинанд военна помощ). Двусмислени изявления биват правени и от Англия в този дух. Несъгласуваност има и в българското командване. Главнокомандващият (формално зам.-главнокомандващият) ген. Савов влиза в конфликт с началника на Генералния щаб ген. Фичев и в навечерието на атаката заминава за Главната квартира в Стара Загора. Както при случая при Люлебургаз (където ген. Фичев не иска да продължи настъплението без царят да поеме отговорността), така и сега отново н-ка на Генералния щаб проявява каприз на „подопечно лице“ и изчаква отговорността да бъде поета изцяло от цар Фердинанд.

Призори на 4 ноември четири български дивизии настъпват на фронт от 25 км под убийствения огън на неприятелската артилерия и стотици картечни гнезда. Турската империя е стоварила цялата си огнева мощ и подкрепления от Азия. Преодолявайки силно пресечения терен, отбранителни заграждения, блата (самата Карасу всъщност се оказва от дъждовете едно голямо разляло се блато) и реки, водейки кървави сражения, българските дружини и полкове овладяват до вечерта значителни и важни участъци от предния край на строената в продължение на десетилетия отбранителна линия „Чаталджа“.

От 5 ч. сутринта на 5 ноември, атаката се подновява по целия фронт. Ямболският пехотен полк с вихрена атака превзема важната и централно разположена Илери табия. Осемнадесети етърски полк унищожават вече в дълбочина противниковата отбрана. Тридесет и пети врачански полк нахлува с щурм в укреплението Ескидже. Само 200–300 м остават, за да се пробие основната отбранителна верига. В този критичен момент значителен военен резерв остава неизползван. Генерал Кутинчев предлага нощна атака (същият уникален маньовър, който по-късно ще донесе победата при Одрин). Обаче командващият съединените войски при Чаталджа, ген. Радко Димитриев, след като „отчита липсата на тежка артилерия и неспирното разпространение на холерата“ дава заповед за прекратяване на атаката.

По времето, когато се провежда Чаталджанската атака и завладяването на Цариград се превръща отново от реална възможност в безплътна химера, съюзниците са се настанили здраво във Вардарска и Беломорска Македония. Въпреки протестите на подавяващото

българско население и наличните съюзни договори, те започват безцеремонно да утвърждават там своя администрация (привидно военна) и да обезоръжават десетки местни български въоръжени чети от ВМОРО, които всъщност са им помагали най-много при военните действия срещу турските войски.

След неуспеха на Чаталджанската атака става ясно, че трябва да се приемат предложенията за примирие от турска страна (предложения, които обладан от решимостта си да влезе в Цариград, Фердинанд I е забавял да донесе до съюзниците непосредствено преди атаката на Чаталджа — защото му е било ясно, че не примирието, а падането на Цариград е единственият сигурен ключ за края на войната за осъществяване на пълна победа и окончателно решаване на българските национални идеали).

Примирието е подписано на 20 ноември 1912 г. в гр. Чаталджа и на 3 януари 1913 г. в Лондон започват преговорите за мир под „надзора“ на посланиците на „европейския концерт“.

Съюзниците поискват територията до линията Мидия-Родосто. Турците (вероятно подтикнати от определени велики сили) са съгласни само за автономия на Македония и нищо от Одринска Тракия. Великите сили уверяват, че с такива условия разговори не може да има и затова посъветват Цариград да отстъпи Одрин. Българският цар обаче има твърдото намерение да владее контрола върху Проливите и затова не приема линията Енос-Мидия, а иска линията Родосто-Мидия. В такъв случай Дарданелите, а и Мраморно море ще бъдат под контрола на България. Обладан от тази мисъл Фердинанд I изтъква настойчивото си желание Родосто (Текирдаг) да се включи в българските граници, обяснявайки дори това пред посланиците на великите сили с някакъв свой далечен прадед, рицар-кръстоно-сец, паднал за правата християнска вяра при Родосто. От същия романтично-сентиментален характер е и настояването му за включване на остров Самотраки в територията на България, поради желанието си след тази победоносна за християнския свят война да изгради в древен стил дворец на върха на острова. За всеки политик обаче са ясни истинските намерения на българския цар — Родосто и о. Самотраки са ключовите позиции за контрол на Проливите.

На 10 януари 1913 г. младотурският комитет извършва в Цариград военен преврат и отхвърля всички приети от предходното

правителство на Кямил паша договорености. На 21 януари военните действия започват отново. Опитът на турската Галиполска армия да се яви в тила на българските войски при Чаталджа, да деблокира обсадата на Одрин, както и опитът за турски десант при Шаркьой, след кървави сражения при Булаир, са провалени.

При така стеклата се обстановка, победоносното приключване на войната зависи само от превземането на Одринската крепост, а след това евентуално от втора атака на Чаталджа.

На 12 март 1913 г. от 3 ч. сутринта започва гигантската операция за щурмуване на една от най-добре осигурените европейски крепости. Използвайки цялата мощ на пехотата и артилерията, преодолявайки огромни телени заграждения, минни ями и отбранителни съоръжения, настъпващите войски в грохота на непрекъснат бой продължил цели 24 часа, успяват при разсъмване на 13 март да завладеят ключовия форт Айвазбаба, след което е сломена и съпротивата на останалата отбрана. Одрин е превзет. Шукри паша предава сабята си и заедно с това в плен са взети 14 паши, 2000 офицери, 60 000 подофицери и войници, 16 бойни знамена и 600 оръдия.

Приключила доблестно задачата си, Втора българска армия се насочва към Чаталджанските позиции, които, атакувани с нови сили и тежка артилерия, вероятно няма да могат да издържат. Имайки предвид реалната възможност на българската армия, великите сили сега не се оставят да бъдат неми свидетели на това, което може да настъпи. Те налагат незабавно спиране на огъня на 1 април и подновяване преговорите за мир в Лондон. Съюзниците на България, имайки намерения да се утвърдят в заетите български земи, необосновано протакат преговорите в английската столица. На 30 май с енергичната намеса на британския министър на външните работи сър Едуард Грей, договърът най-сетне е подписан.

Тъкмо по това време, подготвеният още от средата на февруари (когато българските войски проливат кръвта си за сломяване на Одринската крепост) таен договор между Гърция и Сърбия за подялба на българските земи в Македония, е бил също така парафиран. С това фактически подло се унищожават Балканският съюз. Провинение, в което именно България по-късно ще бъде обвинена пред света.

Лондонският договор утвърждава, че Турция се лишава от земите западно от линията Енос-Мидия. Великите сили поемат

задължението по определяне границата на Албания и разпределението на беломорските острови, но не поемат никакво задължение по разпределение на освободените територии между балканските съюзници.

Съвсем ясно е, че Гърция и Сърбия, зад гърба на понасящата основната тежест на войната България, разкъсват още по-жестоко българската народност в Македония и присвояват вековни български земи.

Веднага след подписването на Лондонския договор става ясно, че официално е подписан противобългарски договор между Сърбия и Гърция. Започват провокационни престрелки между сръбски и гръцки войски от една страна, и български от друга, на мястото на тяхното съприкосновение. При гр. Нигрита и река Злетовска се стига до истински сражения, предизвикани умишлено от сръбски и гръцки части. Сондажите в Петербург показват, че императорът все-русийски Николай II има намерение да предложи някои отстъпки от страна на България от „безспорната зона“. Става известно, че и сръбската и гръцката армия са в пълна бойна готовност.

Каквито и спекулации да се правят от определени среди с „16 юни“, от достъпните досега документи е ясно — при сложилите се обстоятелства и неискреното поведение на Петербург (а и на другите велики сили) по поетите задължения на руския цар като арбитър, войната между съюзниците е била неминуема. Въпросът е бил да се изчака тяхното нападение, което щеше да ни осигури определени морални преимущества. Военните ни специалисти обаче са били на мнение, че такова изчакване ще се окаже пагубно. Изпреварването в неминуемата схватка е давало според тях реални преимущества. Нямало е също така никакви гаранции, че след започването на войната от страна на съюзниците срещу България, Румъния и Турция щяха да запазят коректна съдържаност. Напротив, държанието и на двете страни по време на Лондонските преговори говорят недвусмислено, че дори и при благоприятно за България развитие на нещата те ще търсят териториални компенсации. По-важното е друго. Пропусната е все пак възможност за по-настойчив опит за преговори и евентуално сключване на съюзен договор с Румъния и Турция веднага след подписване на Лондонския договор и постъпилите сведения на разузнаването, че Гърция и Сърбия са сключили антибългарски съюз

(иначе идеята лансирана от Вилхелм II за съюзен договор само с Турция не е задоволителна за България, тъй като няма къде конкретно да се реализира турската военна помощ, освен да премине през България).

Най-после няма никаква гаранция, че някоя от великите сили в непосредствена близост с Балканите — Русия, Австро-Унгария или Италия — би се намесила в защита на справедливата българска кауза. Преди всичко поради реалната опасност при намеса на която и да е от великите сили в конфликта да избухне Европейска война, за която Тройният съюз, а още по-малко Съглашението, не са били готови.

Фаталната дата „16 юни“ обаче (както и всяко по-неблагоприятно събитие в съвременната ни история) се приписва от тенденциозни историографи единствено и само на цар Фердинанд, лансирайки го дори като становище на широката общественост.

Погледнато обективно, вината за първата национална катастрофа е колективна и преди всичко на отговорните от първа величина ръководители от българската дипломация и от генералщабната сфера (включително и на цар Фердинанд). Всеки опит обаче за натрапване на еднолична отговорност е исторически неверен и обслужва само политиканстващи спекулации.

Ето хронологически поведението на Фердинанд I и хода на нещата от подписването на Лондонския мирен договор в края на май 1913 г. до започване на военните действия между съюзниците на 16 юни с.г. Основавайки се на все по-често пристигащи сведения за въоръжени стълкновения и провокации по линията на съприкосновение с гръцките и сръбски войски, а така също и на сведения на разузнаването, че между Гърция и Сърбия тайно е подготвен и вече подписан договор за съвместни действия срещу България, цар Фердинанд поканва всички шефове на политически партии в двореца и им задава основния въпрос: „Как трябва да постъпи България с неверните съюзници?“ Отговорът на всеки един от присъстващите е бил категоричен: „Да се употреби сила за налагане изпълнението на съюзните задължения по отношение на «безспорната зона» и ако се наложи да се води война до пълна победа.“

В края на май и първата половина на юни 1913 г. общественото настроение в България срещу бруталната несправедливост от страна на бившите съюзници Сърбия и Гърция достига невероятно висок,

почти неудържим предел. Достатъчно е да се прегледа пресата от тези драстични седмици, описанията на митинги, събрания, демонстрации, резолюции, за да се убедим за критичното състояние, до което е стигнало общественото настроение като цяло. Обвинението в национално предателство е грозяло всяко управление или личност, които биха застанали на противно становище.

Иван Ев. Гешов (направил вече доста отстъпки на сърбите под влиянието на Русия) подава оставка в същия ден, когато е подписан Лондонският договор, „по здравословни причини“ (боляло го ухо), което всъщност прикрива решението му да не залага авторитета си в настъпващите тежки дни. Типичният страх на български политически лидер от поемане отговорност при свръхкритична ситуация (единствените, които правят в това отношение достойно изключение, са Стамболов и Малинов).

Чувствайки, че е изправен пред съдбовни събития, Фердинанд I внушава необходимостта от създаването на по-широко коалиционно правителство. Това обаче не се осъществява. Новият министър-председател д-р Стоян Данев (проявяващ в началото невероятно самочувствие и бързо променяща се смешна самоинициативност) успява да състави правителство пак от старата коалиция — народняци и прогресивнолиберали.

На призивите към руския император да се намеси като арбитър в предотвратяване на готвещия се балкански катаклизъм, Петербург запазва мълчание. Това е още по-тревожно при наличието на достоверни данни, че Русия ще подкрепи корекции на „безспорната зона“ по искане на Сърбия. Най-после на 7 юни от руската столица пристига покана до министър-председателите на съюзните държави за общо съвещание в Петербург. На 9 юли, неделя, Министерският съвет се събира на извънредно заседание. Д-р Данев докладва за поканата на Петербург и заявява, че ще я приеме, но счита, че ако за изпълнение на договора по „безспорната зона“ трябва да се воюва, това трябва да стане още сега, преди да е демобилизирана армията. (Впрочем това е становището-ултиматум на генерал Савов.) Всички министри на това най-русофилско правителство се съгласяват с позицията на своя министър-председател.

Премиерът Стоян Данев допуска още една, не твърде достойна за министър-председател на суверенна държава, постъпка. За да бъде

сигурен, че царят ще одобри заминаването на министър-председателя за Петербург, той се отправя в Двореца за докладване на поканата, придружен не само от Теодор Теодоров (заместил Ив. Ев. Гешов на поста лидер на Народната партия), но и от руския пълномощен министър Нехлюдов (изглежда Фердинанд наистина е имал право да нарича понякога някои от министрите си „каналии“). Независимо от това царят се съгласява безрезервно министър-председателят да замине за Петербург.

Данев обаче научава, че един от основните проблеми, които ще се разискват в Петербург, се отнася до претенцията на Румъния за териториални компенсации от България, заради неутралитета си по време на войната. Претенции, които явно се подкрепят от Русия, стремейки се да създаде своя „контрапост“ в Румъния, отклоняваща я постепенно от тенденцията за присъединяването ѝ към Тройния съюз и, заедно с това, като противодействие на показващата вече десетилетия самостоятелна инициативност България.

Министър-председателят влиза във връзка с Белград, за да получи уверения, че Сърбия ще зачита решенията на арбитража в Петербург (което по всичко личи няма да бъде неблагоприятно за Белград). Пашич обаче дори не дава и уверения за това, Междувременно Сърбия мобилизира активно последните си резерви. Изготвен е и манифест на крал Петър за започване на войната срещу България. Оставено е място само за датата.

Като слухове или като съобщения на пресата, тези данни достигат до българската общественост и нажежават обстановката до крайност. Опозицията прави грандиозни митинги, на които издига лозунга: „Или всичко, или нищо“. Българският народ дал огромни жертви във войната се счита измамен от съюзниците. Наелектризирана е и войската, която въпреки умората от тежките сражения е готова да защити свободата на своите сънародници. Единични неподчинения в някои полкове обаче показват, че това настроение няма да продължи дълго и има вероятност да премине в апатия. Кипи трескава допълнителна мобилизация и в Гърция.

От 10 до 14 юни правителството на Данев съчинява меморандум по въпросите разделящи България от съюзниците и ненамерили удовлетворение в подписания Лондонски договор.

По всичко личи обаче, че време за губене повече няма. На 14 юни се свиква пореден Коронен съвет, на който българските военноточалници отговарят на въпроса на цар Фердинанд, че българската армия е в състояние да разгроми както сръбската, така и гръцката армии. Не се обсъжда обаче подробно и задълбочено евентуалното поведение на Турция (разчита се на току-що подписания категоричен Лондонски мирен договор). Не се обсъжда подробно и евентуалното поведение на Румъния (разчита се сега на непосредствен натиск от страна на Австро-Унгария върху северната ни съседка). На Коронния съвет се взема решение да се действа съобразно развитието на събитията в следващите часове и дни, като евентуално се предприеме една „респектираща“ Сърбия и Гърция ограничена военна акция.

На 16 юни генерал Михаил Савов, като главнокомандващ, подписва заповед за ограничена военна акция срещу въоръжените провокации на „съюзниците“ и заемане със сила на определени за безспорно български по договора и конвенциите на Балканския съюз територии. На 17 юни започва Втората балканска война, наричана Междусъюзническа. Втора и Четвърта български армии настъпват срещу сръбските позиции в района на Брегалница. Изненадано от началото на войната обаче, правителството на Стоян Данев още на следващия ден, 18 юни, разпорежда спиране на военните действия. Настъпва объркване във върховното и армейски командвания на българската войска. Възползвайки се от липсата на съгласуваност сред меродавните кръгове в София — Сърбия и Гърция вземат стратегическата инициатива срещу парализираните по команден път български войскови съединения. Успехът на Втора тракийска дивизия при Криволак не е развит в дълбочина по десния бряг на Вардар. Часовете на бездействие от българска страна са съвсем негативни за успешното разгръщане на българските войски. Едва три дни по-късно Главното командване заповядва на Първа и Трета армии да навлязат в Сърбия. На 21 юни Пета дунавска дивизия завзема гр. Княжевац, а Първа софийска се насочва срещу Пиротския укрепен пункт. Трънският отряд получава задача да се спусне по долината на река Българска Морава и да прекъсне напълно тиловите съобщения на цялата сръбска армия в Македония. На 28 юни обаче Румъния, мобилизираща предварително, нахлува в опразнената от войски

Северна България и застрашава в гръб Първа армия. Два дни по-късно Турция нарушава сключения мирен договор и нахлува в Източна Тракия, извършвайки истински геноцид на българското население в селищата, през които преминава. Правителството дава нареждане да не се оказва съпротива на румънските нашественици, които успяват като на разходка да стигнат до околностите на София.

България се озовава в огнен обръч от армиите на пет държави. Всеки опит да се потърси намесата на „арбитъра“, всерусийския император, както и преди започването на военните действия, остават безрезултатни. Опасявайки се от превръщането на Балканската война в Европейска, никоя велика сила не смее да се заангажира със становище по конфликта. Погледнато днес в дипломатическите им документи, личи, че всяка една от великите сили в този момент е имала и собствен интерес от конфликта. Единствено, на което е могла да се надява България, е била непобедената ѝ и окървавена армия. От 4 до 10 юли, цели две седмици след нахлуването на румънските и турски войски зад гърба ѝ, Четвърта българска армия успява да спре сръбските и черногорски войски в кръвопролитни сражения на Калиманското плато. Трета армия преодолява сръбската съпротива и се устремява отново към долината на Българска Морава, за да прекъсне връзката на сръбската армия в Македония с Белград и Шумадия. Гръцката войска навлязла в Кресненското дефиле, въпреки численото си превъзходство в района, се оказва на 14 юли пред обкръжение и унищожение от настъплението на Втора и Четвърта армии. Дори в цялата трагична обстановка, в която се намира България, войската ѝ остава непобедима.

Опитвайки спасение в бягство, гръцката армия предлага преговори за примирие (преди още българската делегация, заминала за тези преговори в Букурещ да знае за предстоящото обкръжаване и евентуално унищожаване на гръцките войски!)

С това приключва Междусъюзническата война. Нямаме никакво основание да наричаме тази война „престъпно безумие“, понятие, което се използва демагогски от политически спекуланти вече десетилетия. Отбелязахме дипломатическите, политически и военни грешки при тази война, а така също и факторите, които доведоха до нейното избухване. Неизпълнението на точно определени договорни задължения, коварните антибългарски съюзи, сключвани в тайна,

въоръжените провокации и стълкновения от страна на „съюзниците“, задкулисните игри на външната политика на Петербург и останалите велики сили, положението на повсеместно преследваното българско население в Македония, отправящо горещи молби за помощ и защита, митингите навсякъде в България, обвиняващи в слабост и предателство пред народа държавната власт, довеждат до краен предел на напрежение, при което не е могло да се пристъпи към разумно съобразени, добре планирани и непоколебими стъпки при започването на тази неминуема война.

Преговорите за мир в Букурещ се провеждат при наличие на румънски войски в Северна България. Румъния, която изиграва ключова роля в изхода на тази война, и на която България изобщо не обявява война, подпомага за ограбване плодовете на българските победи в Балканската война.

Уместно е да се отбележи, че споразумението за ограбване на България беше не само коварен акт от страна на нашите бивши съюзници, но и скрити перспективни намерения на великите сили да оставят България в такова състояние по отношение решаването на националните си идеали, че всяка една да я използва при стремежа ѝ за реванш при подготвящия се вече европейски конфликт.

Подписаният на 28 юли Букурещки мирен договор оставя само една девета част от Македония на България. Опитите за протест и съпротива от страна на българското население в окупираните от гръцки и сръбски войски части на Македония, са потъпкани безпощадно. На повсеместен геноцид е подложено българското население и специално българската интелигенция. Закрити са хиляди български училища и църкви, пръскали в продължение на десетилетия българската просвета, духовна култура и народностна сваят сред сънародниците ни във Вардарска и Беломорска Македония.

Независимо от неблагоприятния за България край на войната, в територията на Царството е включена Пиринска Македония, целият Родопски масив и Беломорска Тракия с излаз на Бяло море между устията на Места и Марица, северната част на Странджанския масив и Черноморското крайбрежие на юг от Маслен нос до устието на река Резовска. Загубена е обаче Южна Добруджа, а под чужда власт остават цяла Вардарска и Беломорска Македония. Общо територията на страната нараства от 96 300 кв. км на 111 800 кв. км.

Хронологичното излагане на горните факти е наложително поради обстоятелството, че определени политически сили спекулират с реалната ситуация при подготовката и сключването на Балканския съюз, с определени етапи от воденето на Балканската война и особено с „фаталния 16 юни 1913 г.“.

Никой държавник не може и не трябва да бъде оневи-нен за извършвани грешки, но и никоя обективна историография не трябва да допуска извращения и спекулации с истината.

За да прикрие гузната съвест на своите правителства, присвоили огромна българска етническа територия, и за да отклони вниманието на Европа от този факт, пропагандата на Гърция и Сърбия започва непосредствено след подписване на Букурещкия договор широка дезинформация в европейските вестници и осведомителни агенции, обвинявайки българските войски във всевъзможни жестокости по време на Междусъюзническата война. Този шум кара известната американска фондация „Карнеги“ (по указание на патрона ѝ Ендрю Карнеги) да проведе чрез една комисия от най-безпристрастни западноевропейски политици, общественици и специалисти изключително задълбочена анкета за жестокостите, извършвани по време на войната както спрямо военнослужещи, така и спрямо мирното население. Обширното заключение на Карнегиевата анкета показва, че жестокости са извършвани предимно спрямо българското население и спрямо българските военнопленници. Карнегиевата анкета предоставя на Европа и точни данни за българското етническо присъствие в териториите, заграбени от бившите съюзници.

За съжаление започващата Първа световна война не можа да даде достатъчно време за популяризиране и общественополитически отзвук в европейските страни и Америка на данните от Карнегиевата анкета.

ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Правителството на д-р Стоян Данев е заменено още по време на Междусъюзническата война (на 4 юли 1913 г.) с правителството на т.нар. „патриотична концентрация“. То е съставено от народнолиберали, либерали и младолиберали (радослависти, генадиевисти и тончевисти). Правителството поема управлението в изключително критичен момент и се надява, че ще привлече активна намеса на Австро-Унгария а чрез нея и на Германия (колко наивни сме понякога!) и, уповавайки се на непознаващото поражение българско оръжие, ще изведе страната от критичния момент, в който е изпаднала. Това, разбира се, не се осъществява. Виена запазва пълен неутралитет и само по дипломатически път уведомява Карол Румънски да не прекалява с „безнаказаната си инвазия в България“. Германия не прави дори и това, а по време на преговорите за мир в Букурещ се явява основен фактор за откъсване на Кавала от българска територия и предаването на това изключително важно пристанище на Гърция (това, разбира се, по чисто роднински път — тъй като гръцката кралица е сестра на кайзер Вилхелм II).

След приключване на войната и подписването на мира, независимо от „горчивия урок“, който е получило правителството на „патриотичната концентрация“, независимо от традиционната проавстрийскогерманска ориентация на партиите, които го съставляват, обективните условия насочват вниманието на България за коригиране неправдите на Букурещкия мирен договор именно към Австро-Унгария.

След анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, Дунавската империя и Сърбия са в крайно изострени отношения. Подкрепата на Русия, дадена на Сърбия и Гърция (а и на Румъния) в ущърб на българските национални интереси, е поляризирала още по-активно интересите на великите сили на Балканите. Все по-ясно изпъкват условията за избухването на Общоевропейска война.

Пламналото през лятото на 1913 г. Тиквешко въстание на българското население във Вардарска Македония е последвано от Охридско-Дебърското въстание през септември същата година — и двете потушени от сръбските власти без-пощадно. Това обаче почти не дава отзвук в една все повече настръхваща за военен сблъсък Европа.

За стабилността на българската икономика през този период (който отбелязваме с гръмкото определение „Първа национална катастрофа“) заслужава да се спомене само следния фрапиращ факт. След всички изпитания, материални и човешки жертви прекарани през двете Балкански войни, цените в България нарастват през 1914 г. в сравнение с тези преди войните само със 7%. (Във връзка с това уместно е да се направи едно сравнение. В изкуствено предизвиканата от определени политически сили у нас през втората половина на 1992 г. и началото на 1993 г. правителствена и политическа криза, цените растяха на всяка седмица с по 8% до 9%, а през 1996/1997 г. за някои продукти по 10-20% дневно. Критерии, които трябва да имаме предвид при определяне на понятието „национална катастрофа“.)

Още в началото на 1914 г. обаче Европа живееше в тревожно очакване. Наближава нова буря.

Правителството на Радославов-Генадиев по начало не бе в състояние да потърси разумен диалог със Съглашението. Опозицията, попарена от резултатите на войната, която тя подготви и осъществи, и през настъпващата 1914 г. продължаваше да бъде в определен смисъл пасивна. Радославов, дори и в малцинство след ноемврийските избори от 1913 г., продължава да управлява. Успява също така да разпусне XVI обикновено народно събрание в последния ден на годината и насрочва следващите парламентарни избори за началото на 1914 г., при които успява да си осигури минимално предимство.

Почти еднакво силни с политическите бяха и икономическите фактори, които в следващите няколко месеца щяха да определят политическата ориентация на България. Традиционно оформилите се пазари на България играят решителна роля в това отношение. Въпреки опитите на някои български търговци, Англия и Франция показват определена мудност в преориентирането на българската външна политика чрез пазара. Икономическите сведения от тези години говорят твърде красноречиво за това:

Внос за България 1914 Износ от България 1913

Австро-Унгария 26.20% 15.44%

Германия 22.30% 18.09%

Англия 14.28% 8.52%

Франция 8.09% 5.45%

Въпреки тежката война и икономическите последици, България остава през цялата 1914 г. с най-добри икономически показатели на глава от населението за Балканския полуостров. Планомерно и без колебание започва възстановяването на въоръжените сили на страната.

Тази стабилност в икономиката и живота на страната се запазваше, въпреки че България бе залята от нова вълна (трета по ред след освободителната война 1878 г.) бежанци от Тракия и Македония. Турците принудиха след нахлуването си в Източна Тракия през лятото на 1913 г. само от тази сравнително малка територия да се изселят над 100 000 българи (предимно онези, които се бяха спасили от геноцида). Стотици хиляди наши сънародници бяха сега бежанци от Вардарска и Беломорска Македония. А от Беломорска Тракия щяха да бъдат изселени десетки хиляди българи дори през 1926 г. съгласно спогодбата Моллов-Кафандарис. Вълни от изселници и бежанци от Вардарска, Беломорска Македония и Тракия щяха да продължават и след приключване на Втората световна война, след изтегляне на българската армия от новоосвободените през 1941–1944 г. земи. Притокът на българи от Беломорска Македония и Тракия по време на гражданската война в Гърция 1945–1948 г. щеше да нахлува от юг в България.

Чрез изселвания и активна асимилация съседните държави целяха и провеждаха системно ликвидиране на българското мнозинство в заетите от тях територии. Но самите изселнически вълни от безимотни, безработни и лишени от материално състояние хора, бяха тежко бреме за българската икономика, с което държавата трябваше да се справя.

Но сега нека се върнем в съдбоносната за Европа 1914 г. За всеки обективен наблюдател е било безспорно, че приближава общеевропейски конфликт. Страните от централна и западна Европа са били в трескава подготовка за това. Двойно по-голяма се е налагало да бъде подготовката в прекаралата две Балкански войни България. За попълване нуждите в армията обаче са били необходими средства.

И царят, и правителството били на мнение да не се показват едностранни предпочитания в това отношение и да се потърсят контакти най-напред с френските заемодатели, традиционни финансови партньори на България. За съжаление обаче, въпреки яснотата по характера на заема и значението му за взаимните отношения, французите създават редица пречки по сключването му, предлагайки необичайно високи лихвени проценти. Преговорите се проточват дълго, през което време България, макар и насочила определено вниманието си към Австро-Унгария, търси възможност да подобри отношенията си с Русия и дори с изигралата коварна роля в развоя на Междусъюзническата война Румъния.

При тези обстоятелства германската банка „Дискон-то-Гезелшафт“ предлага огромен заем на България от 500 милиона лева, с подходяща лихва в срок за изплащане 50 години. Заемът е подписан и с това икономическата обвързаност на България с Централните сили е още по-силно подчертана.

Въпреки това правителството и царят правят всичко възможно да укрепят отношенията си с всички велики сили.

На 28. VI. 1914 г. в Сараево е убит австроунгарският престолонаследник Франц Фердинанд при терористичен акт. Това, в по-малко от месец, става повод за началото на подготвяната отдавна Общоевропейска война.

Формулата, по която избухва войната, беше определена почти година преди това от френския президент Поанкаре. Според него Франция ще се намеси в една война, ако Австро-Унгария нападне Сърбия, Русия окаже помощ на Сърбия, а Германия нападне Русия. Както се вижда изключително сложна реакция, по същество неблагоприятна за България. Тази формула обаче се оказва изключително точно предсказана.

В първите дни на август 1914 г. войната се разгъна именно така, като към нея се присъедини и Великобритания. Въпреки че в момента на започване на войната Централните сили имаха преимущество във военен потенциал (за огромните империи на Великобритания и Русия беше необходимо време за мобилизация и натрупване на въоръжения), цар Фердинанд разбираше добре преимущество на Съглашението преди всичко в материални ресурси, пространства и евентуална подкрепа на Съединените щати. Този факт не е чужд и на членовете на

правителството. Именно заради това със започването на войната, проавстрийският ентузиазъм на правителството Радославов и царя охладнява и те чувстват нужда от една по-задълбочена и трезва рекогнос-цировка и изясняване на положението. Тъкмо заради това, веднага след избухването на войната България обявява строг неутралитет и търси най-благоприятната възможност за осигуряване на заветната цел — общонародното обединение.

За това поведение на правителството, а до голяма степен и на царя, помагат някои обстоятелства. Пренебрегваната след Междусъюзническата война България сега е отново обект на особено внимание, както от страна на Тройния съюз, така особено от Съглашението. Централното и изключително благоприятно стратегическо положение на страната, реалната представа за нейната армия я правят желан партньор.

В продължение на повече от година след започването на Общоевропейската война, българското правителство (независимо от външнополитическата ориентация на партиите, които го съставят) провежда внимателно проучване на положението и в двете страни на воюващите блокове.

Междувременно Австро-Унгария среща непреодолима съпротива от страна на Сърбия, Германия осъществява дълбоко проникване в територията на Франция (почти до Париж). Френското правителство се евакуира в Бордо. След неуспехите на австроунгарската армия в южната част на Източния фронт, германците осъществяват също така няколко решителни удара срещу руската армия.

В края на 1914 г. и началото на 1915 г. д-р Никола Геннадиев, външен министър от правителството на Радославов, предприема сондажно пътуване в Италия и Франция. Тук той има срещи с видни политически дейци и дълги разговори с френския министър на външните работи Делкасе (убеден привърженик на идеята, че България ще трябва да се присъедини към Съглашението). Като либерал, показващ винаги интерес към връзките на България с Германия и Австро-Унгария, д-р Геннадиев се връща от обиколката си с твърдото становище, че ако се наложи да воюва, България трябва да се ориентира на страната на Съглашението.

Въпреки това обаче Съглашението не е направило никакви сериозни и конкретни предложения на България. Едва в края на м. май

1915 г., с нота до България, то предлага присъединяването ѝ към своята воюваща коалиция, като ѝ предлага да започне военни действия срещу Турция (която вече месеци воюва на страната на Централните сили). При такова положение Съглашението „дава съгласие“ за присъединяване на Източна Тракия към България по линията Енос-Мидия. Дори сега, когато са в критично положение и няма какво съществено да предложат на България, под влиянието на Русия, те не допускат България до линията Ми-дия-Родосто, т.е. до контрол върху Мраморно море и Дарданелите (а оттам вероятна заплаха от българите за Цариград). Що се касае до Македония, нотата признава (!) правата на България над „безспорната зона“ и дори на част от „спорната зона“, като уверява, че след приключване на войната ще направи всичко възможно за задоволяване на справедливите български искания към Сърбия и Гърция. И двете последни страни обаче, непосредствено след узнаване съдържанието на нотата до София, категорично отхвърлят съгласие за каквито и да било „отстъпки“ на България. Това превръща обещанията на Съглашението в къс хартия.

Всички политически партии, с изключение на тесните социалисти, постепенно идват до заключението, че България трябва да влезе във военни действия единствено за осъществяване на националните интереси. Все по-настойчиво обаче се поставя въпроса — с кого?

Традиционните русофилски партии и приятелски настроените към съглашенските сили Англия и Франция — на-родняци, прогресивно-либерали, демократи, впоследствие и земеделците — държат, ако трябва да се определим — това да стане със Съглашението, като се направят нови искания за по-конкретни техни предложения.

Такива сондажи се правят, като се предлага дори „безспорната зона“ да бъде предварително окупирана от съглашенските сили, за да се гарантира нейното предаване на България след приключване на войната, ако тя влезе в нея на страната на Съглашението. Париж, Лондон и Петербург обаче мълчат по въпроса, защото Сърбия и Гърция са изразили категоричното си несъгласие.

Междувременно тесните социалисти у нас развиват все по-активна антивоенна дейност, разпространявайки мита, че националните интереси на България ще се решат единствено чрез „Балканска федеративна република“. Докато техните съидейници от

Сърбия, Гърция и Румъния, въпреки „декларации“ и „балкански социалдемократически конгреси“ все по-определено защитават националните интереси на своите страни (дори германският социалист Парвус и руският социалдемократ Г Плеханов апелират към България да се присъедини към една от двете военни групировки, които те представляват съответно — Централните сили или Съглашението), тесните социалисти у нас активно деморализират определени слоеве от обществото и дори се канят да проникнат всред армията.

При тази напрегната обстановка през лятото на 1915 г. няколко събития определят преждевременното решение на българското правителство за включване във войната.

Първото протича почти незабелязано около посещението на френския министър Крюпи в София. Всъщност това е една широкомащабна афера. Планът за нея е бил подготвян вероятно твърде дълго и ходовете в нея са били добре предвидени. След като Съглашението вижда, че няма убедителните аргументи да привлече България на своя страна или те са съвсем оскъдни, и след като е убедено, че аспира-циите на България са справедливи и че именно за тяхното осъществяване тя ще воюва, това ги кара да приемат, че най-вероятно София ще премине на страната на Централните сили. Тогава Съглашението решава да проведе тайна операция, при която всички житни запаси на страната да бъдат изкупени и изнесени от България. В такъв случай страната не ще бъде в състояние да проведе мобилизация и ще бъде принудена да търси храна за населението си (Германия и Австро-Унгария нямат никакво излишно зърно) пак от Съглашението.

Изпълнението на плана започва още от пролетта, но се провежда в решителна фаза през лятото. Основният изпълнител е французинът Фернан дьо Клозие, който успява само през м. юли 1915 г. незабелязано да закупи огромни количества зърно и да раздаде подкупи на видни дейци от опозицията (включени в аферата) за над 20 милиона лева.

Правителството успява да влезе в диря на тъмната сделка, но главните действащи лица от страна на Съглашението успяват да се измъкнат от страната. В капана остават само подкупените опозиционни дейци.

Също през този период германските войски нанасят нови удари на руската армия и проникват дълбоко в руска територия. Берлин

подканя почти ултимативно България да се включи на тяхна страна, за да може да осъществи националните си възжелания, защото войната е пред победен край за Централните сили. На това психологическо въздействие пригласят и правителствените депутати и политически дейци, създавайки обстановка непозволяваща трезва преценка. Изтъква се дори, че следващият щурм на Централните сили ще бъде на юг и австрийците ще се настанят трайно в долината на Вардар.

Повърхностно се поглежда обаче на факта, че Тройният съюз е вече Двоен, защото Италия е влязла през м. май във войната на страната на Съглашението (обяснява се това само с непримиримите чрез преговори териториални спорове между Италия и Австро-Унгария). Без особено внимание се оставя и фактът, че Гърция и Румъния — основни фигури в шахматната дъска на Балканския полуостров — не са определили позицията си в конфликта. Румъния само привидно изразява симпатии към Централните сили (въз основа на старата си договореност с тях), а в Гърция се борят две крила — това на краля и военните, което клони явно към Германия и Австро-Унгария, и политиците зад Елефтерос Венизелос, които са за присъединяване към съглашенската коалиция.

Австро-Унгария навлиза вече във втора година на войната си със Сърбия, без да може да осъществи планираното бързо „смазване“ на южната си съседка. Това контрастира с внушителните победи на германската армия и намалява възможностите за бързо решаване победния край на Източния или Западния фронт — както дълбоко е уверено германското командване и преди всичко кайзерът. Така в Берлин и Виена става ясно, че въпросът с разгромяването на Сърбия може да бъде решен чрез включване във войната на България. Това активира до пределна степен дипломатията на Централните сили. В югоизточната част на континента, англичаните, дебаркирали в Галиполския полуостров, търпят също несполуки и търсят изход от положението. На 3 август 1915 г. Съглашението отправя последна нота до България, в която в общи черти повтаря позицията от нотата си през м. май, без да дава никакви конкретни гаранции за задоволяване справедливите искания на България. Централните сили бяха пределно ясни в това отношение: цяла Вардарска Македония и Поморавието след освобождението им от българските войски се считаха за част от Царството. Претенциите към Гърция и Румъния щяха да бъдат

решавани съобразно поведението на тези две страни във войната. Германия беше убедила Турция да отстъпи на България около 2000 кв. км от Източна Тракия по протежение на река Марица.

Погледнато от дистанцията на времето българското правителство е могло да изчака още няколко месеца до окончателното определяне поне на една от двете съседни неутрални държави — Румъния и Гърция. Било е ясно също така обаче, че англичаните ще се изтеглят от Галиполския полуостров в Солун, а при предстоящата офанзива от север срещу Сърбия (в която са щели да участват мощни германски формирования) в Македония е могло да се настанят наистина трайно австроунгарски войски (!!)

Тази обстановка лишава българското държавно ръководство от възможност за окончателна трезва и спокойна преценка на положението (у нас се пренебрегваше винаги значението на икономическия потенциал на Съглашението).

При тези условия на 24 август 1915 г. е подписан съюзен договор между България и Германия. Започва мобилизацията на българската армия, като в съвсем кратък срок (въпреки активната агитация на опозицията и особено на тесните социалисти) България успява да свика под знамената невероятен по размер военен контингент от 878 536 души.

Почти милионната българска войска е разделена на три армии. Първа армия под командването на ген. Климент Бояджиев заема изходни позиции в два сектора: северен — Видин-Кула-Белоградчик, и южен — Трън-Цариброд. Задачата на армията е да разгроми Тимошката армия и Втора Сръбска армия, да превземе Ниш (където временно се е настанило сръбското правителство), да се съедини с напредващите от север австроунгарски и германски войски (преминали от 24 септември в офанзива и прехвърлили се на юг от Дунав) и след това с помощта на Втора българска армия (от юг) и австроунгарските войски (от север) да обкръжи, унищожи или плени основното ядро на сръбската армия, притискайки я към Албанските планини.

Втора армия с командир ген. Георги Тодоров има за задача да напредне през Царево село и Кочани, да овладее Калиманското плато, да пресече долината на Вардар в направление Скопие, Битоля, Охрид и по този начин да пресече възможното придвижване на съглашенските подкрепления за сърбите от Солун, където бе формиран вече (при това

на „неутрална“ гръцка територия) Съглашенски корпус под командването на ген. Морис Сарай и съставен от оттеглящи се от Галиполския полуостров английски войски и непрекъснато прииждащи по море френски подкрепления: В Плевен, под командването на ген. Стефан Тошев се концентрира Трета армия.

На 1 октомври 1915 г. българските войски минават в настъпление. Частите на Първа армия след тежки сражения превземат на 24 октомври Нишката крепост и продължават настъплението си на запад и югозапад. През това време Втора армия е овладяла долината на Вардар, но е принудена да срещне, а след това при Кавадарци и Гевгели да разбие и отхвърли насочилите се на север (с цел разгромяване на Втора българска армия и свързване с отстъпващите на югозапад сръбски войски) англофренски бойни съединения.

След победата при Кавадарци се открива отлична възможност за преследване на съглашенските войски, заемането на Солун и ликвидиране (след унищожаване на сръбската армия) на Балканския фронт. Идеален вариант за българската армия в няколко седмици да реши основните си задачи във войната.

Тук обаче настъпва нещо неочаквано. На първо място германските войски спират настъплението си от север към полуобградената от българските войски от юг и изток в Косово поле над 130 000 сръбска армия. По този начин не се осъществява пълното ѝ обкръжаване и пленяване. Германия и Австро-Унгария заявяват, че основните задачи в Балканската операция (създаване на пряка връзка Виена-Белград-София-Цариград) е приключена, а сръбските войски в Косово поле, според германското командване, няма да успеят да се измъкнат през Албанските планини в настъпващата вече зима. Българското командване има съвсем друго гледище: войната, която води България, е за обединение на намиращите се под чуждо робство българи, а оставената без обкръжение и обезвредяване над стохилядна сръбска армия ще успее да премине при зимни условия Албанските планини, ще бъде спасена на адриатическото крайбрежие от Съглашенската флота и след възстановяване и подготовка ще бъде хвърлена отново срещу българската армия.

Тъкмо това се случва. Съглашенската флота спасява преминалата Албанските планини сръбска армия (с правителството и краля) и я настанява за възстановяване на остров Корфу. След това я хвърлят на

Солунския фронт, където през есента на 1918 г. тя изиграва съществена роля при пробива на Добро поле.

Втората капитална грешка още в първите месеци на войната (наложена пак от германското командване и преди всичко от кайзер Вилхелм II) е, че устремно напредващите на юг (след победата си над англичаните при Кавадарци) български войски е трябвало да спрат на два километра от гръцката граница. Гърция формално е „неутрална“ (но е допуснала на своя територия съглашенски войски). Кайзер Вилхелм II, основавайки се на обстоятелството, че сестра му е съпруга на гръцкия крал (повод за което е и намесата му по време на Букурещките преговори през лятото на 1913 г. за даване Кавала от България на Гърция), не позволява на българската армия влизане в Гърция, вярвайки дълбоко, че Гърция ще мине на страната на Централните сили, недо-оценявайки ролята на Венизелос и просъглашенските политици около него, които всъщност в 1917 г. въвеждат Гърция във войната на страната на Съглашението.

Това спиране на напредването на българите към устието на Вардар и изтичане на Съглашенския корпус от Солун (след победата на българите над английските и френски войски при Кавадарци и Гевгели и устремяването им на юг, съглашенците са започнали бързо евакуиране на Солун с цял да го напуснат) се оказва съдбоносно за цялата война. Българските войски са поставени в положение на неизгодна за тях позиционна война на един фронт разгънат на повече от 600 км, което продължава под все по-засилващия се съглашенски артилерийски огън почти три години. Съглашенското командване непрекъснато изпраща на Солунския фронт нови пехотни сили и артилерия. През лятото на 1918 г. съотношението на оръдейната мощ на съглашенците спрямо българската достига 4:1, а бойният състав на съглашенците по това време достига и надминава 600 000 души.

Като се прибави към това пораженската пропаганда, която се води печатно (вестници и листовки на тесните социалисти) или чрез агитатори (най-често депутатите им защитени от парламентарен имунитет), всичко това облагодетелствано от тежките условия по планинските позиции, влошената храна и битово осигуряване, продължителната отдалеченост от родните села — довежда в средата на септември 1918 г. до пробива на Добро поле, а оттук, като верижен процес, до отпадането една след друга на държавите от Централните

сили и по този начин (както не веднъж бе предупреждавало българското командване) до решаването на Първата световна война не на Западния или Източния фронт, а на Балканския. Несъгласието на германското командване с българския план за водене на войната (съгласно който можеше да бъде ликвидирано всяко съглашенско присъствие на Балканите още през есента на 1915 г.), желанието на Берлин да използва Солунския фронт като постоянно съществуваща „помпа“ за изтегляне на бойна и огнева мощ от Западния фронт, се оказа една от фаталните причини за края на войната.

През септември 1916 г., уверена вече в победата на Съглашението, Румъния напада Австро-Унгария. Нейната артилерия обстрелва Русе и Свищов. Сега влиза в действие Трета българска армия под командване на ген. Тошев и при пряката подкрепа на легендарната българска конница на генерал Иван Колев освобождава Южна и Северна Добруджа, преодолявайки румънските и руските полкове. В две денонощия чрез вихрен щурм е превзета Тутраканската крепост, при която попадат в плен близо 30 000 румънски войници и над 150 оръдия. През декември българските войски се оказаха в Букурещ, преминаха делтата на Дунава и стигнаха река Серет в Молдова, където разбиха две руски бригади.

Революцията в Русия през февруари 1917 г. и пълното поражение на Румъния извадиха тези две страни от войната. В Северна Добруджа бе наложен „кондоминиум“ — съвместно управление на български, германски и турски военни органи (турски части бяха участвали в боевете в Северна Добруджа) до края на войната. Започваха преговори за мир с Румъния и Русия.

В Европейската война обаче се намесиха на страната на Съглашението Съединените американски щати със своята могъща икономика. За щастие България не обяви война на САЩ и имаше в американско лице толерантно застъпничество по-късно, по време на парижките мирни преговори, което за жалост не можа да преодолее жестоката ненавист към българите на Клемансо.

В края на юни 1918 г. правителството на д-р Васил Радославов (с внушение на цар Фердинанд) подаде оставка, формално като протест срещу кондоминиума в Северна Добруджа, а в действителност поради липса на перспектива в бъдещото му управление. Сформирано бе

правителство на демократи и радикалдемократи начело с Александър Малинов.

Този кабинет обаче, въпреки просъглашенската си ориентация, не можа да спаси страната от катастрофа и да сключи благоприятен сепаративен мир за България. Огромната концентрация на съглашенски сили на Солунския фронт (независимо от блестящата и непреодолима българска съпротива при Дойран дори до последните дни на войната) можа да доведе до пробива при Добро поле на 14, 15, 16 и 17 септември 1918 г.

България бе победена без да е губила, до тези месеци, в цялата кървава световна война нито една съществена битка (с изключение на тази за Битоля и Каймакчалан през есента на 1916 г.). Никоя армия, воювала с войските на Третото българско царство, не притежава пленено българско бойно знаме (в нашия Военно-исторически музей пленените чужди бойни знамена са десетки). Тези факти са съществени и заслужават добре да бъдат проучени от политици, военни историци и военни психолози.

Без съмнение за пробива при Добро поле играят роля два съществени факта. Първият е решителното превъзходство във военна мощ на съглашенските сили в този сектор, а вторият е без съмнение изключително продължителната позиционна война, лошото тилово снабдяване и постепенно деморализиране на войската. Последното не без помощта на пораженски агитатори. През комунистическото управление у нас „Партиздат“ пусна от печат два обемисти тома документални доказателства за тази подривна дейност на БКП и резултатите от нея, едва ли не като заслуга на партийната политика.

И все пак трудно е да се обясни само с това как пробива при Добро поле се превърна в погром (не е за премълчаване и фактът, че на запад от „пробива“ остава почти в бездействие 100 000 българска армия) — и то само за четири дни.

Само три години преди това (есента на 1915 г.) имаме достатъчно убедителен пример, че сръбската армия след година и четири месеца неравна, безмилостна, но и безкомпромисна схватка с огромната австроунгарска армия, окървавена, но не и духом смазана, заедно с правителството и краля си, се изтегли през снежните Албански планини, прегрупира се и след възстановяване на о-в Корфу бе хвърлена в шест дивизии на Солунския фронт, където оказа

безспорно влияние за повишаване потенциала на съглашенските сили и пробива на Добро поле.

Подобен вариант проектира и министър-председателят Васил Радославов (а и генералният щаб) през пролетта на 1918 г., когато нарастването на военната мощ на съглашенците на Южния фронт е вече застрашително и става очевиден масиран удар срещу българските позиции. Правителството и главното командване обсъждат, при необходимост, изтегляне на българската отбрана по Старопланинската верига и дори прехвърляне на цялата ни армия на север от Дунава и продължаване на съпротивата. Нищо подобно обаче не се случва в средата на септември 1918 г. Пробивът е кратък и поражението — окончателно!

След щурма на Тутраканската крепост в 1916 г. Фердинанд I заявява: „Не познавам нищо по-красиво от моята армия“. Това могат да потвърдят и десетки български военачалници на Третото българско царство, които са били очевидци и свидетели на вихрените атаки на българската войска по всички фронтове. Но тогава се поставя въпросът: Само в щурмуване ли е годна да води сражение съвременната българска армия? И ако е така, къде е причината — в обучението, в тактикостратегическата концепция на българската военна доктрина или много по-дълбоко и много по-съдбоносно — в личната и социална психология на съвременния българин? Това е въпрос, който не е загубил нито давност, нито актуалност и не трябва да бъде подминаван.

Така, в Първата световна война, докато Германия капитулира едва след като 78% от армията ѝ излиза от строя, Австро-Унгария — дори при 87% изчерпване, Румъния със 71%, а Франция удържа победа със 76,4% излизане на армията ѝ от строя и с над 73% жертви, то България в същата война бе елиминирана от бойната сцена само с един-един-ствен пробив и със само 20% загуби от личния си състав. (Като при Междусъюзническата война прибъгва до примирие при още по-малки загуби на личен състав — под 20% от Балканската и Междусъюзническата война заедно.) Не искам да правя още по-фрапантни сравнения и аналогии за Втората световна война, когато през есента на 1944 г. ние предадохме в ръцете на самопровъзгласилия се противник една 100% отлично съхранена армия, която бе използвана след това не за защита на националните интереси — обединена

България, а тъкмо за ликвидиране на тази осъществена без кръв придобивка и използване на армията ни като пушечно месо на хиляди километри далеч от границите ни. Всички тези изводи от преломната за България Първа световна война са били обект, но и подлежат, на много внимателно проучване, на обективна оценка, на съпоставяне с народопсихологични черти и характеристика на съвременното поколение, за да не се подвеждаме от емоции и от политически спекулации, а да имаме пред себе си точна и неподправена равносметка.

Непосредствено след пробива при Добро поле правителството на Малинов започва преговори за прекратяване на войната. На 29 септември 1918 г. първият делегат на българското правителство Ан. Ляпчев подписва акта за примирието. Три дивизии с численост около 90 000 души, намиращи се западно от Скопския меридиан, трябва да останат в унизително заложенничество.

Правителството дава амнистия на политическите затворници и един от най-темпераментните между тях — Александър Стамболийски — в нова среща с цар Фердинанд (след драматичната му от 4 септември 1915 г., която му коства и затворническата присъда) го уверява, че със своите съмишленици ще омиротвори разбунтувалите се войници, които през Главната квартира в Кюстендил и Радомир се насочват към София (подстрекавани от съидейниците на Стамболийски и тесните социалисти) да „търсят възмездие“. Създава се възможност при тази анархия цялата страна да бъде окупирана от колониалните войски на съглашенците, с всички зловещи последствия от това. Факт, който ни най-малко не тревожи самопровъзгласилите се главатари на метежните части. Тъкмо в този момент Райко Даскалов, сподвижник на Стамболийски, обявява в Радомир „република“ и възбужда безредно пристигащите от юг и югозапад войнишки маси, насочвайки ги към София за „разправа с виновниците“.

Въпреки изключителните обстоятелства, обявената от Райко Даскалов „Радомирска република“, братоубийствените сражения в околностите на София със загубилите организация и команда метежни части, правителството на Малинов (макар и с помощта на юнкерите от Военното училище и проходящи германски подразделения) не загубва контрол върху положението.

Дори в последните дни от царуването си, цар Фердинанд не нарушава изискванията на Търновската конституция. На 30 септември, непосредствено след съобщението за сключване на Солунското примирие, той отправя своето Тронно слово за откриване заседанията на Народното събрание.

Сега и до края на живота си той ще бъде наясно не само по основните и конкретни грешки в политиката си, но и по онова, което е играло важна негативна роля в царуването му — изключително сложното геополитическо положение на България, негативните последици от историческото развитие на българския народ под многовековно робство несъответствието между амбициите му и политиканстващия манталитет на доморасли български политици. Като изключим Стамболов и в известна степен Петко Каравелов Константин Стоилов и Александър Малинов, Фердинанд I няма нито един свой сътрудник, който да е в състояние, при сложните европейски и балкански взаимоотношения, да използва пълноценно потенциала на българския народи да моделира разумно и в допустими граници тщеславието и имперските мечти на владетеля за осъществяване друго, достойно бъдеще на най-голямата и най-перспективната в края на XIX и началото на XX в. народност на Балканите.

След изслушване на всички лидери на политическите партии, сутринта на 3 октомври 1918 г. той предава абдикацията си на министър-председателя „като последна жертва пред олтара на отечеството“.

Надвечер отива за последен път със синовете си до „Врана“, а вечерта в единадесет часа напуска България завинаги. На гарата по негово желание е изпратен само от младия цар Борис III, министър-председателя Малинов, министъра на войната и представителна рота войници.

Отсега нататък, в продължение на 30 години, той ще живее затворен в имението си в Кобург, свързан мислено с България, с голямата, но несбъдната мечта на живота си. Възможна реалност, която е останала обаче илюзия, в известна степен благодарение и на неговите увлечения. Една потискаща самовглъбеност, която ще става все по-тежка с годините. Бившият цар ще отправя многобройни молби до сина си и министрите на България да посети страната, на която

посвети живота си и която напусна така драматично и тъжно, но няма да получи положителен отговор на нито една от тях.

Прочетете личния архив на Фердинанд I и вие ще се убедите, че въпреки личните странности и ексцентричност-ти на характера му България за него — от встъпването му на престола, до края на живота му — е била не авантюра или добре пресметната възможност, а житейска съдба.

Цар Фердинанд ще преживее и Втората световна война, смъртта на цар Борис III, окупацията на България от съветските войски, установяването на комунистическата власт в страната ни, разстрела на по-малкия му син, изгнанието на внука му, малкия цар Симеон, в Египет. Ще живее почти в усамотение, забравен сред тътена на нови събития. Съветската окупация ще стигне почти до Кобург, но той няма да го напусне никога. Следи вестниците до последните месеци на живота си. България не е споменавана вече почти за нищо. Мракът на чужда окупация е покрил слънчевата страна, в която той някога е отишъл с толкова мечти и надежди. Разпитва всекиго от малко появяващите се в Кобург посетители за това, което става в България. С часове разгръща документи и преписки от личния си архив. Почти деветдесетгодишен, в един интимен разговор, няколко месеца преди смъртта си, ще пожелае останките му някога да бъдат пренесени в България, ако това е възможно.

В последните месеци от живота си царственият гран-дъор става необикновено мълчалив и смирен пред великото тайнство, което го очаква. Умира на 10 септември 1948 г. и последните му думи, произнесени в полусъзнанието на агонията, са: „Кота тръгваме за България?“

Погребението му е необикновено скромно. Ковчегът му е обвит в националното знаме на България.

МЕЖДУ ДВЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

Непосредствено след сключване на Солунското примирие от 29. IX 1918 г. и след възкачването на престола на младия цар Борис III, министър-председателят Малинов присъединява към кабинета по един представител на на-родняците, широките социалисти и земеделците.

В политическия живот т.нар. „национални партии“ — либералната, двете народнолиберални и младолиберална-та, фактически слизат от политическата сцена, а техните лидери, които се бяха опитали със силата на оръжието да осъществят националното обединение, загубват политическото си влияние.

Обстоятелството обаче, че Александър Малинов бе приел премиерския пост през лятото на 1918 г., по време на войната, че беше продължил тази война (до пробива при Добро поле) и най-накрая, че не се отказваше от справедливите принципи за отстояване на националното обединение, правеше коалицията му, а и всички дотогава определяни като „просъгла-шенски“ партии, не твърде толерирани от вече оформилия се победител във войната.

Това обстоятелство разпалва още повече апетита на някои земеделски лидери (Райко Даскалов, Цанко Бакалов, Александър Стамболийски) да се доберат до властта, а тесните социалисти подпомагат този процес чрез типичната си тактика „колкото по-зле, толкова по-добре“. Към всичко това трябва да се добави недоволството на широките народни маси от загубата на войната, влошеното икономическо положение, дадените жертви, хилядите инвалиди, неудовлетворените надежди за национално обединение, пълната изолация на България в международен план.

Така формираната „лява опозиция“ далеч не се интересува обаче от националните интереси на страната. В най-критичните моменти, когато има опасност от тотална чужда окупация, Райко Даскалов и Стамболийски разпалват метежния дух на обстановката в страната (най-подходящ аргумент на победителите да осъществяват пълна окупация). Двулични и стихийни в постъпките си, те не се съобразяват

при избухване на войнишките метежи в Радомир дори с декларацията на собствената си парламентарна група, която гласува резолюция „за успокояване и стабилизиране на положението в страната“. Именно при тази критична обстановка и при така изразена воля на парламентарната си група двамата се отправят от столицата към центъра на отстъпващите от фронта метежни войници, за да ги „приканят към спокойствие“. Сигнали в Радомир обаче, те вършат тъкмо обратното: „обявяват република“ и „война на правителството в София“, разпалвайки най-безотговорно изморените, гладни и излезли извън команда войнишки маси към кървави братоубийствени сражения в околностите на София, при което загиват стотици българи.

За да се хареса на победителите от Съглашението, земеделският водач и неговото обкръжение още от самото начало декларира, че нямат нищо общо със „санстефанската романтика“ и са в състояние да организират послушно изпълнение на всички искания на победителите, колкото и непосилни да са за народа и държавата. Тази антинационална позиция Стамболийски е показвал още преди войните. През 1908 г. той се обявява против независимостта на България, а малко по-късно и против Балканската война за освобождение и обединение на българския народ.

Междувременно става ясно (възползвайки се от смутното положение създадено в България), че Съглашението поставя въпроса за изтегляне на българските войски не само от Македония, но и от Южна Добруджа (клауза, която не фигурира в документите на примирието в Солун). Министър-председателят Ал. Малинов не може да се съгласи с такова изнудване на България и подава оставка. Народняш-кият лидер Теодор Теодоров създава коалиционно правителство от всички „просъглашенски партии“, като след амнистията от януари 1919 г. в правителството като министър влиза и Александър Стамболийски.

Оттук нататък Стамболийски ще се бори с всички средства, пренебрегвайки националните интереси, спекулирайки с обещания за социални преобразувания, използвайки в този смисъл и косвената помощ на тесните социалисти — за поемане на цялата власт от Земеделския съюз.

Изхождайки от обстоятелството, че по това време българският народ в 70% е съставен от селско население, той развива (аналогично

на това, което болшевиките правят в Русия) идеята за „селска държава“ и „селска власт“. Самозабравил се поради „преимуществото“, че по време на войната (когато хиляди българи са загивали по фронтовете за обединение на отечеството си) е бил в затвора, че е „предсказал“ поражението във войната, той поставя още по това време в основата на борбата за заемане на цялата власт от Земеделския съюз, стремеж към лично авторитарно управление.

С тази цел той разпалва още повече нестабилността в страната и се стреми да компрометира правителството, на което сам е член. Нещо повече. Подготвя конгрес на БЗНС за 27 април 1919 г. с цел дестабилизиране на положението. Правителството забранява конгреса, но с това усилията на Стамболийски и неговите приближени за установяване на земеделска власт не намаляват, а и пропагандата му срещу правителството не стихва. В същия този период, когато в кабинетите на съглашенските сили се решават все по-тежките условия за България, когато не само правителствата на победителите, но и тези на победените (Турция) се стремят да защитят в максимална степен националните интереси на своите страни и да спечелят максималните възможни дивиденди, у нас се води жадна борба за едновластие, без да се търси поне минималното, с което бихме защитили без друго трудната кауза на отечеството.

Тази своеобразна „керенщина“ се утвърждава в България благодарение преди всичко съидейниците на Стамболийски и на тесните социалисти. Министър на вътрешните работи става широкият социалист Кръстю Пастухов. Всеки опит на министъра да стабилизира държавната система среща пречки. И заедно с това всяко едно „пропукване“ на системата по този начин радва Стамболийски и засилва агитационната дейност на неговите съидейници.

На 17 август 1919 г. са проведени избори за XVIII ОНС, при които земеделците печелят 85 места, тесните социалисти, провъзгласили се вече за „комунисти“ като секция на Третия интернационал — 47 места, широките социалисти — 30, а останалите буржоазни партии — общо 66 места. Стамболийски потърсва веднага съглашателство с комунистите, но секцията на Московския Коминтерн се държи резервирано към съглашателство с „дребнобуржоазни елементи“. Това не пречи на Стамболийски и особено на съидейниците му от крайните течения на БЗНС да използват всяка поддръжка на

комунистите, която в някои случаи е дори по-значителна отколкото оказваната му от самия БЗНС.

По това време българската делегация за подписване на мирния договор е вече в Париж. Делегацията се води от министър-председателя Теодор Теодоров; в състава ѝ влиза и Стамболийски. На 19 септември на нашата делегация (държана в Париж почти в домашен арест) се предава проектодоговора за мир. Няма и помен от обявените на 8 януари 1918 г. четиринадесет точки на американския президент Ууд-роо Уилсън, в които основният принцип на определяне границите при изготвяне на мирните договори трябва да бъде самоопределението на народите. В Париж сега командва Клемансо и групата му, заобиколени от сръбски, гръцки и румънски съветници. Теодор Теодоров счита проектодоговора в неговите политически, териториални и финансови части като гибелен за народа ни, отказва да го приеме и подава оставка като министър-председател.

Най-после първата задача в плана на Стамболийски е изпълнена. Натоварен е да състави правителство. Тъй като не разполага с достатъчно мнозинство в парламента (земеделските депутати са под 50%), той прави нов опит да привлече широките социалисти и комунистите. По различни съображения и двете партии отказват. Стамболийски обаче успява да намери двама народняци (Михаил Маджаров и Атанас Буров) и един прогресивен либерал (д-р Стоян Данев) за да образува правителство. Следващата му задача е предизвикване на извънредни избори и спечелване с всички позволени и непозволени средства абсолютно мнозинство.

Успокоен от такава перспектива, опирайки се на тримата си „партньори“ от другите партии, надарен безспорно с природен интелект и вроден усет, Стамболийски заминава отново за Париж (сега вече като глава на делегацията), за да подпише Ньойския договор на 27. XI. 1919 г. Легендите за това, че при подписването на договора счупил перото с думите: „Нека този договор бъде счупен като това перо“ се разправят само за наивници. В разговорите, които води в Париж, той се стреми всякога да изтъкне (за удоволствие на победителите) всички недостатъци (съществуващи и несъществуващи) на правителствата водили войните за обединение, както и да увери всемогъщите победители в готовността да изпълнява „до йота“ всичко предвидено в Ньойския диктат. Поведение, което не е допускарал нито

един от водачите на делегации на другите победени страни. Да оставим настрана факта, че Турция отказва да подпише мирния договор, а продължава борбата за отстояване на интересите си.

Стамболийски продължава това сервилно и дискредитиращо предхождащите го правителства поведение и след подписване на договора — почти до стодневната си обиколка в чужбина, когато най-после му става ясно, че пътят за достойнството на една страна не минава през сервилността.

Съгласно Ньойския диктат от България бяха отнети не само освободена Македония и Южна Добруджа, но и нови територии — Западните покрайнини, Струмишко, части от Кулска и Видинска околии. Беломорието (Западна Тракия) е поставено под попечителството на съгласненските сили, но впоследствие, през 1920 г. на конференцията в Сан Ремо, при ненамаления натиск на Атина, то бе предоставено на Гърция, като по Ньойския договор на България се предоставяше свободен икономически излаз през тази територия на Бяло море, какъвто всъщност никога не бе осъществен.

Страната ни се задължаваше с огромни контрибуции и репарации в размер на 2 милиарда и 250 милиона златни франка — най-тежките стопански задължения на глава от населението сред всички победени страни. Другите победени бяха успели, по един или друг начин, да намалят своите задължения.

Стамболийски обаче по това време се занимаваше с подготовка на предстоящи парламентарни избори и установяването на еднопартийна власт.

Стременията му към популизъм бяха покрусени обаче от голямата Транспортна стачка през декември 1919 г. Събитието даде възможност земеделският водач да покаже дву-личието си, възхвалявайки в един реч от 26. XII. с.г. Малиновото правителство, което при Владейските войнишки метежи „защити държавата против «ония», които искаха да я революционизират, да я разрушат“. Те. „ония“, които само преди дванадесет месеца тъкмо той и неговите съпартизани подстрекаваха към хаос и крушение на държавата.

Това двуличие, плод на примитивен манталитет, политически пристрастия и експанзивен характер, ще се проявява и при други моменти от управлението на Стамболийски.

След като се справя с Транспортната стачка (именно по това време земеделският водач създава добилата по-късно скандална слава „Оранжева гвардия“), Стамболийски и най-близките му сътрудници подготвят с всички сили така жадуваните извънредни парламентарни избори за XIX ОНС. С цената наистина на „всичко“ резултатът е постигнат — земеделските депутати надвишават 50%.

Започва самостоятелно земеделско управление. На 21 май 1920 г. Стамболийски съставя самостоятелно правителство.

Въпреки че в продължение на месеци след излизането си от затвора той шантажира обществеността (най-често чрез своите сътрудници и преди всичко Цанко Бакалов), че подготвя република (от този род е и прелюдията на несъс-тоялия се конгрес на БЗНС през април 1919 г.), с установяването на самостоятелно земеделско правителство той приема по-толерантно държание към младия цар Борис III, който в най-тежките месеци от живота на страната е осъществявал спокойно и уверено балансиращата си роля при съставянето и преобразуването на кабинетите.

Определянето, разбира се, на „гъола за всяка жаба“ не е ставало без мълчаливо напрежение. След встъпването си на премиерския пост, Стамболийски е бил поканен от царя за разговор в двореца. Добил самоувереност и решил още от самото начало да постави „царчето“ на мястото му, Стамболийски отказал да се яви в двореца и заявил, че ако царят има да му казва нещо, да заповяда в Министерския съвет. Очаквал е, че след толкова интензивна „обработка“ и пълния банкрут на държавата, „хлапетото“ ще се яви послушно в Министерския съвет. За негово голямо съжаление това не става. Царят повтаря още веднъж съдържано и категорично поканата си министър-председателят да заповяда в двореца, припомняйки някои основни положения в конституцията и последствията от тяхното неизпълнение. „Всемогъщият“, уловил вече цялата правителствена власт в ръцете си, е трябвало да глътне този „хап“ и да се яви в двореца. Това поставило сравнително толерантни отношения между министър-председателя и конституционния монарх. Последвалите международни събития и международния политически опит, който постепенно добивал Стамболийски, му дава ясна представа не само за балансиращата роля на „царската институция“, но и за личния и международен авторитет на Борис III. Това може би е моделирало почтително (а понякога и

приятелско покровителствено) отношение на министър-председателя към младия цар, но също така (вероятно дълбоко в енехитичната му душа) се е разпалвала жаждата за обсебване на цялата власт в ръцете си, в качеството си на президент. В събитията, които последват, има достатъчно моменти, които обясняват и такъв вариант.

Независимо от всичко обаче, още в самото начало Борис III запазва нормално (в пълния смисъл на това понятие) отношение към своя министър-председател. Авторитарният и решителен характер на Стамболийски, стремежът му да решава нещата със замах са правили несъмнено положително впечатление на младия владетел и той запазва не само коректност, но и нарастваща симпатия към този, който на 4. IX. 1915 г., пред очите му, така спонтанно, бурно и невъздържано бе предупредил и дори заплашил баща му с последствията от влизането на България във войната на страната на Централните сили.

Неоспорима разлика съществува между характера на цар Фердинанд и неговия първороден син и наследник цар Борис III. Това е не само поради обстоятелството, че синът има твърде много от майчините черти, от емоционалния, благороден и дълбоко състрадателен характер на княгиня Мария Луиза, но и поради факта, че целият му живот, до встъпването му на престола на 3. X. 1918 г., е било едно изпълнено с изпитания житие, което при неговия интелект, морал и чувство за отговорност, се е превърнало в истинска школа за създаване на един богат, но и противоречив характер.

Най-ранният и неизбледяващ в детското му съзнание спомен е този пред леглото на умиращата му майка и последните й думи: „Борисе, когато един ден бъдеш поканен да царуваш, постарай се да бъдеш най-добрия цар между царете.“ Дали са казани тъкмо тези думи от умиращата майка, младият княз едва ли помни, но важното е, че те му се повтарят като „майчин завет“ от тези, които го възпитават.

Този завет и чувството за дълг, който има към родината си, изпълват цялото му не особено радостно и безгрижно детство при строгия, сприхав и непреклонен характер на бащата.

Взел наведнъж четири отделения на началното българско образование, преминал цялата прогимназиална и гимназиална програма през следващите години с добавката на извънредно тежката специална подготовка по държавно устройство, международна политика, история, икономика, ма-шинознание и пълно овладяване на

три езика плюс родния и то още в годините, докато преминава курса на Военното училище, на шестнадесет години той изпълнява официално представителство при коронацията на английския крал Джордж V в Лондон.

На осемнадесет години той е вече офицер за свързка от първата бойна линия през Балканската война. Пет години от младостта си бъдещият цар преминава през всички фронтове на трите жестоки и кървави войни, които народът ни води за общонационално обединение. През тези пет години той спи в землянките край Завоя на Черна, при Каймакчалан, из снежната равнина на Северна Добруджа, по сипеите на Нидже планина, сред урагана от артилерийски огън на Дойран. Храни се в повечето случаи с войнишка походна храна. Дни и месеци той прекарва не в специалните блиндиращи бункери на социалистическите генерали, а в прислоните на самите бойни позиции. Достатъчно е да прегледате десетките доклади на офицера за свързка Борис княз Търновски, за да добиете ясна представа къде, как и при какви условия е прекарал великото страдание и великата надежда на България бъдещият цар. Колко жалки пред тази всеотдайност към народ и родина изглеждат „привилегиите за освобождаване“ под най-различен претекст на „мамните синчета“ от семействата на комунистическите „републикански“ вождове. Дори правешкият управник на България промени цялата система от задължителна военна служба, за да освободи внука си от военна повинност, да му даде възможност след оргии и криминални престъпления да се установи на „заслужена почивка“ в Швейцария. Историята наистина ни дава поразителни примери за сравнение!

Ужасите на войната, страданията на обикновените хора, страшната гледка на бежанските върволици, пожарищата, убитите са жестока школа, през която преминава бъдещият български цар. И не напразно още в първата нощ на 3 октомври 1918 г., когато остава сам в Софийския дворец, двадесет и четири годишният цар дава обет пред себе си никога да не повежда народа си на война. Той изпълни достойно този обет и накрая пожертва и себе си, за да го защити докрай.

Войните, в които участва, показват на Борис величието и трагедията на българския войник. Затова князът-фронтотак остава докрай с него. През най-драматичните и жестоки дни на войната —

погрома на една армия, която не бе губила сражение през цялата война. На 19 септември 1918 г. княз Борис се намираше не в Софийския дворец или в Главната квартира в Кюстендил, а на димящите от пожари и артилерийска канонада позиции при Завоя на Черна, опитвайки се да овладее хаоса на отстъпващите войници. Докато комунистическите депутати като Димитров и сподвижници завършваха пъкленото си дело от партийните кабинети и чрез страниците на пораженските си вестници оплюваха националните идеали на България, Борис Търновски, юношата, който след няколко дни щеше да бъде цар, изпълняваше дълга си на българин и войник в пламъците на фронта.

Думите му, сред насъскваните от платени агитатори на поражението уморени и разбити духом войници, на Радомирската гара: „Ако за спасението на България е нужен животът ми, вземете го“ — са всъщност лична изповед на един обрекъл се на родината си българин.

Има нещо знаменателно и в разговора, който води току-що подписалият абдикацията си цар Фердинанд със своя син по пътя към „Врана“ на 3 октомври 1918 г. привечер. Строг и взискателен винаги към синовете си, в този драматичен миг, съзнавайки може би, че оставя сина си съвсем сам в една разбунена и пълна с изненади и метежи страна, монархът се обръща за първи път бащински към Борис: „Ако искаш, можеш да зарежеш всичко и да дойдеш с мен.“ Без да поглежда баща си синът отговаря: „Дори да бъда носач на битпазар, ще остана в родината си.“ Трудно е сега да кажем дали това е било истинска бащинска грижа на абдикирания монарх или проверка на плодовете на личното възпитание, което е давал на бъдещия български цар от най-ранна детска възраст. Можем обаче да сме сигурни, че Борис е дал отговора си без дори да помисли за истинските подбуди на бащинския съвет. В думите му няма нищо приповдигнато, това е просто лично убеждение, на което царят остава верен до последния миг на живота си.

Дори възшествието си младият цар преминава без всякаква тържественост и церемонии — с шаечния войнишки шинел, с който е преминал през всички фронтове на България. Достоен символ за един мирен воин, който ще посвети живота и делото си на народа.

Първият указ, който цар Борис III подписва, е за демобилизация на армията. В динамичния и критичен период след това, когато за

няколко месеца се сменят няколко правителства, провеждат се на два пъти парламентарни избори, подписва се тежкият Ньойски договор и в страната се развиват остри социални протести, младият цар мълчаливо, търпеливо, но и категорично показва балансиращата роля на царската институция именно в сложни ситуации на държавния и политически живот и съдбата на народа.

Всички тези подробности Стамболийски не само знае, но и на някои от тях е и сам личен свидетел. Това обаче не му пречи да провежда своята политика, уверен от подкрепата на партийното си мнозинство в парламента и убеден, че е призован от съдбата да осъществява еднолична власт и еднопартийни институции в страната.

Преследвайки тази своя цел още през 1919 г., Стамболийски отстранява от ръководството на БЗНС основателя на земеделското движение Димитър Драгиев, който започва да изгражда свой съюз в Стара Загора. Около себе си авторитарният Стамболийски оставя две крила — „умерените“ на Коста Томов и Марко Турлаков, и от друга страна — „радикалните“ на Райко Даскалов, поддържани от „Комитета за селска диктатура“ на Крум Попов и Спас Дупаринов — за да има възможност да балансира по пътя си към целта.

Мнозинството от тогавашните земеделски лидери не одобряват постъпките на Стамболийски и преди войната (противопоставянето му на българската независимост, обявяването му срещу Балканската война, позиции, които не застъпваха в тези крайни форми дори и тесните социалисти), но сега разбираха, че той използва демократичните и народовластнически принципи на земеделското движение за установяване на авторитарна система на управление.

Още в самото начало на управлението си новият ми-нистър-председател се заема да увеличи с прогресивни темпове създадената около Транспортната стачка „Оранжева гвардия“. Използват се ограниченията, наложени с Ньойския договор на българската армия, за да се създаде своеобразна „партийна гвардия“, по подобие на това, което става вече в болшевишка Русия.

В управлението си обаче Стамболийски осъществи някои социалномотивирани реформи с безспорна стойност — собствеността върху земята бе ограничена до 300 декара, Държавният поземлен фонд се зае с оземляване на безимотните и малоимотните селяни, така че всяко селско семейство да изкарва прехраната си от собствена земя.

Въведено бе прогресивното данъчно облагане на по-едрия капитал и отчуждаване на „излишни“ сгради за държавни и обществени нужди. Поде се преследване на забогателите през войната и се създаде Закон за съдене на забогателите по спекулативен път. Най-спекулативната търговия — тази със зърнени храни, се повери на нарочно учреден консорциум. Изхождайки от една идея на българското главно командване от 1917 г., Стамболийски създаде Трудовата повинност, в която отбиваха дълга си към отечеството хиляди младежи (а в известен период и девойки), които не можеха поради ограниченията на Ньойския договор да отслужат военната си служба.

Всички тези положителни начинания на Стамболийски обаче се съпровождаха (и за съжаление осъществяваха) с най-груба партизанщина. Възловите места в почти целия държавен апарат се заемат от полуграмотни или лумпенизирани служители, дошли направо от земеделските дружби по селата. „Оранжевата гвардия“ надмина сто хиляди души (а в края на управлението му по лични изявления на Стамболийски достига вече триста хиляди души). Корупцията в държавния апарат взема все по-широки размери. Полуграмотността на новоназначените чиновници е скритият мотив на прокламираната и осъществена „правописна реформа“, при която изчезнаха няколко съществени букви от българската азбука, които поддържаха връзката между източния и западен български говор.

Стамболийски безпардонно се намеси и в работата на Българската православна църква и в автономията на висшите учебни заведения. С една дума извършваше се малка репетиция за онова, което стана след 1944 г. и след окупацията на България от Червената армия, довела на власт комунистическата диктатура.

От своя страна Стамболийски ту кокетиращи с комунистите, преследвайки избягалите от болшевишката революция и настанили се у нас руски организации, обещавахе да установи дипломатически отношения със Съветския съюз, събираше заедно с комунистическите комитети помощи за гладуващите в Поволожието, ту заплашваше комунистите с разправа, опирайки се на преобладаващото селско население в страната и „Оранжевата гвардия“.

Увлеченията му в партийните символи напомнят онези, обладали полуграмотните болшевишки местни ръководители в Русия по това време. Така например, той си поръча оранжев телефон, взеше се в

оранжев автомобил, партийните му сборища добиваха понякога характер на комично шоу.

През ноември 1920 г., след установяване на самостоятелно земеделско управление, останалите либерална, младолиберална и двете народнолиберални партии се обединиха в Националнолиберална партия. От своя страна, по същото това време, две от „просъглашенските“ — Народната и Прогресивнолибералната — партии се сляха в Обединена народнопрогресивна партия. Преговорите между демократи и радикалдемократи по това време обаче не доведоха до успех, поради опасенията на радикалдемократите, че ще бъдат погълнати от голямата маса на демократите. Едва през 1922 г. демократите, народнопрогресистите и радикалдемократите се обединиха в „Конституционен блок“, който щеше да играе определена роля за своето време.

Особено негативно отношение Стамболийски имаше по националния въпрос. Обявил осъществяването на националните идеали за „санстефанска романтика“, той декларира и на практика осъществява всички искания на победителите. Подведен от отдавна банкрутирала идея за „южнославянско единство“, той се превърна в послушен изпълнител на желанията и внушенията на Белград. Преследването от негова страна на македонските бежански организации взе широки размери. За пръв път по тази причина ВМРО застана остро срещу едно българско правителство. Преследвани бяха жестоко и македонските революционери в Пиринския край. От своя страна ръководителите на ВМРО обявиха истинска война на земеделското правителство. В стремежа си да създаде разцепление и унищожение на македонското революционно движение Стамболийски привлече като свое оръдие „федералистите“ на Яне Сандански. В борбата си срещу македонското освободително движение и в раболепието си към Белград, той отиде и до открито национално предателство, подпомагайки унищожението на революционноосвободителни чети в поробена от Югославия Вардарска Македония. При едно посещение в Белград той заяви: „Както взехте, съгласно Ньойския договор, Македония, вземете и всички македонци, които се намират още в България! Нека ви са халал! Нам те само са пакостили...“

Подписаното в Ниш (март 1923 г.) споразумение за съвместно унищожаване на българските чети в поробена Македония, е едно от най-черните и непрости предателства извършени от български министър-председател в историята ни. В това Стамболийски беше надминат само от комунистическите емисари на Москва, които през 1946–1947 г. извършиха насилствено денационализация на българския народ в Югозападна България.

Независимо от ударите, нанесени от правителството на Стамболийски, ВМРО продължава своята дейност както в Пиринска, така и във Вардарска, а отчасти и в Беломорска Македония.

Своята активна дейност за присъединяване към майката-родина развиват и българите в Западните покрайнини — Царибродско, Босилеградско и отделни села от Трънска, Кулска и Видинска околии, заграбени в началото на ноември 1919 г. от сръбските нашественици, преди още дори да бъде официално подписан Ньойският договор и при острия протест на съглашенските — италиански и американски — наблюдатели. Затвориха се над 150 училища, прогонени бяха българските свещеници, оставени в забвение са десетки български църкви. При това, над 20 от селата и до днес са разсечени наполовина от граничните мрежи, разделящи дворовете на едно семейство — на брат от брата и на син от бащата.

Създадената Вътрешна революционна западнопокрайненска организация „Въртоп“ извършва в целия период между двете световни войни активна организационна и въоръжена дейност. Акции, държали в респект сръбските окупатори.

Единствено изключение, като определена подкрепа за попадналите под ново робство българи, правителството на Стамболийски оказва на нашите сънародници в Западна Тракия. Съгласно Ньойския договор, Западна Тракия е поставена под съвместното управление на страните-победителки с командващ френския генерал Шарпи. В края на май 1920 г. обаче Западна Тракия е предадена на Гърция и се превръща в област на жестоко преследване и изгонване на българското християнско и мохамеданско население и заедно с това на гръцка колонизация с бежанци-гърци, напускащи Мала Азия след победоносните удари на Кемал Мустафа върху сражаващата се в Анадола гръцка армия.

В същото това време, докато у нас се извършваше погром върху националните идеали от българското правителство, в съседна Турция (също така победена във войната, но не приела унизителен мирен договор) обединена под знамето за защита на националните си интереси, осъществяваше с въоръжените си сили под командването на Мустафа Кемал изгонването на нахлулите в Мала Азия гръцки войски и наложи свои условия на Лозанската конференция (октомври 1922 г. — юли 1923 г.), с което се утвърди окончателно обсебването на Българското Беломорие (Западна Тракия) от Гърция. От началото на двадесетте години се създаде на антибългарска и антиревизионистка основа „Малката ан-танта“ (Югославия, Румъния, Чехословакия).

Така, докато правителството на Стамболийски заслепено от жажда за утвърждаване на еднопартийна власт, унищожаваше и последните устои на българските национални идеали, съседите (победители и победени) сключваха още по-здраво железния обръч около оръзаната и ограбена България.

Стамболийски беше непоследователен и във външната си политика. Сервилниченето пред победителите не му спаси зловещия финансов товар на наложените репарации. Кандидатът за диктатор при обсъжданията в Народното събрание, вместо защита на народа си (репарациите възлизаха на два и четвърт милиарда зл. франка), заяви цинично: „Ще плати този народ! Нека плаща, щом като в 1915 г. не направи революция!“ Окуражени от тази и подобни декларации, победителите не само извличаха всичко каквото могат от България, но и заплашваха с военна интервенция, ако не се плаща. Едва тогава, когато Стамболийски видя, че товарът е убийствен за народа и държавата, че е заплашена самата му власт от външна интервенция, той пристъпи към преговори за облекчение на репарациите (от посланическата конференция в Париж 1923 г.), където най-после се съгласиха да разделят дълга на две части: част А (от 350 милиона зл. франка, които да се изплатят в продължение на 60 години) и част Б (която да бъде отложена за по-късно).

Общо взето Стамболийски почти през цялото си управление продължава политиката на пълно послушание към победителите, на угодническо сътрудничество с кралска Югославия, правейки единствено несполучлив опит да се възползва от съществуващата в Ньойския договор клауза за икономически свободен достъп през

Беломорска Тракия. Колкото и да се старее, той не успява да спечели напълно благоразположението на съглашенските велики сили, дори и на техните балкански съюзници. Онова, което налага резерви в поведението на съглашенските сили към него, е не безспорно и многократно заявената от земеделския министър-председател лоялност и послушност към тях, а подозрителната му, стихийно провеждана и твърде много имитираща болшевишка автократичност и безогледност, вътрешна политика.

Следвоенната обстановка в света, големите икономически трудности в живота на победените, но не рядко и на победителите във войната страни, етническата и историческата несправедливост наложена с мирните договори под формата на диктат, и все по-широкото впечатление за изразходване възможностите на парламентарната демокрация, започват да влияят пряко или косвено върху общественopolитическия живот на континента. Настъпва упадък на либерализма.

На идеите на демокрацията и либерализма, на честите безплодни и безогледни правителствени промени по парламентарен път, се противопоставят в някои страни, пострадали от следвоенната криза, крайният национализъм, стремежът към силна власт, идеята за корпоративна държава, намесата на държавата в стопанския и социален живот на обществото, за да се предотврати социалния и политически хаос настъпил в Русия.

Особено активни в установяване на правов ред от този тип се оказват военните и представители на определени среди от хуманитарната интелигенция. Така през 1922 г. фашизмът овладява властта в Италия. Този пример оказва влияние за образуване на всевъзможни десноекстремистки националистически партии и организации. Тяхното влияние се чувстваше върху движението на Салазар в Португалия, Примо ди Ривера в Испания, върху авторитарната организация „Аксион франсез“ във Франция, върху фашистката партия на Мосли в Англия, върху Партията за национално обединение на Дюла Гьомбьош в Унгария, върху „Желязната гвардия“ на Антонеску в Румъния, „Хайвера“ в Австрия и „Усташкото движение“ в Хърватско.

Като резултат от все по-засилващата се диктаторска система на Стамболийски в България, започва да се налага все по-осезателно и

необходимостта от обединение на традиционните надпартийни консултативни центрове. Ощетеното и унижено след загубата на войната българско офицерство създава „Военния съюз“. През октомври 1921 г. бе създаден комитет „Народен сговор“, където, заедно с популярни партийни водачи, сътрудничеха запасни и действащи военни и влиятелни интелектуалци.

Загубващи постепенно доверие във възможностите на земеделското управление, влиятелни фактори от силите победителки обръщаха внимание на позабравените след войната традиционни „просъглашенски“ партии в България, обединени сега в „Конституционния блок“, който единствен можеше да осъществи смяна на утвърждаващата се диктатура на Стамболийски по парламентарен път.

Тази заплаха активира политическата опресия на Стамболийски. През юни 1922 г. бе приет „Закон за разбойничеството“, съгласно който отсъствието на едно лице повече от пет дни от родното му място или от местоживеенето му, без да уведоми властите, бе достатъчно то да бъде квалифицирано като „разбойник“ и да получи смъртно наказание, когато бъде „заловен“. Това превръщаше страната в огромен затвор и откриваше възможност за безотговорна разправа с всеки неудобен на властта.

Все по-често Стамболийски престава да се чувства отговорен не само пред правителството, а и пред Народното събрание. Единствената институция, пред която той счита, че може да бъде отговорен, остава Върховният съвет на БЗНС. По този начин на практика се поставят основите на авторитарен режим от тоталитарен тип.

Междувременно корупцията всред земеделските управляващи среди и провинциалните им наместници взема неограничени размери. Една след друга никнат — „спиртна афера“, „банкотна афера“, „железопътна афера“ и т.н., и т.н. Корупцията обхваща и съдебната власт и полицията, инфилтрирана от послушни земеделски съидейници.

През всичкото това време цар Борис се стреми да осъществява функцията си на обществен помирител. Незавидна роля при общата поквара, която Стамболийски ту оценява (и подчертава толерантността си към царя), ту недооценява и продължава по „свой стил“ управлението, ту съвсем пренебрегва и разиграва познатите шантажи

със заплаха за „подготовка на републиканска конституция“, която Стамболийски „пише“ от време на време, усамотявайки се в родното си село Славовица.

За цар Борис е важно, в това неуравновесено и извънредно критично за България време, да не настъпят сътресения и междуособици (които биха били повод за външна инвазия). Комунистите все повече се превръщат в активен проводник на деструктивната политика на московския Ко-минтерн, подкрепяйки „от време на време“ авторитарните изблици на министър-председателя. Общо взето обаче, те считат, че „социалната политика“ на земеделците има за цел „стабилизация на капитализма“, затова по принцип я отхвърлят и се готвят за „пролетарска диктатура“ и „работническо-селска власт“.

Цар Борис се опасява, че всяко насилствено събаряне на земеделското правителство или дори опит за това, при нестабилното положение, в което се намира страната, ще доведе до анархия и ще бъде гибелно за бъдещето на България. Затова, използвайки авторитета си, той предотвратява организирания от Военния съюз и ген. Протогеров опит за преврат срещу налагащата се авторитарна власт на Стамболийски. Константин Муравиев отбелязва в мемоарите си, че именно царят се е намесил косвено, за да осуети и замисъла на умереното крило на земеделците — т.нар. „петорка“, оглавявана от К. Томов — които в началото на 1923 г. са планирали свалянето на Стамболийски чрез военен преврат, в който основна роля щял да играе началник щаба на войската полк. Топалджиков.

Борис III е държал и се е надявал всички промени в управлението на страната да стават по парламентарен път. Такава идея са имали и обединилите се партии в т.нар. „Конституционен блок“, т.е. от правителствата, които бяха „просъгласенски“, но бяха участвали във воденето на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война.

През септември 1922 г. „Конституционният блок“ се чувства вече достатъчно стабилизирани и насрочва конгрес на своите привърженици във Велико Търново. Стреснат от създаването на възможност за парламентарна опозиция, Стамболийски мобилизира своите привърженици (и преди всичко активисти от „Оранжевата гвардия“), с които решава на същото място и по същото време да проведе „Конгрес

на цвеклопроизводителите“. Шайките на „Оранжевата гвардия“ нападат влаковете, които пътуват към Търново, свалят от тях делегатите на „Конституционния блок“, стрижат им брадите и се гаврят с тях.

След тази „епична схватка“, Стамболийски създава Закон за съдене (с твърде задна дата) на министрите от кабинетите на Ив. Ев. Гешов, д-р Данев, Ал. Малинов (т.е. тези, чиито партии участват вече в „Конституционния блок“), заради „воденето на войните“ (от завършването на които са изминали повече от пет години). Проведен е дори и референдум за целта. Александър Малинов е съден и за „разправата“ с метежните войници край Владая. Деяние, което през 1919 г. (по време на Транспортната стачка), не друг, а Стамболийски възхвали в парламента като „достойно изпълнен дълг от Малинов за спасяване реда и държавата“. Забележително е, че Стамболийски мотивира този „закъснял“ процес за разчистване на „пресни сметки“ въз основа на „международни и външни изисквания“ от страна на държавите-победителки, точно така, както комунистическата диктатура (и нейните адепти от ОФ) мотивират „съденето“ от „народен съд“ (с наредбата-закон от есента на 1944 г.) и избиването на хиляди български интелектуалци с единствената цел разправа с идеологическите си противници и духовно обезглавяване на нацията.

Осъдени набързо, лидерите на „Конституционния блок“ са изпратени в Шуменския затвор, а Стамболийски се заема да подготви нови (отново преди изтичане мандата на XIX ОНС) парламентарни избори.

Отношението му към царя (поддържал при тези критични условия неотклонно поведението си на помирител) става все по-благоклонно. Контактите му с европейския свят и Америка (по време на стодневната му обиколка извън страната) му дават ясна представа за авторитета, който си бе спечелил по това време Борис III. След приключване на пътуването министър-председателят събира всички български дипломати и първите свои сътрудници в Прага, за да направи рекапитулация от обиколката си. Тук, в заключение, той казва: „И в Париж, и в Лондон, и особено в Белгия държат твърде много на нашия цар... Разбрах значението му за международното положение на България. Схванах, че каквато и сила да притежавам, все си оставам един минавач, временно приходящ за България, а цар Борис пред очите

на Европа си остава трайният и постоянен институт на българския народ.“

Въпреки това и в последните месеци на своята власт Стамболийски се стреми да държи царя винаги в сянка, продължава шантажите си за „провъзгласяване на република“, най-често пак чрез Цанко Бакалов, и търси нови подходи за укрепване на авторитарната си власт. Понякога самодоволно обявява, че ще държи властта още десет години, а след това ще я „предаде на комунистите“. С това той се надява да изплаши „доста яко“ градската буржоазия, но заедно с това от вниманието му не отбягва обстоятелството, че комунистите са командвани вече от външен имперски център и на изборите през април 1923 г. с тях той се разправя също така безпощадно, както с политическите си противници от „дясно“. След всички „взети мерки“ от управляващата администрация изборните резултати са „блестящи“ — 212 земеделски депутати срещу 33 от всички останали партии. С една дума приближаване плътно към 90% — онзи „вот“, който двадесет години по-късно ще се превърне почти за половин век в символ на „всенародното единство“ зад „партията-ръководителка“.

Сега вече Стамболийски е спокоен. За по-голяма сигурност и по внушения „отвън“, от правителството са елиминирани както „умерените“, така и Райко Даскалов. Министър-председателят разчита единствено на „Оранжевата гвардия“, която по думите му надминава вече 300 000 души. Този своеобразен „башибозук“ обаче е всъщност една илюзия, защото само няколко месеца по-рано, на 4 декември 1922 г., при остра конфронтация с ВМРО, македонските революционни части завземат град Кюстендил и го държат в своя власт без някой да може да им направи нещо.

Към края на своята власт Стамболийски става все по-своенравен. Ту любезничи с царя, ту се усамотява в Славовица, което неговият съидейник Цанко Бакалов обяснява „доверително“ с „писането на републиканска конституция“. Същият този Бакалов обаче само месец и половина по-късно, след Деветоюнския преврат и убийството на Стамболийски от органите на ВМРО, пише дословно до царя (който и в тези тежки дни запазва призванието си на помирител): „Ваше Величество, в предпоследната ми среща с починалия вече министър-председател Александър Стамболийски, в разговор за Ваше Величество, той ми каза: «Макар и отказал се от политиката (става

въпрос за Бакалов, б.м.), бди между нашите хора за доброто име на царя, ако аз изчезна. Цар Борис III трябва да се закрепости в душите и сърцата на земеделска България, ако не искаме да има през година-две убит президент на републиката. Той е умен и благороден и аз напоследък почнах да мисля, че ние не сме дорасли до Него...» Ваш верен поданик:

25 юни 1923 г. бивш министър Цанко Бакалов“

Дали е воден такъв разговор и дали Стамболийски е осъзнавал, че „не е дорасъл“ до моралните устои на Борис III, ние не знаем. Времената са били сурови, а българският характер в такива времена е много повратлив. Важното е, че именно в такова време на обрат, Бакалов е хвърлил в кошчето дружбашкото си самочувствие и е разбрал какво е значението на един общонароден помирител в страна като България.

В началото на юни 1923 г. обаче всичко е все още по старому. Оранжевите градоначалници изпращат на правителството успокоителни депеши, парламентът е пълен „до горе“ със земеделски депутати, лидерите на „Конституционния блок“ са в Шуменския затвор, а Стамболийски се е уединил отново в Славовица.

В това време обаче останалите извън затвора лидери на „Народния сговор“, като политическа фасада на Военния съюз, при напълно изчезналата алтернатива за парламентарен път на предотвратяване еднопартийната диктатура, подготвят преврат за сваляне на правителството.

Както винаги ориентиран за събитията, доловил косвено това, което се готви, цар Борис се опитва в разговор с полк. Вълков да предотврати какъвто и да било опит за преврат, позовавайки се, както и при предхождащите два опита, на риска, който се поема за спокойствието, стабилността и суверенитета на страната. Той се опитва дори да стресне полковника с опасност от „външна намеса“ (нещо, което по това време е било вече като „идея-фикс“ за монарха, но което, погледнато обективно, за тогавашната обстановка не е далеч от реална възможност). От всички данни, с които разполагаме, можем да считаме, че царят дори до нощта на 8 срещу 9 юни не е разполагал с конкретни данни по подготовката на преврата.

Борис III се отправя дори към Кричим, с цел да посети Стамболийски в Славовица и се случва там два дни преди преврата.

Той съветва земеделския лидер да прекрати политическите гонения, да се справи с вземащата застрашителни размери корупция на земеделската власт. Според К. Муравиев (спомените му са писани през комунистическо време) царят е заявил на министър-председателя, че страната е неспокойна, партиите са настръхнали, сплотили са се и се готвят за непримирима борба. Правителството, предупреждава откровено царят, е заобиколено от врагове. То си е открило много фронтове. Твърде много се бърза с прокаране на реформите. За стабилизиране е необходимо да се кооптират в кабинета един-двама министри от други партии, наложително е да бъдат отменени някои политически закони, за да се успокоят страстите и омразата.

Уверен обаче в своите „оранжеви гвардейци“ и самозабравил се във властта си, Стамболийски не само не възприема мнението на царя, но избухва невъздържано.

Основавайки се на историческите данни трябва да приемем обаче, че дори земеделския лидер да е приел съветите на царя, е било вече твърде късно. Военният съюз е бил пуснал своите шифровани разпореждания до съмишлениците си в гарнизоните на страната. Делото е било вече в ход.

На 9 юни, малко преди полунощ телефонните връзки със столицата са прекъснати. Точно в три часа сутринта (по определен сигнал в столицата — прекъсване на електричеството за четири минути), войсковите части, командвани от привърженици на Военния съюз, излизат от казармите и заемат министерства, участъци, пощите и гарите на София. В действие влизат и поделенията в провинцията. Призори превратът е завършен успешно. В състава на превратаджиите участват няколко лица като Кимон Георгиев, Димо Казасов и др., които ще бъдат основни фигури във всички следващи преврати в България, независимо по чия поръчка се извършват.

Земеделските министри, оказали се в домовете им, са арестувани. От дома на генерал Русев, където е щабът на заговорниците, решават да изпратят във „Врана“ за подписване от царя на указите за новото правителство, новия министър-председател проф. Ал. Цанков и двама нови министри, от които единият е „социалдемократът“ Димо Казасов, споменат по-горе.

Фалшификаторите на историята и техните подгласници по най-безочлив начин (за да спечелят дивиденди за каузата си) твърдят, че

царят „има пръст“ в преврата и дори в убийството на Стамболийски. Някой отиват по-далеч и твърдят, че всичко е „под негово ръководство“. Това е една от типичните лъжи в тенденциозната „историография“, натрапвана на българското общество в продължение на десетилетия.

Тази съшита с бели конци лъжа може да бъде разкрита в подробности не другаде, а от книгата на „републиканеца“ Димо Казасов „В тъмнините на заговора“ (комунистите по време на своята диктатура, въпреки че Казасов им беше вече платен блюдолизник, никога не посмяха да я представят на бял свят).

Истината е, че царят, научавайки за приближаването на „Врана“ от ранните гости и за това, което е станало през нощта в София, се уединява в парка, за да обмисли спокойно положението. Три часа покъсно („гостите“ го търсят из целия парк), Борис III след дълго колебание подписва указа за новото правителство, искайки честната дума на министър-председателя за толерантност към свалените противници и предупреждавайки ги за всички последствия от евентуални репресии.

В Славовица Стамболийски се опитва да организира съпротива, но четници на ВМРО и верни на превратаджиите войскове подразделения го залавят и убиват. Подбудени от провинциални земеделски функционери, стихийните опити за метеж в някои села в Плевенско, Шуменско, Великотърновско и Карловско стихват почти веднага. В Плевен на 10 юни земеделците, в сътрудничество с комунистите, правят опит за въоръжено овладяване на основните учреждения и съобщителни възли. Използват се и въоръжени части на „Оранжевата гвардия“ от Гривица. В края на краищата обаче съпротивата бива подавена. ЦК на БКП, верен на принципа си за „самостоятелна пролетарска власт“, обявява неутралитет в „борбата между селската и градска буржоазия“.

Цар Борис добре знае, че въпреки обещанията на новия министър-председател, репресиите на овладелите властта срещу съпротивата на съборените ще предизвикат дестабилизация в страната. Затова още при подписване на указите той поставя условие да бъдат включени в правителството и представители на БЗНС. С това той се стреми да осъществи дори в този критичен момент една от големите си

надежди за спасение на страната — правителство на широка обществена основа.

За съжаление осъществилите победа в преврата не приемат това предложение. Започва истинско, в „български стил“ преследване от страна на новите управници. Принципът „око за око, зъб за зъб“ имат традиционно политическо приложение у нас.

През август 1923 г. по-голяма част от партиите пострадали от земеделската диктатура образуват „Демократически сговор“. Националлибералите и широките социалисти остават извън него. В началото на 1924 г. го напускат и значителна част от демократите и радикалите.

Периодът между Деветоюнския преврат и края на 1925 г. е един от най-жестоките и най-критичните в нашата най-нова история. В това отношение съществена роля играе активирането на Комунистическата партия в България по указание на Московския Коминтерн. При това положение, с пряката намеса на една външна сила, кървавото братоубийство у нас, което приближаваше, едва ли щеше да бъде избегнато, дори Цанковото правителство да се бе вслушало в съветите на цар Борис и да бе разширило правителството си на толерантна основа.

Още на 14 юни 1923 г., т.е. само няколко дни след преврата, когато царят се опитва с всички сили и средства да балансира положението и да се предотвратят репресии срещу падналите от власт земеделци от Москва генералният секретар на Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал (ИККИ) отправя гневно недоволство срещу решението на ЦК на БКП да запази неутралитет. Според ИККИ, изхождайки от „свои проучвания“, достигаше до извода, че Европа се намира пред „втора революционна вълна“, която трябва да бъде „задвижена“ практически с въстание в България. Константин Муравиев в „Спомените“ си (макар и писани по време на комунистическата диктатура и съобразени с това) отбелязва, че самите комунисти са имали намерение да свалят БЗНС от власт с преврат, но изпратените комунистически представители при Ленин за „съвет“ не са били подкрепени в намеренията си от „вожда на пролетариата“. Явно е, че в къс период от време ИККИ е променил не толкова становището си, колкото е решил да проведе в България (с чужда кръв и чужди жертви) един от поредните си „експерименти“.

Позовавайки се на идеята за „единните фронтове“, коминтернският функционер Коларов приканва комунистите в България да използват положението, да увлекат недоволните от загубването на властта земеделски лидери и с тяхна помощ да преминат на въоръжена борба за „работническо-селска власт“. ИККИ в Москва насрочва спешно специално свое заседание за „използване на създалото се положение в България“. Препоръчва се обединение със селячеството в агитирания преди преврата „Единен фронт“.

Дестабилизацията на страната е и от полза за някои съседни страни (и преди всичко за сръбското ръководство на Югославия), които можеха да се възползват от всяко смутно време в съседната ограбена от тях страна, за задоволяване на допълнителни апетити. В този смисъл коминтернските функционери намират в тяхно лице естествен съюзник за злокобното си дело в България.

Национализмът на Цанков не се харесваше и на просъглашенските сили в Европа. Подобно явление осъществено от Мустафа Кемал в Турция (също победена страна) им отвори големи проблеми чак до Лозанската конференция, пък и след това. Те бяха склонни да допускат експерименти в България (за елиминиране на Цанковото правителство), стига това да не води до невъзможност за изплащане от София на репарациите.

Така че на външна защита от подготвящата се драма в България фактически не е могло да се разчита. Тъкмо напротив!

При тези условия на 5, 6 и 7 август 1923 г. се свиква заседание на ЦК на БКП, което послушно възприема „указанията“ дадени от Коминтерна за поемане курс на въоръжено въстание. Васил Коларов, Георги Димитров и Гаврил Генов налагат провеждане на „експеримента“ на Коминтерна и братоубийствената драма с българска кръв. Единствен от неколкочленния състав на ЦК, който не подкрепя тази линия, е комунистът-идеалист, локомотивен машинист Никола Пенев (брат на критика Боян Пенев). Тодор Луканов не присъства на заседанието и не приема също идеята за въстание. Несъгласен е бил и „Дядото“ — Димитър Благоев, но той не е имал вече роля в „играта“.

Подпомогнати от „инструктори“ пристигнали за целта у нас, комунистическата партия започва веднага създаване на комитети за установяване на „работническо правителство“ чрез въоръжено въстание. Към ЦК е създадена „военнотехническа комисия“,

оглавявана от Коста Янков. По един или друг начин към тази „комисия“ били привлечени и други запасни български офицери, разочаровани от злополучно приключилата война. За въоръжаване се използва и оръжие укрито непосредствено след подписване на Ньойския договор.

Подготовката за въоръжено въстание е била водена формално и повърхностно, като ЦК уверява своите сподвижници, че въстанието е в състояние да успее навсякъде без допълнителна помощ, с изключение на София, където се предвижда помощ от Враца. Разбира се, организаторите на това антибългарско въстание (наредено и командвано от вѣн), предварително изпращат семействата си в Белград.

На 12 септември правителството, сдобило се със сведения за внушавания от Москва и готвен метеж, започва арести на активисти на комунистическата партия. Изпратените „пароли“ и „контрапароли“ на някои места довели до мимолетни схватки с полицията в някои села и градове на 13 и 14 септември — Мъглиж, Нова Загора, околностите на Стара Загора, някои казанлъшки села и Чирпан. След като обявяват, че въстанието трябва да започне на 22 срещу 23 септември и след като осигуряват за себе си канал и убежище в Югославия, ръководителите на въстанието В. Коларов, Г. Димитров и Г. Генов се отправят за най-удобното средище гр. Фердинанд, откъдето да ръководят „прилива на новата революционна вълна“, която пророкува и очаква Московския Коминтерн.

Всъщност връзка на този „щаб“ със страната почти не съществува и в няколко дни се провеждат чрез селски чети и остатъци от „Оранжевата гвардия“ сражения, които успяват на два пъти да завземат гр. Фердинанд, после Берковица, Бойчиновци. Провеждат се сражения край казармата на Лом и в някои селища на Берковско, Белослатинско, Кулско, Белоградчишко, но на следващите дни метежниците се оттеглят от селищата и водят спорадични сражения с пристигащи полицейски и войскови части. Четири дни след началото на акцията „ръководителите“ преминават югославската граница, където ги очакват и настаняват в Ниш като „заслужили“ съратници в борбата за дестабилизация на България. Снабдени с достатъчно чужди средства, те превръщат Ниш в основен диверсионен център, от който по-сетне чак до края на 1925 г. се прехвърлят терористи, взрив и

оръжие за перманентна антибългарска дейност в страната. Откъслечните и съвсем ограничени опити за метеж в Ихтиманско, Пазарджишко, Панагюрско, Пловдивско и Разложко не са били подкрепени от населението и бързо са стихнали. „Експериментът“ на Московския Коминтерн, който ще остане в историята като „Септемврийско въстание“ с братоубийствено проливане на българска кръв за интересите на Комунистическия интернационал и кралска Югославия, поведе след себе си мъчно овладяем процес на „бял терор“, при който загинаха бедни български селяни, подвеждани ловко от „партийните лидери“ и техните функционери, които сега живееха на чужда сметка и крояха нови планове в Ниш.

Въпреки всичко, след приключване на коминтернското „Септемврийско въстание“, редът и спокойствието в страната бяха възстановени изключително бързо и през ноември 1923 г. (по-малко от два месеца след метежа) бяха проведени парламентарни избори, в които коалиция на Демократически сговор и БРСДП (о) спечелиха мнозинство в парламента. Започна ревизия на земеделското законодателство и се очертаваха възможности за разумно връщане към стабилност в страната.

Диверсионният канал от Ниш през Цариброд към България обаче продължаваше да действа активно. След смъртта на Димитър Благоев, поддържаното материално изцяло от Коминтерна Задгранично ръководство на Българската комунистическа партия се установи във Виена и Москва и продължи да осъществява диверсионна дейност из страната. Опитите на д-р Н. Сакаров за легална борба на комунистите и отказване от влиянието на Коминтерна бяха обявени от Москва за „дясно ликвидаторство“.

При тези условия Народното събрание прие Закона за защита на държавата, с който Комунистическата партия се обявява за нелегална.

Под натиска на Коминтерна през май 1924 г. бе проведена т.нар. „Витошка конференция“, в която участниците бяха уверявани, че „революционната ситуация“ продължава да съществува и трябва да продължи подготовката за „ново въстание“. Всъщност дейността на нелегалната партия продължи с откъслечен (подкрепян отвън) тероризъм и набези на малки, почти разбойнически чети.

Макар че конфронтацията сред народа бе започнала с „червен терор“ на инспирираното от чужбина „Септемврийско въстание“,

предизвикало репресиите на „белия терор“, сега сред дейците на комунистическата партия и на сваления земеделски режим се лансираше широко идеята, че на „белия терор“ трябва да се отговори с „червен терор“. По този начин се влизаше в зловещ „омагьосан кръг“ и емисарите на Коминтерна вярваха, че ще повдигнат „нов гребен“ на тъй очакваната от тях „революционна вълна“. Затова спомагаше вносът на „терористи“ и „терористични материали“ преди всичко от Югославия, чрез различни канали, но най-вече по канала Ниш-Цариброд-Драгоман, заплащан щедро от Москва, но толерирай от Белград, защото обслужваше и неговите интереси. За осъществяване на „червения терор“ се използваше всичко, което можеше да му служи, включително и анархистични групи.

В отговор на този тероризъм, свързан с убийства, атентати, правителството отговаряше с все по-твърди мерки. В действие се включваха македонските дейци (най-засегнати от правителството на земеделците). Отрицателното отношение на Стамболийски към освободителното движение в Македония, преследванията на македонските дейци в България и колаборацията с Югославия в това отношение определяха ненавистта на македонските дейци към земеделци и комунисти.

Вярно е, че само няколко месеца след Деветоюнския преврат ВМРО се почувства неудовлетворена и от политиката на Цанковото правителство, от което очакваше по-енергична политика по Македонския въпрос. Вместо това, Цанков, за да осъществи стабилно вътрешно положение, потискаше както нелегалните, така и легалните революционни организации, към които спадаше ВМРО. Македонските дейци, взели такова дейно участие в свалянето на правителството на Стамболийски, се почувстваха несправедливо засегнати. Точно в този момент им беше хвърлена „въдица“ от Москва. Примамени от привлекателния лозунг на болшевиките за „национално самоопределяне“, ВМРО започна преговори с представители на Съветския съюз и Коминтерна и подписа печално известния „Виенски манифест“ на 6 май 1924 г. Тодор Александров, най-авторитетният, прозорлив и решителен ръководител на организацията, веднага разбра „уловката“ и грубата грешка, с която се нарушаваше принципа на организацията, поставяща винаги освободителната борба над класовата, и реагира навреме. Това обаче той заплати с живота си,

което пък бе последвано от кървава чистка на „левичарите“ в организацията. Обстоятелството, оказало влияние и върху стабилността в страната.

Кулминацията на комунистическата терористична дейност бе варварският атентат в катедралния храм „Света Неделя“, при който загиват или са осакатени десетки и стотици невинни хора. По същество и по брой на жертвите той е най-тежкият атентат с терористична цел в историята на Европа. Планът на атентата е подготвян със сатанинска последователност. След провалилия се опит в Арабаконак на анархистична група на 14 април 1925 г. да се извърши покушение срещу цар Борис III (при което загиват двама от спътниците на царя), комунистите убиват запасния генерал Коста Георгиев, надявайки се, че на неговото опело в църквата „Света Неделя“ ще присъства царят и цялото правителство. С убийството на държавния глава и по-голяма част от правителството терористите (и по-точно техните инспи-ратори) се надяват да предизвикат невъобразим хаос в страната и намеса на техните емигранти от Югославия.

На 16 април 1925 г. в 15 ч. и 20 мин. адски взрив разрушава централния купол на катедралата, в която току-що е започнало опелото на убития генерал. Поради присъствие на погребението на убития в колата му ентомолог на Природонаучния музей при нападението на Арабаконак, царят е закъснел с няколко минути и не е в църквата, а на път към нея.

Огромен облак дим се издига над разрушената църква, изпод развалините пълзят останалите живи ранени и осакатени, облени в кръв. Письците им създават зловеща картина на площада. Единични полицаи се суетят объркано, без да знаят какво могат да направят. Никой не знае има ли останал жив от министрите в църквата. По всичко изглежда, че комунистите са успели да създадат неспасяем хаос. Успели да намерят пролуки сред развалините един по един излизат министрите с разкъсани дрехи, окървавени лица и се събират на заседание в Министерския съвет. Незабавно е обявено военно положение. Призивите за благоразумие и национално помирение, които цар Борис е отправял месеци наред към двете страни, са вече безполезни. Разправата с тези, които са подготвяли унищожаването на държавата, започва още през нощта.

През двумесечния срок на военното положение, въпреки многократни настоявания на царя пред отделните министри и целия състав на кабинета, да не се дава повод за незаконни действия на органите на властта, на неотговорни фактори и групи, покрай истинските терористи и виновници загиват не малко нямащи пряко отношение към събитията лица, между които и някои забележителни български интелектуалци с леви убеждения — като поета Гео Милев, Христо Ясенев, журналистът Йосиф Хербст и др.

Царят, ставал сам прицел на тероризъм, не скрива отвращението си от разправата на правителството, което, предизвикано от атентата в „Св. Неделя“, стоварва отмъщението си и върху невинни хора, само заради техните убеждения. На 1 юни 1925 г. при посещение на стария български дипломат Иван Станчов и неговата съпруга, царят възбудено негодува срещу „контранасилието“: „Всеки, който е бил в земеделската партия е неумолимо преследван — казва той на гостите си — по този начин те ще ги направят комунисти. Те проливат кръвта на моя народ и го правят в мое име... Но аз ще се опитам да ги надживея. И може би ще успея... Има още останали почтени хора, които сега се предпазват. С такт, издръжливост и търпение аз може да успея, след две-три години, да събера едно правителство...“

Катарзисът на отмъщението, предизвиквано в продължение на години от легалната и нелегална дейност на комунистическата партия ще приключи едва през юли 1925 г. Оттук нататък задачата на цар Борис е да омиротвори страната и да подготви смяната на неприятното му, още от самото начало, превратаджийско правителство на Александър Цанков, което събитията през пролетта на 1925 г. е компрометирало съвсем.

Настъпилата през есента на 1925 г. стабилизация на положението в страната дава възможност за прегрупиране на политическите формации. „Демократическият сговор“ остава докрай хетерогенна политическа комбинация. Привържениците ѝ следват своите лидери „сговористи“. Ал. Малинов (демократи) и Стоян Костурков (радикалдемократи) отказват подкрепата си на правителството още през пролетта на 1924 г. В „Сговора“ обаче остават значителен брой демократи, предвождани от Андрей Ляпчев. Радикалдемократическата партия също е разцепена през 1924 г. Част от нея (начело с Тодор Влайков) остава в поддръжка на правителството. Под натиска на

Социалистическия интернационал през февруари 1924 г. БРСДП (о) напуска правителството.

В края на 1925 г. Ан. Ляпчев и Атанас Буров (начело на „народнопрогресистите“) се налагат над Ал. Цанков и предизвикват правителствена криза. Времето, за което цар Борис се надява, идва дори по-рано отколкото се е надявал. На 3 януари 1926 г. цар Борис по конституционен път натоварва демократа Ан. Ляпчев да състави ново правителство. Един кошмарен период от историята ни е преминал.

Новото правителство (януари 1926 — юни 1931 г.) е посрещнато с облекчение от широката общественост и българския народ като цяло. То получава още в самото начало доверие и съживителни за страната заеми от големите демокрации на Запад. Изглежда, че и там са разбрали колко скъпо могат да струват „експериментите“ наблюдавани от страни. „Со кротце и со благо“ Андрей Ляпчев започва либерализацията на управлението.

Започва период на конституционно стабилизиране на страната. Това далеч не значи, че комунистите и сътрудничащите им „леви земеделци“ са преустановили напълно подривната си дейност. Получили инструкциите на „Витошката конференция“, повтарящи непрекъснато внушената им от Москва идея за „нова революционна вълна“, поставени да живеят сега обаче в едно законно и конституционно общество (единствената възможност народът да се спаси от кошмара на братоубийствената конфронтация), адептите на комунизма постепенно се откъсват от живота и възжеланията на народа и се превръщат (в периода 1926–1934 г.) в шепа кресливи оратори и терористи, напълно изолирани от българското общество. Правителството дори дава възможност на онези комунисти, които имат желание да водят легална борба със своите идеи, да създадат през февруари 1927 г. (т.е. само две години след метежите, с които бяха окървавили България) своя Работническа партия, която изпрати представители в Народното събрание и дори възприе тактиката за привличане на „леви“ земеделци и социалдемократи в т.нар. „Трудов блок“. За никого не беше тайна, че Работническата партия е подразделение и легален параван на комунистическата партия, че се ръководи от директивите на зловещия Московски Комунистически интернационал, но в една демократична и конституционна страна, в каквата се бе превърнала сега България, всяка идеология

непроповядваща тероризъм, можеше да има своето свободно съществуване. С целия си цинизъм, комунистическата „историография“ след 9. IX. 1944 г. включва този период в парадоксалното понятие „монархофашизъм“.

През 1926 г. бяха създадени и нормални условия за развитие на БЗНС. Привържениците на Коста Томов създадоха БЗНС „оранжев“, а по-голяма част от дружбите подкрепиха Димитър Гичев, Вергил Димов, Константин Муравиев образуваха БЗНС „Врабча 1“ — отстояващи идеята за самостоятелна земеделска власт. И двете фракции претендираха, че продължават идеите на Ал. Стамболийски, но демонстрираха непрекъснато „преговори“ и „разриви“ помежду си и търсене контакти с БЗНС „Стара Загора“ на Д. Драгиев.

Националнолибералната партия е по това време всъщност блок от различни либерални крила. В нея се образуват две главни формации — една начело с Б. Смилов и Христо Статев, подкрепяща Сговора (като двамата влизат в кабинета през 1931 г.) и другата — водена от Димо Кьорчев, Димитър Върбенков и Георги Петров — се ориентира към сътрудничество с опозицията.

Разцепление има и в БРСДП (о), като групата около Димо Казасов, Асен Цанков и д-р Петър Джидров подкрепя бившия премиер Ал. Цанков, а ЦК начело с Янко Сакъзов, Кр. Пастухов и Гр. Чешмеджиев се обявява против Сговора, за съюз с опозицията. По-късно, преминавайки през различни перформации, Димо Казасов се озовава в политическия кръг „Звено“. Демократическата партия (привличайки десните опозиционни групи, националлибералите, БЗНС „Оранжев“, Радикалната партия, стремейки се да привлече БЗНС „Стара Загора“ и БРСДП (о) и запазилия значителна социална опора и авторитет БЗНС „Врабча 1“) образува функционално обединение, което беше истинска заплаха за Демократичния сговор. То не можа да го преодолее на изборите през 1927 г., но на изборите през юни 1931 г. успя да се наложи. Демократите, БЗНС „Врабча 1“, националлибералите на Д. Върбенков, радикалите и БЗНС „Стара Загора“ образуваха коалиция „Народен блок“, който спечели изборите през 1931 г. с мнозинство над „Народната коалиция“ (Сговора и националлибералите на Б. Смилов), „Трудовия блок“ и БРСДП (о).

До лятото на 1931 г. обаче, когато правителството на Сговора (водено от Ляпчев) падна, министър-председателят успя да осъществи

успокояване на политическото напрежение в страната и извоюване на престиж на България в чужбина.

Сам роден в Македония, свързан с националноосвободителните и обединителни борби на България, А. Ляпчев се стремеше с всички възможни средства (дори и пренебрегвайки понякога исканията и интересите на ВМРО) да бъдат признати малцинствените права на българите останали под чужда власт, да се отворят техните училища и църкви, да се допусне разпространение на български книги, вестници и списания, позовавайки се на принципите и закрилата на Обществото на народите. За да се постигне това обаче, се налага поддържане на добросъседски отношения. В определени моменти се явява в противоречие с революционния дух, присъщ на дейците на ВМРО, която след убийството на Тодор Александров бе възродена от най-верния му последовател Иван Михайлов. За съжаление обаче, в организацията продължаваха унищожителни вътрешни борби не само срещу агентите на чужди сили, но на определени периоди унищожителни противоборства с малцинството македонци „протогеровисти“, които биваха обвинявани, че получават материална подкрепа от Белград и от „федералистите“, чието пък седалище (под подозрителната опека на Коминтерна) се намирало във Виена.

С една дума Македонският проблем, заедно с Тракийския, Добруджанския (а и този за Западните покрайнини) представляваха същността на българския национален въпрос. Балканските страни, обсебили българско население и територии, се явяваха (колкото и противоположни други техни интереси да имаха) естествени съюзници срещу България в защита на териториалните си присвоения.

Забележително е, че в този период на нестабилност у нас, апетитите за присвояване на нови части от българската земя продължаваха ту у едни, ту у други съседи. Борис III не напразно се опасяваше, че всяка вътрешна дестабилизация може да даде повод за външна инвазия. Току-що стихнали в Белград (след провала на кампанията за дестабилизация посредством емигрантите-емисари на Коминтерна в Ниш, положение, от което Югославия се стремеше и беше готова всякога да се възползва), на 18 октомври 1925 г., след провокиран инцидент на границата, гръцката армия нахлу в България с претенции да окупира Петрич и околностите му. Гръцките войски бяха спрени от незначителни български подразделения пред Петрич и

правителството отнесе веднага въпроса до Обществото на народите. Царят прояви изключителна гъвкавост и хладен разум и не само не позволи разрастване на инцидента, но използва авторитета си и го ликвидира (при което Обществото на народите призна за виновна Гърция и я осъди да заплати 30 милиона лева обезщетение на България, което Атина стори безотказно).

Възможността обаче за подобряване състоянието на българите извън наложените от Ньойския диктат граници на страната, както евентуално и решаване на националния въпрос, минаваше през отношението по тези въпроси на великите сили и зависеше от поддържане добри отношения със съседите.

В общи черти правителството на Народния блок с министър-председател Ал. Малинов (юли-октомври 1931 г.), заместен на този пост от неговия приемник Никола Мушанов (октомври 1931 — май 1934) продължи либерализиране на управлението и търсенето на пътища за разрешаването на българските национални проблеми в международен план. Преживели основателна тревога за съдбата на нацията през критичната първа половина на двадесетте години, определени среди от българската общественост формираха постепенно т.нар. „Фронт на родолюбивите организации“. Най-рано се появи Българският народен съюз „Кубрат“ (1921 г.), последван от съюза „Българска народна защита“ (1925 г.), Всебългарския съюз „Отец Паисий“ (1927 г.), „Ратниците за напредъка на българщината“ (1928 г.), „Съюз на българските национални легиони“ (1930 г.). Вярно е, че някои от тези организации поддържаха впоследствие идеята за създаване на държава от корпоративен тип, други (Ратник) имаха определени расистки и конспиративни прояви, но вярно е също така, че никоя от тези организации не стана предател на българските национални идеали. Напротив, те останаха фундамент в тяхната дейност, независимо от политическата им ориентация. Обикновено марксистическите „историографи“, обединяват тези организации под обичайния етикет „фашистки“. Това не е никак за учудване, тъй като за марксистите понятието „фашист“ е нарицателно за всеки техен временен или постоянен противник. Така те наричаха в определен период членовете на БЗНС „аграрфа-шисти“, членовете на БРСДП — „социалфашисти“, всеизвестно е тяхното понятие (парадоксално по

смисъл) — „монархофашисти“. Това е примитивната им тактика за дискредитиране на всеки несъгласен с техните идеи инакомислещ.

За отбелязване е и фактът, че ръководителите на някои от тези организации — като Иван Дочев от Съюза на българските легиони, след като се спасиха от съветската окупация у нас и преминаха тежка емиграция в Европа и САЩ, сложиха начало на национално-демократични организации, като „Българския национален фронт“, които бяха най-здравите крепители на националния емигрантски дух и истинско демократическо българско лоби в държавите, в които съществуваха и действаха.

Така или иначе, тези организации (независимо от някои крайни прояви в поведението им през определени периоди) отстояваха единството на българския народ в критичния период, когато криейки се зад „социални идеи“ и евтин популизъм, емисарите на Коминтерна в България си бяха поставили за цел раздробяването, вътрешното противопоставяне и обезличаването на българската нация.

Под влияние на принципите, върху които в Европа се създаваха корпоративните държави (Италия, Португалия) проф. Ал. Цанков създаде своето „Народно социално движение“, ориентирано по-късно симпатиите си към установилия се през 1933 г. националсоциализъм в Германия. През 1927 г. бе създаден политическият кръг „Звено“, като обединение на запасни офицери и политици, обявяващи се отначало срещу партийното разцепление (характерно за втората половина на 20-те години), а по-късно и срещу много-партийната система и парламентаризма. Обособено като тясно политическо ядро, постепенно „Звено“ ще играе неблагоприятна роля в българската политика и съдбата на България, особено при преврата на 19. V. 1934 г. и този на 9. IX. 1944 г.

Още в началото на политическото стабилизиране след поемане на Ляпчев на министър-председателския пост, цар Борис III предприема първите целенасочени опити за подобряване международното положение на България. През 1927 г. той заминава за Европа, среща се с редица изтъкнати държавници, гостува на английския крал Джордж V и се опитва всячески да убеди европейските политици в необходимостта от подкрепа за едно по-добро бъдеще на България.

Тази първа поява на цар Борис в Европа напълно потвърждава впечатлението, изказано от Стамболийски, за изключителния престиж на българския цар и българската царска институция в Европа. Две обстоятелства играят изключително важна роля за това. Първото — личните качества на царя и особено всеотдайността му през военните години — и то като редови офицер за свързка по всички бойни фронтове. Достоянство, с каквото не може да се похвали нито един от престолонаследниците на воюваща Европа. Второто обстоятелство, което впечатлява европейските политици и общественици, е способността на българския монарх да премине едни от най-тежките изпитания на вътрешна и външна политическа криза, без да допусне държавен катаклизъм.

През началото на 30-те години, поелият управлението на страната Народен блок, след сравнително успешен старт, започва да показва, заедно с нароилата се в многобройни партии опозиция, недостатъците на една нестабилна парламентарна демокрация. При това родена от почвата на междуособици и поредни насилия.

Ориентирал се вече доста зряло в политическата обстановка на страната, познаващ принципите на класическата парламентарна демокрация в западните страни, цар Борис започва да обмисля коригиране на недостатъците в българския политически живот, без да бъде нарушена здравата основа на парламентарната демокрация, в която той вярва дълбоко и неотстъпно.

През 1933 г. царят, придружен от царицата, предприема обширно пътуване из Европа и има изключително плодородни срещи с германски, английски, френски и италиански политици. При тези срещи на царя още веднъж се засвидетелства уважение и признателност за разумната му и толерантна външна политика. Особено ценни и плодородни са срещите с английския премиер Макдоналд и с френския — Едуард Ерио.

На връщане от Европа по дипломатически път се урежда среща и с югославския крал Александър. На гарата в Белград влакът пристига сутринта и кралят, който ги очаква на перона, се ръкува съвсем студено и сдържано с височайшия си съсед. Александър никога не може да има чара и непринудеността на Борис III и това сякаш създава у него комплекс за малоценност. Достатъчно е било обаче да се появи на прага на вагона царица Йоанна (братовчедка на краля по майчина

линия) и да възкликне спонтанно: „Сандро, откако не съм те виждала...“, за да се стопи цялата надута сдържаност на белградския домакин и да започне първият задушевен разговор на чаша кафе, което слага началото на българо-югославското сближаване.

Годината 1934, последната от живота на Александър Карагьоргевич, ще бъде ползотворното начало за това сближаване с едно посещение в Евксиноград през лятото и с тържественото посрещане на краля в София, един месец преди Владо Черноземски, деец на ВМРО, да простреля от упор гърдите на диктатора, като отмъщение за страданията на стотици хиляди българи и хървати в Югославия.

Постигнал относителен вътрешен стабилитет в страната, преди всичко с толерантност и способност да търси помиряване на остро конфронтиращи се страни, с изкуството да изслушва и да не бърза с крайното си заключение по един или друг въпрос, преди той да е изяснен напълно, Борис III се стреми винаги да използва, макар и временното вътрешно спокойствие, за подобряване представителността на България пред великите сили на Европа и за подобряване на отношенията със съседите. Тази проста, но здрава логика е в основата на стремежа му да осъществи националните идеали по мирен път, стъпка по стъпка, основавайки се преди всичко, за всяко едно начинание в това направление, на стабилна вътрешнополитическа обстановка.

Именно временното стабилизиране на вътрешното положение в страната Борис III използва много гъвкаво в началото на 30-те години. По това време страхът от ревизио-низъм сред страните победителки от Първата световна война става все по-чувствителен. С разумното предложение на американския президент Х. Хувър са намалени значително репарациите от победените страни. Още в началото на 30-те години борбата за равноправие на разоръжените държави с останалите в Европа стана подчертано изразена. На 30 януари 1933 г. на власт в Германия се установиха фактически националсоциалистите под водачеството на Адолф Хитлер. Явно е, че това щеше да води стъпка по стъпка до ревизиране на несправедливите парижки мирни договори.

Това обстоятелство мълчаливо сплотяваше гузните съседи на България (присвоили си значителни части от нейния народ и

територия). Те подготвяха сключването на Балканския пакт. Готовността на Александър Карагьоргевич да се срещне с българския цар на белградската гара съдържаше в себе си тайното намерение на югославския крал да я лиши от възможността да претендира за ревизия на границите наложени от Ньой.

На 9. II. 1934 г. външните министри на Югославия, Гърция, Румъния и Турция подписват „Балканския пакт“ и поканват отново България да се включи в него, при положение, че се отказва от териториални претенции към страните „членки на Пакта“. Цар Борис спокойно отклонява поканата, с което показва доста красноречиво, че не прави и няма да прави компромиси с националните интереси на страната.

Слабостите на многопартийното управление, конкретните грешки на Народния блок, заплахата от нестихващата, а дори и разширяващата се дейност на ВМРО, постепенно активиране дейността на Цанковото „Народно социално движение“ и на политическия кръг „Звено“, водеха косвено или пряко до изостряне апетитите на онези офицери, членове на Военния съюз, които бяха опитали вече сладкия вкус на властта и нямаха нищо против да повторят „дегустацията“.

На 27 ноември 1933 г. конгресът на Военния съюз и поспециално Централното му управление постанови: „ако се наложи, да се вземе решение за намеса в управлението на страната чрез военен преврат“. Не се изясняваха обаче по-далечните цели на преврата и именно зад тази неяснота се криеха интересите на различни личности.

Партийните лидери обаче не обърнаха внимание на всичко това и продължиха боричканията си за „реконструкция на кабинета“, за „размяна на министерства“. Така например, земеделците на Гичев, смятайки че имат най-широка социална подкрепа, изявяваха искане, без отлагане лидерът им да заеме премиерския пост. Разпространяваха версията, че през изборите в 1935 г. ще имат победа. Борбата се водеше и между другите партии за „по-тлъсто дробче“ и „по-удобно кресло“. Така националлибералите искаха да сменят „своето министерство“ на просветата за някое „стопанско“ министерство. „Своя позиция“ непрекъснато опитваше да изтъква и министърът на железниците Стоян Костурков и Радикалната му партия.

Според цар Борис обаче политизирането на армията можеше да се окаже пагубно за стабилитета на страната, външнополитическия ѝ престиж и преди всичко за задачата на войската като най-сигурен и безпристрастен пазител на националните интереси. Затова той се опита да „неутрализира“ увлеченията на Централното управление на Военния съюз, като постави на 9. V. 1934 г. умерения му председател ген. Атанас Ватев за м-р на войната. На 14 май 1934 г. капризният Стоян Костурков подаде оставка и откри правителствена криза. Царят възложи отново на Никола Му-шанов да състави правителство, като ясно му даде да разбере сериозността на положението и отговорността му за най-целесъобразно комплектуване на кабинета.

Междувременно заговорниците вече действаха. Основният инициатор беше политическият кръг „Звено“ с елита от професионални превратаджии, между които на първо място Кимон Георгиев и Дамян Велчев. От действащите офицери те бяха кооптирала преди всичко ген. Пенчо Златев. Превратаджиите разчитаха на „Народно социалното движение“ на Александър Цанков и на някои среди от БЗНС. В последния момент обаче Цанков и земеделците се отказаха, не-желаейки да се компрометират с някои лица от „Звено“. Превратаджиите обаче не загубиха курса.

В 3 ч. на 19 май 1934 г. е задействана програмата за преврат чрез определени войскове части. Събрали се в Четвърти полицейско участък, непосредствено до Военното министерство, ръководителите на преврата се надяваха, че тайната на заговора е пълна и че дори и царят, на няколкостотин метра в Двореца, дълбоко спи. Те приготвят два указа. Първият за утвърждаване на превратаджийското правителство начело с Кимон Георгиев, вторият документ — чисто и просто за абдикацията на царя. Няма да има никакви преговори — ако царят откаже да подпише първия указ, ще го принудят да подпише абдикацията си.

Точно в три часа и половина, когато заговорниците се канят да тръгнат към Двореца, в стаята им влиза адютантът на царя — генерал Панов в пълна бойна униформа и им заявява, че Негово Величество ги кани в Двореца. За заговорниците вестта е зашеметяваща и горчива.

Вместо да се повтори случаят от 1923 г., когато ръководителите на преврата „търсят“ царя из парка на „Врана“, сега цар Борис очаква

новите заговорници, също така както и адютанта си в пълна бойна униформа.

В приемния салон генерал Златев се представя на царя уставно като „инспектор на кавалерията“. Цар Борис го приближава и без да се интересува от Кимон Георгиев, му казва с тъжен глас: „Вие направихте грешка, генерале. Сгрехихте, че действяхте преждевременно.“ „Извинявайте, Ваше Величество“ — отвърща смутен генералът. „Не трябва да се извинявате пред мен — поклаща глава царят. — Да се надяваме, че България ще Ви прости.“

После царят се обръща към главния заговорник: „Помните ли какво ви казах, когато бяхте назначен за командир на Шести пехотен полк?“ Очилата на Кимон Георгиев блясват смутено. Разбира се, че помни думите на царя тогава: „Поверявам Ви един полк, който никога не е изневерил на клетвата си.“ Сега обаче Кимон мълчи. Както винаги намекът на Борис е точен и остър като бръснач.

Цар Борис беше следил подготовката на заговора определен за 19 май без превратаджиите да подозират това. Вярно беше, че както партиите на Народния блок, така и дребните рояци се партии на опозицията, опорочаваха в едно безсмислено политиканстване принципите на парламентарната демокрация чрез непарламентарни средства. „Конституцията е неговата библия“ — бе казал само преди година английският премиер Макдоналд. Царят нямаше намерение да изневери на тази своя религия. Търсеше начин да коригира недостатъците чрез конституцията и в духа на конституцията, но заедно с това до него стигаха и първите сведения за готвещия се преврат. „Звено“ използваше като средство отново армията. Този факт — политизирането на армията — беше най-болезненият за Борис. Той се надяваше, че след 9 юни 1923 г. армията никога няма да бъде използвана във вътрешнополитически борби. За съжаление обаче определено малцинство във Военния съюз, под внушението на Кимон Георгиев, Дамян Велчев, Крум Колев, Календеров имаше болезнената амбиция да използва армията като оръдие на узурпаторите на върховната власт.

Царят имаше сила и възможност да парира преврата. Но знаеше, че не сега и не по този начин трябва да действа.

Конфронтацията в такава фаза щеше да доведе до жертви, което Борис III в никакъв случай не би приел.

Тъкмо затова той проследи всички ходове на заговорниците и когато след полунощ на 19 май военните части, определени да извършат преврата, напуснаха казармите, за да завземат позиции в центъра на града, той облече военната си униформа и накара да извикат конспираторите в Двореца. Изненадата беше не за царя, а за заговорниците.

Царят отхвърли възможността Дамян Велчев да участва като член на кабинета. Това обстоятелство не засегна никак Кимон Георгиев. Нещо повече, дори удовлетвори донякъде болезнено прикривани лични амбиции. След дълъг и откровен разговор с нощните си посетители, царят подписа призори указ за новото правителство. Другият вариант Кимон Георгиев беше вече забравил дълбоко в джоба си.

Тази нощ царят изпита най-голямата си болка за войската. Славната българска армия, която професионални превратаджии използваша безскрупулно за осъществяване на лични и котерийни цели, прикрити зад „държавни интереси“. Тази нощ цар Борис изпи горчивата чаша докрай. Той знаеше вече, че няма да позволи никога повече изненади от подобен род. А когато Борис III даваше обет пред себе си, той го изпълняваше докрай. Достатъчни бяха политическите вакханалии досега. Иначе случайни хора щяха да водят страната стъпка по стъпка към гибел.

След встъпването си във власт правителството на 19 май проведе няколко решителни реформи: разтурено бе Народното събрание, правителството пое неговите функции и управляваше страната чрез нормативни актове, наречени „наредба-закон“. С други думи — ликвидирана бе парламентарната система в страната. Главните превратаджии само десет години по-късно (сега появили се отново във властта, благодарение на наложената с чужда окупация комунистическа диктатура) се опитаха измамнически да прехвърлят това свое деяние върху паметта на покойния вече цар Борис III.

На 14 юни 1934 г. с наредба-закон се забраняват всички политически организации. Правителството се опита да си създаде социална опора чрез казионни профсъюзи и т.нар. Дирекция „Обществена обнова“. Окръзите бяха сведени до седем области. Намали се бюрократичният държавен апарат, но с това се постигна само временен ефект за изчистване на партийните „търтеи“ налепнали

по държавния грозд. Само три месеца по-късно със съмишленици на превратаджиите, бюрокрацията стана също така тежка, както и преди.

Извършителите на преврата от 19. V. 1934 г. изхождаха от идеите на политическия кръг „Звено“ и на „Народното социално движение“ на Цанков, които бяха почти сходни и си поставяха за цел еднопартийно или безпартийно управление на „елита“ и на „компетентите“. Теоретически те почти напълно копираха елементите на италианската (а и вече германската) държава. Ако идеолозите на преврата не успяха да установят на практика „фашизъм“ в България, това се дължи не само на балансиращата роля на царската институция (на първо място), но и на личните качества на цар Борис, който умело успя да разкрие месец след месец на заговорниците, практическата невъзможност и личното си несъгласие да бъде установен такъв режим в България.

Цар Борис не само не установявал „фашистки режим“ в България, както безсилно се опитват да твърдят марксистическите манипулатори на историята и техните подгласници (които много добре знаят характеристиката на практически приложения „фашизъм“, но не им „изнася“ да си го припомнят), но именно благодарение на цар Борис III и на балансиращата роля на българската царска институция, заговорниците от „Звено“ и идеолозите на „корпоративната държава“ не можаха да установят на 19 май 1934 г. и в следващите месеци и години фашистка държавна система, каквато имаха за цел да създадат.

Правителството на Кимон Георгиев ликвидира парламентарното управление, заличи политическите партии и организации, включително и ВМРО, извърши административни промени в страната, но спря дотук. Защото не знаеше какво трябва да направи по-нататък. Министрите на К. Георгиев, а и самият той спекулираха с понятието „теоретичен анализ“, но самите те нямаха представа какво точно значи това. Царят спокойно ги изчака да почувстват безсилието си. По същество всички въпроси в правителството се решаваха от триумвирата Кимон Георгиев, Дамян Велчев (който не беше дори член на кабинета) и отговорния за съответния ресор министър. Правеше се всичко възможно да се подражава на тоталитарните държави, но именно царската институция със своя неподдаващ се на манипулиране характер (въпреки че правителството бе обсебило някои от прерогативите на царя) не даваше възможност да се установи корпоративна държава от фашистки тип. Дамян Велчев разбираше

добре всичко това и в началото на януари 1935 г. обмисляше преврат за сваляне на правителството и ликвидиране на царската институция, за да установи еднолична власт (отначало както беше показала практиката в другите тоталитарни държави като „триумвират“), за създаване на истинска корпоративна държава. Обмислянията и сондажите на Велчев обаче не доведоха до нищо конкретно, защото нямаше нито сила, нито обществена поддръжка. Царят бе изградил своя авторитет и го бе синхронизирал с авторитета на царската институция. Не се виждаше начин, в този момент, когато военните постепенно оттегляха поддръжката си за „Звено“, да се използва отново армията като „маша“. Но основното, което разбираше Велчев, беше фактът, че нямаше начин да се преодолее стабилизиращата в съзнанието на народа личност на Борис III. Онова, на което той можеше да се надява, беше, че правителството на Кимон Георгиев ще се задържи на власт, а в това време той щеше да търси възможности да действа.

Точно по това време цар Борис е наясно, че правителството на „Звено“ е пред фалит. На 17 и 18. I. 1935 г. той обсъди с ген. Пенчо Златев (разбрал безперспективността на Кимонгеоргиевите и Александърцанковите идеи за България) необходимостта от тръгване към нормализиране на положението в страната. На 23 срещу 24 януари Военният съюз оттегли подкрепата си на правителството „Звено“ и Кимон Георгиев подаде оставка.

Царят възложи на генерал Пенчо Златев министър-председателския пост в новия кабинет. Офицерите, подмамани от „Звено“, трябваше да разберат, че армията имаше за свещен дълг защита на отечеството. Макар правителството да декларира, че „продължава делото на 19 май“, то самото не вярваше в това. Царят имаше вече готов план за бавно, но сигурно връщане на страната към конституционно-парла-ментарната форма на управление.

Всеки, който внимателно проследи развоя на събитията от началото на 30-те години, нарастващата безпомощност на многопартийната система, внушенията, които правеха „Звено“ и „Народното социално движение“ на Александър Цанков за необходимостта от „нов тип“ държава, уклоните на някои от „родолюбивите организации“ (които по това време никнеха като гъби) или създаването на „силна национална държава“ по подобие на тези

възникнали вече в Португалия, Италия, Германия (един безспорен европейски пример за всички онези, които бяха принудени да бъдат „на колене“ след Първата световна война, да гладуват и да търпят унижение), разбираше, че този процес има своя „логика“ и при определени случаи — свой „резултат“. Липсата на всякаква опозиционна съпротива срещу анти-парламентарния и антиконституционен преврат на Кимон Георгиев и сие (въпреки твърденията на земеделския лидер Дим. Гичев, че „зад него, готови да го последват, са селските маси на цяла България“) говори ясно, че без цар Борис, царската институция и техния авторитет, нараснал през изминалото десетилетие след правителството на Ляпчев, у нас имаше реални възможности за създаване на фашизъм от нацистки тип. Въпрос е колко щеше да просъществува (поне до 1939 г.) и в каква кървава арена щеше да се превърне страната ни в такава обстановка. Този безспорен факт се отнася не само до 1934–1935 г., но и за цялото десетилетие след това, когато в определени години бяхме под прякото въздействие на държави като Германия и Италия, когато у нас винаги се таеше в сянка по някой и друг кандидат за „фюрер“ и когато, най-важното, в страната ни имахме военното присъствие на националсоциалистическа Германия. Заслугата на българската царска институция, и лично на цар Борис, е не само, че не позволи в 1934 г. да се оформи у нас система с корпоративно държавно управление, а и в това, че и до края на живота си царят не допусна фашизъм в истинския и практическия смисъл на това понятие в България.

Борис III, почитател на английската парламентарна демокрация, е имал органическа ненавист към всякаква тоталитарна власт. Примерите, които Европа след Първата световна война сервира през очите му, бяха основата за това негово верую. След Русия и Италия, в 1933 г. тоталитарната система на управление се бе установила и в Германия. Националсоциалистите, макар и с избори, бяха взели властта в ръцете си. Цар Борис получава твърде ранни, но съвсем красноречиви впечатления от тази власт по два непосредствено засягащи го инцидента. Първият с малтретирането и насилственото разкарване по участъци и партийни комитети на по-стария брат на неговия зет Албрехт (съпруг на княгиня Надежда) с единствената цел херцозите на Вюр-темберг (които не са били гласували никога след премахването на монархията в Германия) да бъдат принудени да

гласуват в плебисцита от август 1933 г., който всъщност утвърди властта на Хитлер. Трябвало е личната намеса на Гьобелс (и то заради княгиня Надежда, като сестра на царстващия български владетел), за да бъдат преустановени, поне временно, издевателствата върху херцозите Вюртемберг. Вторият инцидент, само две седмици по-късно, е бил по-зловещ. Личният приятел от детинство на царя д-р Артур Майер, след претърсвания и издевателства на нацист-тите у дома му в Германия, потърсва убежище с жена си в българската легация в Берлин. Царят нарежда да се осигури това убежище и българските дипломати да се застъпят за съдбата им. Властите в Берлин обещават, че няма да безпокоят повече семейство Майер, когато се прибере в дома си. При тези условия еврейската двойка напуска българската легация. На следната сутрин официално е съобщено, че двамата са се самоубили в дома си. На погребението им, въпреки враждебните демонстрации на нацистите наоколо, е присъствал целият състав на българската легация и е бил поднесен венец с надпис: „От вашия добър приятел Борис, цар на българите“.

От този ден личното отношение на цар Борис към националсоциалистическата власт и идеология е определено и той не го променя до края на живота си.

Въпреки това обаче цар Борис е съзнавал ясно, че геополитическото положение на страната и икономическите ѝ връзки я държат далеч от съвременните демокрации и то при наличие на международната обстановка, сочеща отново конфронтация. Докато годишният английски и френски внос и износ с България е вариал около 1,2% до 3,6%, вносът и износът с Германия, особено след 1933 г., редовно надвишава 50-60%, с тенденция през последващите години за непрекъснато нарастване. За цар Борис е било повече от ясно, че тази икономическа „прегръдка“ на Германия ще окаже решително влияние при определяне политиката на страната при един бъдещ европейски конфликт, който през 30-те години е изглеждал вече все по-непреодолим.

Царят е правил всичко възможно при срещата си с френски, английски, американски и чехословашки държавници да ги заинтересува с политическата важност на икономическите връзки с България. Приятелството му с английските и американските пълномощни министри, акредитирани в България, дават известен

резултат в това отношение, но за съжаление твърде кратък и твърде скромнен.

В периода преди и след преврата на 19 май 1934 г. Българската комунистическа партия се намира в т.нар. „лево-сектантски период“. Стабилизацията на политическия и обществен живот в страната след 1926 г. превръщат комунистическата партия (въпреки подкрепата на Коминтерна) в ограничена формация от няколко хиляди души, които обявяват своето съществуване пред обществото с откъслечни политически или терористични акции. Те са напълно изолирани от обществото и това ги прави абсолютно безпомощни. Това кара Коминтерна да предприеме мерки.

През януари 1935 г., непосредствено след падане правителството на Кимон Георгиев, се е състоял V пленум на Комунистическата партия в България с оглед промяна в стила на нейната дейност. Специални пратеници на Коминтерна, пристигнали в България, са потърсили лек за изпадналата в колапс партия. По тяхно мнение, а и по пътя на обективната логика, комунистическите функционери е трябвало да прекратят безсмислените си крясъци за „предстояща революция“, които не впечатлявали вече никого. Просто трябвало е да се съобразят с реалната действителност, да ограничат до минимум терористичната си дейност, която ги е компрометирала пред народа и, най-важното, да потърсят параван чрез други политически формации и под егидата на „общ фронт“ да възвърнат присъствието си сред обществото.

През август 1935 г. в Москва се е състоял Седмият конгрес на Комунистическия интернационал. Основният доклад на тема „Настъплението на фашизма и задачите на Комунистическия интернационал в борбата за единството на работническата класа срещу фашизма“, изнесъл Георги Димитров. Докладът третираше познатия вече на Коминтерна „похват“ за „единен фронт“ на всички „антифашистки сили“, включително и подчертано буржоазни партии. Този доклад развивал два основни факта. Първият е, че имперският комунизъм, с който Москва желаела да осъществи завоевателните си цели върху цялата планета (гербът на Съветския съюз е вече утвърден с основна емблема земното кълбо със сърп и чук върху него), е получил смъртен съперник в аналогичната идеология на националсоциалистическото движение в една възраждаща се световна

сила като Германия (не напразно пълното название на партията на нацис-тите в Германия е Националсоциалистическа работническа партия). Наистина формулата, от която трябва да се извърши инвазията за световно господство, е различна. В Москва това е „класата“ (използва се, разбира се, концепцията на Карл Маркс и възможностите на едно почти столетно работническо движение в Европа и Америка, което Коминтерна сега си присвоява). В Берлин формулата е много по-примитивна, арогантна и без широка перспектива — „расата“.

Вторият факт е много по-съществен за Коминтерна. „Световното работническо революционно движение“, обединено под лозунга „Пролетарии от всички страни, съединявайте се“, който сега е умело използван от Москва, не изключва възможността (напротив, тъкмо сега тя се счита от Коминтерна съвсем актуална и наложителна) от „съдействие“ в единен „народен фронт“ на лявобуржоазни партии на традиционната дребна буржоазия, която пък осъществява жизнения потенциал на традиционните „империалистически държави“ на едрия капитал. Именно единният „народен фронт“ е вторият главен извод от Седмия конгрес на Коминтерна, с който комунистическия империализъм има намерение отсега нататък да осъществява експанзията си в другите страни.

На Шестия пленум на БКП, състоял се през февруари 1936 г., се възприема окончателно тезата за „народния фронт“, но заедно с това се отчита и непромененото състояние на откъснатост на партията от обществото и тревожното ѝ затваряне в „тесен кръг“ функционери.

През май 1936 г. е създадена формация на опозицията, наречена „Петорка“, в която участват БЗНС „Врабча 1“, социалдемократите, Демократическия сговор, Радикалната партия на Генов и националлибералите на Смилов. По това време комунистическата партия може да установи някакви взаимоотношения единствено с винаги заредения с превратаджийски намерения политически кръг „Звено“. Този факт доказва потвърждаваната многократно истина, че крайните екстремистки движения в определени моменти търсят допир и взаимодействие.

„Петорката“, окуражена от падането на превратаджиите, иска незабавно възвръщане на положението от преди 19 май 1934 г. Това би значило обаче връщане на многопартийния хаос (42 партии), безплодното политиканстване и всички рискове, които грозяха

успешното развитие на страната и обществения живот. Цар Борис обаче има друг план — той е за постепенно възвръщане към парламентарния живот и плурализъм, елиминирайки основните недостатъци на многопартийната система.

През април 1935 г. правителството на Пенчо Златев подава оставка. Превратаджиите, използвайки различни канали, се надяват, че могат да наложат като подходящо цивилно лице за министър-председател дотогавашния пълномощен министър в Белград Димо Казасов — професионалният превратаджия, преминал през социалдемократическа, цанковистка и звенарска мундщровка. Цар Борис обаче знае добре ходовете, които имат намерение да извършат с помощта на политическия пигмей Димо Казасов вдъхновителите на 19 май. Затова категорично отхвърля това предложение и възлага на 21 април 1935 г. съставянето на новото правителство на един пенсиониран дипломат, македонски патриот и негов бивш учител — Андрей Тошев. Ясно е, че след много горчиви „зальци“ Борис III бе взел положението в ръцете си.

В няколко месеца кликата на Дамян Велчев във Военната лига е парирана, пенсионирана и обезличена. Заговорниците обаче не се отказват от коварните си намерения. Отишъл в Югославия и с помощта на „определени югославски държавни елементи“, които имаха конкретна цел — създаване на анархия в България и възможности за външна интервенция — Дамян Велчев организира заговор за атентат и убийство на Борис III на 3 октомври 1935 г. по време на тържествата по случай възшествието и независимостта.

Подпомаган и инструктиран от югославските тайни служби, Дамян Велчев преминава нелегално границата, но бива веднага заловен. След разпита и установяване на доказателствата за подготовения атентат, биват арестувани като съучастници Кирил Станчев, Крум Колев, полковник Кален-даров, генерал Владимир Заимов, д-р ГМ. Димитров.

След дълъг съдебен процес, съдът осъди на смърт Дамян Велчев, Кирил Станчев, Колев и Календаров. Верен на принципите си от времето на встъпване на престола да не подписва смъртни присъди, освен при доказване непоправими рецидивисти на жестоки убийства, цар Борис помилва съзаклятниците, подготвяли неговото убийство.

Две години преди това той се е застъпил лично пред Гьоринг да бъде спасен в Лайпцигския процес функционера на Коминтерна и един от подбудителите и ръководителите на Септемврийското въстание Георги Димитров, считайки това като задължение на царя на българите по отношение на един сънародник, независимо от неговите политически убеждения, терористични прояви на българска земя и подмолна конспиративна дейност. Този факт бе потвърден от съветски политически лица и документи едва след „размразяването“ в Съветския съюз при управлението на Горбачов.

Пак от мотиви на човеколюбие, по внушение на своя секретар Балан цар Борис в грозното и безпощадно време на войната, спасява от смърт и секретаря на Комунистическата партия Трайчо Костов в един процес, където неговата, съответстваща на смъртна присъда, вина е безспорно доказана.

След срещата на цар Борис и крал Александър на Белградската гара и двукратното посещение на югославската кралска двойка в България през 1934 г., започна период на подобряване отношенията с Югославия. Желан етап във външната политика на царя, защото след обета си никога да не въвлича България във война, той считаше, че подобряване положението на почти два милиона българи под чуждо робство в съседни страни ще се постигне единствено чрез умели дипломатически ходове и дълги аргументирани преговори.

Както отбелязахме, царят отказа България да влезе във формирания през 1934 г. Балкански пакт (фактически насочен срещу бързо просперираща България), защото инициаторите му предлагаха България да се откаже от своите кръвни братя и земите им останали под чуждо робство. Борис III дълбоко вярваше, че с разум, исторически и етнически аргументи, чрез търпимост и икономически просперитет, България може да си възвърне основните части от загубените територии. За осъществяването на тези намерения, царят поддържа преки връзки с държавници както в Европа, така и на Балканите — като външния министър на Румъния Титулеску, на Турция — Рюджи Арас, които имаха и споделяха из цяла Европа оценките си за дипломатическите и политически способности и реалистични възгледи на българския владетел.

С тази цел царят формира и следващия правителствен кабинет на България на 23. XI. 1935 г. начело с Георги Кьо-сеиванов,

дългогодишен дипломат и министър на външните работи в кабинета на Андрей Тошев. Този кабинет и следващите, в които внимателно бяха включени единични представители на старите партии, имаха за цел да подготвят общински и парламентарни избори и постепенно да върнат страната към парламентарната демокрация без политиканстването на дребните партии, а с единствена и обща цел — благополучието на страната. В този дух новият министър на войната, генерал Хр. Луков, прочита във Военния клуб на 3 март 1936 г. заповед, с която забранява на офицерите „да се занимават с политика под каквато и да е форма“. „Машата“, с която евентуални превратаджии можеха да си послужат отново, бе измъкната от ръцете им. Армията възвръщаше основното си задължение — да пази целостта и суверенитета на държавата.

Страната бавно се връщаше към нормален парламентарен живот. През май 1936 г. бе образувана споменатата вече „Петорка“ (БЗНС „Врабча 1“, БРСДП, Радикалната партия, Демократическия сговор, Националнолибералната партия), която заработи за възстановяване на конституцион-но-парламентарния живот. Сродни бяха исканията на кръга около Демократическата партия, в който влизаха още радикалите на Стоян Костурков и Народната партия на Атанас Буров. БЗНС „Пладне“ правеше опит да обедини всички земеделски групи. „Народно социалното движение“ на Цанков застана също на позиции за възстановяване на парламентарния живот.

Така, в по-малко от две години и половина от преврата на 19. V. 1934 г., политическите партии у нас имаха възможност да започнат отново политическа дейност. Дори се потърси възможност за „съвместна дейност“ (която така и не успя), между „Народното социално движение“ на Цанков, двата БЗНС и Работническата партия.

Насрочени бяха общински избори за края на 1936 г., но по настояване на някои от опозиционните лидери (за да се укрепи партийния организационен живот), те бяха проведени през лятото на 1937 г.

„Петорката“, Демократическата партия, Работническата партия и БЗНС „Пладне“ (т.е. най-разнообразно опозиционно войнство) създават коалиция „Демократическо споразумение“.

Обществото обаче бе уморено от играта и политиканстването на отново появилите се многобройни политически партии. Това разбраха добре опитните партийни лидери и при наличието на мажоритарната

система „Демократическото споразумение“ гласува с лозунг „За възстановяване на Търновската конституция“. Останалите партии попаднаха с не много голям процент в различни съвети.

Опозицията предложи по-нататъшно консолидиране в „Демократическо обединение“ и с него участва в първите парламентарни избори след 19. V. 1934 г. Проведени през март 1938 г., системата при тях беше пак мажоритарна. Правителството разчиташе на личности и спечели относително мнозинство — 93 проправителствени депутати срещу 67 опозиционни. Практически и формално партийният живот бе върнат в рамките на конституционнопарламентарната система. Обществото обаче нямаше доверие в партийния хаос и предпочиташе да гласува за личности.

Една от първите задачи на своята цел да осъществи българското национално обединение без война, бяха политическите стъпки, които царят внушаваше на първите правителства на Кьосеиванов за премахване ограниченията на Ньойския договор по отношение на българската армия. Те се увенчаха с успех чрез подписването на Солунското споразумение от 31 юли 1938 г., с което се премахваха основните ограничения за армията ни.

Следващата стъпка на царя и българската външна политика беше осъществяване възможността за излаз на Бяло море, което (като икономическа форма) беше заложено в клаузите на Ньойския договор. Царят правеше всичко възможно, за да изтъкне пред балканските страни и пред Европа жизнената необходимост от такъв излаз на България. Страната ни печелеше все повече международен престиж и Борис III използваше всяка възможност, за да го увеличи и затвърди.

Нещо повече. Уверен, че може да служи на мира в Европа (а чрез това и на националните интереси), царят прие през 1938 г. предложението на английския и френски ми-нистър-председатели да въздейства върху Хитлер да не прибегва до война с Чехословакия заради Судетските области. В това отношение Борис III успя и отложи почти с година пламването на Втората световна война. Това беше началото на редица дипломатически ходове, които по-късно царят щеше да използва в интерес на родината си. Възможност за връзки, оставащи обикновено в сянка, но с изключително важни по ролята си политически и дипломатически лица. Връзка, която той дискретно

щеше да използва отново дори и в последните месеци и дни на живота си.

Политическият живот в страната се очертаваше все повече под влияние на конфронтациите се международни отношения. Партийните коалиции бяха съвсем лабилни, а животът и дейността им (с изключение на засилващата се, ръководена и щедро подпомагана от Москва, предимно терористична дейност на комунистическата партия) съвсем вели.

Началото на териториалната ревизия на Версайската система (споразумението в Мюнхен — септември 1938 г.) нанесе окончателен удар върху „Демократическото обединение“, а подписването на германо-съветския пакт (август 1939 г.) и избухването на Втората световна война доведоха До крайна конфронтация довчерашните съюзници.

През лятото на 1939 г. царят отпрати в три основни направления дипломатически проучвания. Министър-председателят Георги Кьосеиванов посети Берлин, председателят на XXIV ОНС Стойчо Мошанов гостува в Лондон, а наша парламентарна делегация се отпрати за Москва (първо посещение от такъв характер след възстановяване на дипломатическите отношения със СССР от правителството на Кимон Георгиев през 1934 г.). Впечатленията за това, което чу от пратениците и за събитията, чиито приближаващ тътен вече разтърсваше Европа, даваха основания на царя да счита, че войната през настъпващата есен е неизбежна. За него сега по-важно от всичко беше да потърси формулата, чрез която да съхрани неутралитета на страната.

Политическите сили служеха все по-изразено на своите пристрастия и те не можеха да бъдат надеждни съветници на царя.

На 23 август 1939 г. неочаквано бе сключен германско-съветски пакт за ненападение. Силите на тоталитаризма се сближаваха (макар и временно както винаги досега) за нанасяне удар върху традиционните буржоазни демокрации, но заедно с това започваше и ревизията по военен път на несправедливите Парижки договори за мир. Можеше ли България (една от най-засегнатите от Парижките договори страни) да остане извън военния реванш. Цар Борис не знаеше дали това може да се осъществи, но беше твърдо решен да опита всичко за реализирането на такъв вариант. Предстоеше изпитание, неизвестно както по

размерите, които щеше да вземе, така и по отношение на времето, в което щеше да продължи. За царя беше важно да запази в този огромен започващ катаклизъм обета, на който служеше от встъпването си на българския престол. Два почти противостоящи принципа (както се очертаваше сега) — запазване на народа и държавата от кръвопролитна схватка и осъществяване на националното обединение. Съдбата на българската държава и на българското население останало под чуждо робство, се поставяше сега отново на карта, заедно с цялата си драматичност.

На 1 септември 1939 г. Германия нахлу в Полша и Втората световна война започна. Два дни по-късно Франция и Англия обявиха война на Германия.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

На 15 октомври 1939 г., в разгара на германското настъпление в Полша, правителството на Кьосеиванов обяви твърд неутралитет на България.

По-малко от три седмици след нахлуването на германските войски в Полша Червената армия нападна съпротивляващата се на живот и смърт страна в гръб, от изток, и заграбвайки източната половина на Полша, фактически си я подели с Германия, приключвайки полското държавно съществуване.

Именно сега бившите партньори в „Демократическото обединение“ преминават в остро противопоставяне. Работническата партия (комунисти), винаги послушна на Москва, стои зад Съветския съюз и Германия, а демократичната опозиция, гравитираща към позицията на западните демокрации, предупреждава отрано правителството да не повтори грешката си от Първата световна война. „Народното социално движение“ на Цанков и сателитните му организации настояват „без резерва“ за обвързване с оста Рим-Берлин. Изобщо появяват се отново „фили“ и „фоби“ в почти забравилата от времето на Стамболов тези понятия България.

Окуражен от лесната плячка в Полша, Съветският съюз започва през зимата на 1939–1940 г. война срещу Финландия, предварително „гарнирана“ с обичайната пропаганда за съкрушителната мощ на Червената армия, за най-могъщата, пригодена за зимни условия бойна авиация и т.н. Един гигант от 200 милиона население напада една страна с едва тримилionно население. Още първите по-значителни сражения на Финландския фронт обаче пукват сапунения мехур на съветската пропаганда. Седмици наред Червената армия не може да пробие финландската отбрана. Достига се дори до конфузното положение с фатални грешки на прехвалени съветски командири. В края на краищата, с косвената дипломатическа намеса на Берлин, „славната война“ приключва с отстъпването на Съветския съюз на Виборг и част от Карелия. Относителната стратегическа придобивка

на СССР беше компенсирана за германците с изясняване на разликата между пропагандираната и реална мощ на Червената армия.

За Европа, а в това число и за България, настъпваха тежки месеци на изпитание. Германия бе навлязла с блестящ дебют във войната — и дипломатически (Германско-съветски пакт), и военно (разгрома на Полша). Цар Борис обаче знаеше много добре, че това начало съвсем не предвещаваше какъв ще бъде краят на войната. Лично той бе дълбоко убеден, че ако Америка се намеси на страната на западните сили, Оста нямаше да бъде в състояние да преодолее мощта им.

В този период на все още „открито“ изказване на мнения, той не веднъж бе споделял това виждане в тесен кръг събеседници. Не скриваше и симпатиите си към Англия и огорчението си от пропуснатата възможност за разбирателство между Германия и Англия (с оглед решаването на мира в Европа и света, и на националните проблеми на засегнатите от Първата световна война страни).

Така или иначе българският владетел разбираше, че следващите две-три години ще бъдат от съдбоносно значение за държавата ни. Именно за това той поиска да се допита до становището на народа, използвайки същия принцип, благодарение на който популярността на партиите се състезаваше с престижа на личностите.

След разпусчане на XXIV ОНС, именно по мажоритарната система са проведени избори за XXV ОНС. Сега престижът на личностите, подбирани много внимателно, представляващи тенденциите в правителствената политика, се наложи още по-убедително срещу опозиционните партийни кандидати. Отношение 120:20 показва ясна подкрепа на правителството на Кьосеиванов, но този факт, съпоставен със събитията, които разтърсват Европа, показват недвусмислено на цар Борис, че въпреки „вота на доверие“, Кьосеиванов трябваше да бъде сменен. Борбата за неутралитет през следващите месеци трябваше да се води с по-завоалирани средства.

На 16 февруари 1940 г. за министър-председател е предложен крупният български учен археолог и председател на БАН проф. Богдан Филев. Забележителен ерудит, почти без политическа практика (освен като министър на просветата в кабинета на Кьосеиванов). Син на разстреляния в русофилския бунт през 1887 г. подп. Димитър Филев, но сам той възпитаник на германските университети и голям почитател

на германската наука и култура, Богдан Филов трябваше тепърва да усвоява тънкостите на политиката. В това отношение обаче той щеше да остане при Борис III само юнга (и при това, допуснал не малко грешки). В началото на 1940 г. царят бе убеден, че морето е пред буря и главният кормчия трябва да застане на капитанския мост с цялата си отговорност.

С настъпването на пролетта 1940 г., докато още Великобритания мобилизира последните набори, германските войски окупираха през април Дания (единствената неутрална страна в близост с Германия, която англичаните можеха да използват като предмостие) и дебаркираха в Норвегия. В следващите няколко седмици отлично подготвената германска армия показва модерния стил за водене на война — „блицкриг“ — „светкавичната война“. На 14 май те окупираха Холандия, на 28 май приключиха операцията си в Белгия и Люксембург. Три седмици по-късно, след блестящо проведена десантна операция влязоха в Париж и принудиха Франция да капитулира на 22 юни. Новата форма на война добре обучените и преносими по въздуха десантни формации, правеха жалки дори отбранителни линии като „Мажино“, строена в продължение на 20 години. Те се оказаха просто безсмислени. В последния етап на войната срещу Франция, на 10 юни 1940 г. Италия се намеси на страната на Германия, за да откъсне парче земя от френския Лазурен бряг и да се впише в „победителите“ на Франция. Югозападната 1/3 част от Франция остана неокупирана със столица Виши и правителство, начело с генерал Петен. През 1942 г. обаче Германия и Италия окупираха и тази част. Под френско командване останаха и повечето от колониите на Франция.

В началото на лятото 1940 г. почти цяла Централна и Западна Европа бяха в ръцете на германската армия (Австрия бе присъединена към Германия още с аншлуса от 13 март 1938 г., Чехия бе окупирана без водене на война през 1938/1939 г. по повод Судетските области населени предимно с немци и бе обявена за протекторат „Бохемия-Моравия“, Словакия се беше обособила като самостоятелна държава, сателит на Оста).

Италия започна военни действия на Африканския континент (Либия беше нейна колония). Французите се намираха в Алжир и Тунис, а англичаните в Египет. Макар че още в началото Италия загуби

Етиопия (завоювана като колония през 1935/1936 г. и освободена от англичаните през 1941 г.), Рим даде възможност на германците да дебаркират с мощни танкови съединения в Бенгази и Триполи и да влязат в огневи контакт с англо-френските, а по-късно и американски войски от Алжир и Египет. По този начин се осъществиха едни от най-ожесточените сражения в пясъците на Северна Африка през 1941 и 1942 г.

През лятото на 1940 г. обаче, другият „помощник“ на Германия в „мирното“ преразпределение на „завоюваните със светкавична война територии“ — Съветският съюз — се почувства ощетен при главолонните победи на Германия. Затова, основавайки се на предварително споразумение между Берлин и Москва, Червената армия нахлу през юли 1940 г. в трите прибалтийски републики — Литва, Латвия и Естония и ликвидира тяхната независимост (представяйки цинично пред света тази агресия като „договорно споразумение“ за защита на прибалтийските републики). Германия след толкова огромни завоевания се задоволи с „бакшиша“ от операцията — стратегическото литовско пристанище Мемел (Клайпеда).

Единствена тревожно „спокойна“ зона през това победоносно за Германия лято оставаше Балканският полуостров. Тревожно, защото още през април 1939 г. (по подобие на това, което Германия бе направила с Чехия) Италия бе нахлула в Албания (без там да има италианци, а само „по исторически спомени“ от времето на Римската империя и настоящи сведения за значителни залежи от руда и петрол). Цар Борис беше показвал след женитбата си с най-малката дъщеря на италианския крал (1930 г.), че държи на роднинските си връзки с Италия, но в никакъв случай няма да позволи това да влияе върху интересите на народа му. Така, когато в 1935 г. Обществото на народите наложи санкции спрямо Италия заради агресията ѝ срещу Етиопия, по указания на царя, България подкрепи тези санкции. Мусолини протестира в София по дипломатически път и му напомни, че има и „семеини задължения към тъста и тъща си“. На което Борис III отговори по достойнство: „Съжалявам, но не мога да се съглася да се прави политика, служейки си с чувствата ми към моя тъст и тъща.“

През пролетта на 1940 г., когато Германия извършваше светкавичните си удари на север и запад и когато в подножието на

Приморските Алпи Италия си отрязва „последното парче“ от победата над Франция, Мусолини направи сондажи в София за съвместни действия срещу Гърция, напомняйки справедливите български права върху заграбената от Гърция Западна Тракия мимо клаузите на Ньойския договор. Изкушение, което би съблазнило много политици, но не и Борис III.

През 1940 г. обаче вниманието на България беше съсредоточено на север — към Добруджа. През лятото на 1940 г. Румъния, която бе „посъбрала“ в границите си от 1919 г. доста чужди земи с нерумънско население, се оказа изолирана в международните си отношения. При новото положение „Балканският пакт“ загубваше своето значение, а Малката Антанта (Румъния, Югославия, Чехословакия) беше фактически ликвидирана. Франция — традиционната покровителка на Румъния — бе капитулирала, Англия се готвеше за борба на живот и смърт с германската авиация (а евентуално и с германски десант), която от юли 1940 г. застилаше всяка нощ големите и стратегически английски градове с „бомбени килими“. Словакия и Унгария бяха вече твърдо на страната на Германия. Това разкри възможност за прогерманската „Желязна гвардия“ на генерал Антонеску да се наложи в политическия живот на Румъния. Междувременно СССР предяви „искания“ (болшевизмът се опитваше да конкурира по арогантност националсоциализма) и веднага окупира Бесарабия и Буковина. Унгария предяви искания за Трансилвания (където живееха под румънско робство над два милиона унгарци). Естествено в този ред на корекция на Парижките мирни договори се налагаше въпросът за Южна Добруджа, откъсната брутално от страната ни през 1913 г. (след коварното нападение на Румъния в гърба на България през Междусъюзническата война) и след 1918 г. (въпреки че оттеглянето на българските войски от Южна Добруджа не фигурираше в изискванията на Солунското примирие).

Междувременно в Добруджа, под влияние на Коминтер-на, се развиваха от страна на комунистите аналогични процеси на денационализация на поробеното българско население, каквито (пак под влиянието на Коминтерна) се развиваха сред българското население в Македония. След Седмия конгрес на съюз „Добруджа“ (гр. Търговище, март 1923 г.) комунистите успяха да разцепят освободителното добруджанско движение (чийто изразител за

определен период и в определена степен беше и съюзът „Добруджа“). Комунистите се наложиха във Вътрешната добруджанска революционна организация (ВДРО). В своя устав и програма ВДРО обяви, че ще се бори за свободна и „независима държава“ Добруджа чрез въоръжена борба. За главен организатор на четите е избран небезизвестният комунист Дочо Михайлов. Бандите на Дочо Михайлов действат не само в поробена Добруджа, но дестабилизируют положението по границата и в територията на България (през септември 1923 г. Дочо Михайлов има намерение „да атакува“ флотските казарми във Варна). С една дума БКП си поставя задача да използва за свои партийни цели националосвободителната организация в Добруджа. Целта е „новоформираната държава Добруджа“ да бъде обявена за съветска република и да се присъедини към Съветския съюз.

Това надига националните елементи в Добруджанското национално освободително движение, които действат като проправителствени български елементи. Те успяват да наложат свой контрол върху значителна част от четите в Добруджа. Водени от политическите дейци Слави Алексиев и Ст. Богданов и от войводите Ст. Колев, П. Енчев, К. Йонков и Р. Чорбаджиев, те преследват и унищожават дейци от левицата. През септември 1925 г. представители на левицата, към които се присъединява и д-р П. Вичев, се събират във Виена (седалище на просъветските „федералисти“ от ВМРО и на задграничната българска комунистическа формация), които констатираат, че във ВДРО са взели връх пробългарски националистически елементи и решават да образуват нова просъветска организация, наречена Добруджанска революционна организация (ДРО), която да започне борба в поробена Добруджа със същите цели за формиране на независима Съветска Добруджа и присъединяването ѝ към СССР. Без да постигне никакви резултати, тази организация разцепва и отклонява от преките му цели българското освободително движение в Добруджа срещу румънския гнет.

Непосредствено след навлизането на съветските войски в Бесарабия и Буковина (26–28 юни 1940 г.), Унгария обявява на 28 юни бойна готовност и поставя въпроса за освобождаване и присъединяване към майката-родина на Трансилвания. Германия се налага за преговори между двете страни, като приема да бъде арбитър

при окончателното решение. На 27 юли 1940 г. на среща с Богдан Филев и министъра на външните работи Иван Попов в Залцбург, Хитлер признава българските права над Южна Добруджа и предлага също разумни преговори между двете страни. Преговорите започват на 19 август 1940 г. в гр. Крайова. Както с Унгария, така и с България, преговорите вървят трудно, поради нереалистични искания от страна на Румъния. Унгария прибегва до „арбитраж“ на хитлеристка Германия. Въпреки настойчивостта на някои от българските дипломати да се използва периода на „бързо заплащане на сметките“ чрез „германски арбитраж“, цар Борис настоява за аргументирани двустранни преговори, които приключват успешно на 7 септември 1940 г. и връщат Южна Добруджа в границите ѝ до 1913 г. на България. Всички останали велики сили — Англия, Съединените щати, СССР признават това решение. Предвижда се взаимно изселване на българското население от Северна Добруджа срещу румънски колонисти от Южна Добруджа. Румънските власти обаче позволяват да се изселват от Северна Добруджа само онези българи, които при преброяването от 1930 г. са се регистрирали като „българи“. По този начин в северната част на Добруджа остава значителен брой население от български етнически произход.

Присъединяването на Южна Добруджа към Отечеството е повод не само за отдавна забравено народно въодушевление, но и за първото разрешаване по мирен път на проблем от българските национални идеали.

С настъпването на есента, облаците над Балканския полуостров се сгъстяват. В края на септември към оста Рим-Берлин се присъединява и далечна Япония. Създава се Тристранният пакт Рим-Берлин-Токио. Повече от ясно е, че войната ще засегне не само Балканите, но и целия свят.

По това време Англия се опитва да внуши по дипломатически път на България (така жестоко ограбена от победителите в Първата световна война) да създаде „противогермански вал“ по Дунава с Югославия. Югославия обаче не споменава нищо за българските земи и почти двумилионното българско население, което се намира под нейна власт. Нещо повече, Белград дава вид, че преговаря да влезе в Тристранния пакт.

На 28. X. 1940 г. Италия обявява война на Гърция. От Рим отново предлагат съвместни действия с България за освобождаване на българското Беломорие и Егейска Македония. Цар Борис отново отхвърля това предложение. Никой не знае как са разположени следващите ходове на царя, но за честта на България той няма да се съгласи на коварен удар в гръб на нападнатата страна или използване на критичното ѝ положение. България е изпитвала няколко пъти тази „хватка“ на собствен гръб, затова има свои разбирания по въпроса. Друг е въпросът, че Германия счита това като „фактор“ в „светкавичната война“. Съветският съюз пък доказва чрез нахлуването си в Полша, прибалтийските страни, Буковина и Бесарабия, че това е практика дори за една страна, която в момента не воюва (и това по същество е мародерство в международен план). Същото се отнася за поведението на Италия спрямо Албания. Цар Борис обаче знае добре, че България (по мощ и размери, а за щастие и по международен морал) не е нито Германия, нито Италия, нито Съветския съюз. Знае много добре, че трябва да премерва до милиметър всяка крачка, която предприема, ако иска да осъществи националните идеали на страната си.

От 22 до 24 ноември 1940 г. Унгария, Словакия и Румъния се присъединяват към Тристранния пакт. България отказва да се присъедини и основният мотив на царя (който той ще разработва в различни варианти в следващите три години) е, че армията ни не е достатъчно добре подготвена и че опасността от стълкновение с Турция е съвсем реална.

Сраженията в Епир не са твърде благоприятни за италианската армия и Вермахтът разработва плана „Марита“ за незабавно преминаване на елитната 12-а германска армия през България и справяне с положението в Гърция. В Румъния, готова да премине Дунава, се намира 500 хилядна германска войска. Категоричният отказ на цар Борис обаче и убедителността, с която излага аргументите, налагат Хитлер да отложи плана „Марита“. Италианските войски по албанско-гръцката граница ще се преместват от окоп в окоп цялата кишава зима, без да осъществят никакъв съществен успех. Борис III обаче е успял да наложи своята позиция за още четири месеца.

Междувременно Сталин е провел свой ход. Научил за отказа на България да влезе в Тристранния пакт, той уговаря (чрез германския

посланик в Москва) на 26 ноември (т.е. два дена след като Унгария, Словакия и Румъния са влезли вече в Тристранния пакт, а България със сигурност е останала извън него) „условията“, при които Съветският съюз би се присъединил към Тристранния пакт. Те са сравнително „скромни“ — възможност за „териториален и военен контрол“ на Балканите, южно от Дунава, което ще се „осъществи“ чрез „договор за взаимна помощ между СССР и България“. Това значи, че Москва иска да повтори в България „прибалтийския вариант“. Молотов е поставил въпроса, че „взаимодействието“ с Германия предполага, след като немските войски се намират в Румъния, съветските да имат свои военни бази във Варна и Бургас. До вечерта Сталин разбира обаче, че германците нямат намерение да обсъждат такова предложение. Още на другия ден (при светкавично разпоредена от Москва агитационна кампания от българските комунисти) в София пристига дипломат № 2 на Външното министерство на СССР — Аркадий Соболев. Предложенията му са „фантастични“. Срещу „договор за взаимна помощ“ (България веднага попадаше в „прибалтийския капан“), СССР обещава на България Западна Тракия (Гърция воюва като съюзник на Англия) и Източна Тракия (Турция има вече пакт за взаимопомощ с Великобритания). С една дума Молотов показва на България „сладкиш зад витрина“, без да каже — кой и как щеше да разбие витрината. В кошницата с „подаръци“ от Сталин има и обещание за „всестранна материална и военна помощ“.

„Соболевата акция“, инструктирана и платена щедро от Москва (отпечатани са били и са разпространени из страната над един милион листовки), „тресеше“ България с истерични лозунги и голи обещание три дни. След срещата си с първите български държавници, Соболев е приет и от царя. В спокоен и убедителен разговор, какъвто Борис III има умението да води и при най-напрегнатата ситуация, той изразява становището, че в момента България не е застрашена от никого и държи на твърдия си неутралитет. Но заедно с това не пропуска деликатно да напомни, че подобен договор не е спасил Чехословакия и се е оказал не много благоприятен за независимостта на балтийските държави.

С това попълзновенията на Съветския съюз са умело и решително парирани.

При преговорите между Западните съюзници и Съветския съюз (които се провеждаха тайно преди „внезапното“ сключване на Германо-Съветския пакт за ненападение през август 1939 г.) цар Борис винаги се е опасявал, че Западните съюзници (имайки предвид поведението им на Мюнхенското споразумение 1938 г.) могат заради собственото си спокойствие да предадат България в обятията на Съветския съюз (така, както стана след неговата смърт на конференциите в Техеран и особено в Ялта). Подобни опасения той е имал и по отношение на Германия (съгласието на Берлин за разделянето на Полша и инвазията в прибалтийските държави!). След Соболевата акция обаче царят разбира, че Германия е достатъчно силна (а вероятно има и някакви далечни намерения), за да си позволи „пазарлък“ с Москва за Балканите. Опасността, съобразно вижданията на царя, е щяла да дойде след евентуалното поражение на Берлин (включването на САЩ във войната е било за цар Борис винаги сигурен показател за поражението на Германия и нейните съюзници). Тъкмо за това още от този момент, той решава като твърда своя позиция, да не въвлича страната си във война със СССР за да няма Москва никакъв претекст за инвазия в България, когато евентуално „нещата се обърнат“. (На 5. IX. 1944 г. обаче СССР изобщо не се съобрази с това обстоятелство, когато нахлу в поддържаща нормални дипломатически отношения с него България).

В началото на 1941 г. положението на Балканите става все по-напрегнато. Гърция месеци наред оказва упорита съпротива на италианските дивизии в Албания. Това е могло да доведе до дебаркирането на значително по-големи английски или колониални съединения в Гърция и осъществяване на втори, Балкански фронт (напълно възможен вариант, ако не е била заплахата от германски десант в Англия), който през Първата световна война се бе оказал фатален за Централните сили. Явно е било, че с настъпването на пролетта, германските войски ще трябва да преминат на юг и да свършат работата на не много надеждния си съюзник. Естественият път за това спускане е България, а това е налагало включването на страната в Тристранния пакт.

За цар Борис е имало и друга възможност — българската армия да изстреля „десет снаряда“ от дунавския бряг при преминаване на германците от Румъния — и тогава без съпротива да пусне Вермахта

на юг през страната си. С една дума да повтори „датския модел“. За Дания обаче не съществуват национални проблеми за „поробени датски земи“. Нещо повече. Германия дори включва в територията си малка част от Ютланд със спорадично германско население, но важно стратегическо значение. В същото време почти два милиона българи се намират под чуждо робство и единствената възможност за освобождаването им без проливане на българска кръв дава съюзният договор на напредващата на юг германска армия. Всяка съпротива срещу германците би означавала отказ на България от всенародното си обединение. Това не би било простено на никого. Този основен принцип на осъществяване на общобългарските идеали е бил отстояван от всеки достоен български владетел. Борис III не е могъл да направи изключение.

За да отклони вниманието на германците обаче от настоящето им искане за незабавно присъединяване към Тристранния пакт и заедно с това за отдалечаване деня на подписването, царят ловко обръща вниманието на немската страна към Югославия. Основният му мотив е бил, че на границата с България гърците бяха изграждали в продължение на петнадесет години отбранителната линия „Метак-сас“ (с нормативи взети от френската линия „Мажино“), докато границата между Гърция и Югославия не бе укрепена. С това цар Борис е целял не само забавяне присъединяването на България към Тристранния пакт, но и включването на Югославия в него — реална възможност за разрешаване на „македонския въпрос“ — при всеки един от двата възможни изхода на войната.

Въпреки всичко това обаче, България е принудена да се присъедини към Тристранния пакт (при условие, че няма да участва във военни действия). На 1 март 1941 г. включването е подписано от министър-председателя във Виена. На другия ден през Дунава преминават вече основните германски части. Три седмици по-късно към пакта се присъединява и Югославия, но два дни след това, чрез военен преврат на генерал Симович тя напуска съглашението с Германия. На 5 април СССР сключи договор за дружба и ненападение с Югославия, но и това не промени нещата.

При тези условия войната започва на 6 април едновременно срещу Гърция и Югославия без участието на нито един български войник.

Операцията приключва в по-малко от три седмици и въз основа на официално споразумение българските войски влизат в Македония и Беломорска Тракия на 20 април, създавайки временна българска администрация в новоосвободените земи и присъединявайки ги към отечеството.

Така в по-малко от една година, без нито една пролята във военни действия капка българска кръв, е осъществена мечтата на българския народ за всенародно обединение и с право признателният български народ нарича Борис III — „цар Обединител“.

Българското население на Македония, чакало близо три десетилетия своята войска, я посреща с неудържима радост. Свежи пролетни цветя застилат пътя на българските полкове към древната столица на Самуил — Охрид. Възстановяват се бързо българските училища и черкви. Изпълнява се широка програма по съобщителната мрежа и благоустройството. Въпреки военните години в Скопие е открит университетът. Започва строителството на ж.п. линии Куманово-Гюешево и Кочани-Царево село-Горна Джумая. Сформираната Пета българска армия с щаб в Скопие се попълва почти 70% с набори от местното население.

В края на този период от Втората световна война Германия бе решила да осигури тила си (и суровинни източници) преди решителния десант на Британските острови. Във връзка с това бе разработен планът „Барбароса“ за нахлуване в Съветския съюз.

На 22 юни 1941 г. в 5 ч. сутринта, Германия обяви състояние на война със СССР и армията ѝ навлезе по цялото протежение на границата в съветска територия. Във войната срещу Съветския съюз се включиха армиите на Унгария, Словакия, Румъния, Финландия. Свои войскове части изпратиха последователно Италия и Испания.

Така, както цар Борис предварително беше решил, България не влезе във война със Съветския съюз и запази с него пълни дипломатически отношения. Нещо повече. Независимо от системните нарушения на тези нормални дипломатически отношения от страна на СССР, цар Борис, имайки свои съображения (които отбелязахме вече), не позволяваше ни най-малък повод за усложнения от формален или конкретен характер на тези отношения. Използването на някои български военноморски съоръжения от германците (сухия док, строен с български средства във Варна), влизаше в клаузите на Трестранния

пакт и немците бяха в тях още след влизане в сила на пакта. Дори в разгара на антисъветското настъпление (по сведения на немския пълномощен министър в София Бекерле), цар Борис не прие и не позволи издаване на входна виза на генералния секретар на руските емигранти в Сърбия — Лев Сердаковски, който имаше намерение да иска подкрепа от царя за „съдействие на националното руско правителство, чиято цел е постигане на окончателна победа над болшевизма“. Царят отклонява и други подобни предложения, изхождайки от принципа, че това не е от негова и на българското правителство компетентност.

Неочакваното в началото на тази гигантска битка беше не внезапното нахлуване на немските войски в Съветския съюз (дори в България се говореше почти открито, че преминаващите от Гърция немски войски се отправят към съветската граница). Неочакваното в това начало беше невероятната неподготвеност на съветското разузнаване и съветската армия за началото и хода на войната. Денят 22 юни бе неделя, значителна част от офицерския състав бе пуснат в отпуск (в момент, когато на западната граница са концентрирани за настъпление цели германски армии и Москва твърди, че разполага с отлично разузнаване). Когато обаче в неделната сутрин германските „щуки“ бомбардираха съветски градове и военни обекти, „прославените“ червени генерали се събуждаха по пижами в служебните си дачи из Подмосковието. Обкръжението на „върхушката“ не посмя да събуди дори Сталин преди определения му час, докато германските танкове бяха вече на километри и километри в съветска територия. За пореден път стана съвсем ясно, че поне до Втората световна война основната сила на болше-вишката държава е пропагандата и дезинформацията. Сега Москва скъпо плащаше за това. Месеци преди започване на войната, СССР се хвалеше, че минути след започване на евентуална война над 2000 съветски самолета ще се вдигнат в небето. Действителната картина обаче се оказа съвсем друга. Немските бомбардировачи почти не срещнаха съпротива от съветските изстребители, а голяма част от бомбардировачите на съветската армия бяха унищожени на земята, по летищата, преди да успеят да излетят.

Нещата не се оправиха и след месеци, когато бе извършена основната мобилизация на Червената армия. Германците

осъществяваха неவிжданo дотогава по дълбочина и устрем настъпление. Това, което ставаше със съветската армия не беше „тактическо отстъпление“, това беше „разгром“ в истинския смисъл на думата и никоя пропаганда вече не можеше да го отрече. Една сковавана в продължение на десетилетия от страх и насилие страна и армия не можеха да се съпротивляват с подobaваща упоритост за една голяма страна. Партийните секретари вдигнаха секретните архиви на своето деспотично управление и заедно с органите на НКВД бягаха през прахоляка на отстъпващата армия на Изток. Още до края на есента германците проникнаха до Москва, завладяха богатите каменовъглени райони на Украйна и Южна Русия, обсадиха Ленинград, взеха огромно количество пленници и военна техника. Заедно с това обаче, особено през суровата зима 1941/1942 г., главното командване на Вермахта се убеди, че зимите ще бъдат кошмарни за техните войски. Зимното контранастъпление на съветските войски при Москва показваше, че войната нямаше да свърши така скоро. Два фактора играеха вече роля за това. Още на 24 юни 1941 г., два дни след германското нахлуване в СССР Англия и Съединените щати обявиха тържествено, че ще подкрепят Русия. На 7 декември 1941 г. с една мащабна операция на японската авиация бе почти унищожена тихоокеанската американска флота във военноморската база Пърл Харбър на Хавайските острови. Америка влезе активно във войната. Огромната икономика на Щатите мина изцяло на военни релси. Първите конвои от кораби с подкрепления за Съветския съюз се движеха през Северния океан към пристанището Мурманск. След обявяване на война на САЩ от Германия и Италия (11. XII. 1941 г.) страните членки на Тристранния пакт бяха задължени да обявят война незабавно на двете велики западни демокрации. Макар че България обяви „символична война“, това е разстроило изключително дълбоко Борис III (неговата теория беше, че както в Първата, така и Втората световна война, победителка ще бъде тази коалиция, на чиято страна застанат Съединените Американски Щати). По всички сведения, с които разполагаме, той е имал доста остри пререкания с правителството по този повод, но не е успял да отхвърли общите за всички съюзници в Тристранния пакт изисквания за влизане във война със САЩ, както това беше постигнал вече с участието ни във войната срещу Съветския съюз.

За първи път България влезе във война със САЩ, чиито представители бяха оказали значителна помощ при защита на кауза на България след Първата световна война. Тъкмо заради това обявяването на „символична война“ на САЩ и Англия е един от тежките удари върху духа и самочувствието на царя.

Днес, когато знаем добре решенията на конференциите в Техеран и в Ялта, засегнали дори традиционните съюзници на френската и англоамериканската политика — като Чехословакия, Югославия, Полша и Румъния, можем да бъдем сигурни, че един акт на неприсъединяване във войната срещу САЩ нямаше да има почти никакво практическо значение за следвоенната ни съдба. Единствено, което бихме добавили към моралните преимущества на България, щеше да бъде фактът, че страната ни никога не е воювала срещу САЩ.

Втората съществена причина, която доведе до обрат на войната в Съветския съюз, трябва да се търси много по-дълбоко. Началното триумфално напредване на германските войски беше не само израз на военната мощ на Райха в този момент и на хаоса във военната администрация на Червената армия. Имаше нещо много по-съществено, което улесняваше немското напредване — това беше мълчаливото съдействие на онази голяма част от съветското население, което чувстваше разгромяването на болшевишката система като освобождение след повече от две десетилетия кървава диктатура, превърнала се от периода около 1935–1938 г. в поголовна и унищожителна разправа не само с безпартийните, но и с огромна част от партийните кадри. Социалистическата революция се самоизяждаше и чрез ужаса и страха от НКВД настройваше срещу себе си съветските граждани както с партийни книжки, така и безпартийни. Нито армията от „чекисти“, нито партийните функционери можеха да спасят срутващата се машина на диктатурата. Германските войски обаче след първите смайващи победи забравиха този психологичен момент. Немското чувство за господство и желанието при всяка война да поставят победените на колене, извърши своето. Никой не би помогнал на Сталин така, както немската арогантност стори това. СС-групен-фюрерите и пренебрежителното, брутално и много често жестоко държане на фелдфебели и низши офицери, накара руския народ да разбере, че в страната му влизаха не освободители, а окупатори. Изстрадалата от диктатурата руска душа почувства ножа на

завоевателя още по-болезнено в плътта си. Тъкмо в този момент, когато държавата на диктатурата се сгромолясваше поне в европейските ѝ очертания (правителството и Сталин си бяха осигурили убежище извън Москва, търсеха се възможности за сепаративни преговори и мир с германците посредством цар Борис и нево-юваща България), тъкмо тогава, в защита на земята си се изправи самата Русия, унищоженият и повален на колене руски народ. Всичко се впрегна, за да се противопостави на нашественика. Докато в началните фази на войната бяха евакуирани едва 0,5 до 2% от важните заводи в заеманите от германците територии, в пролетта и лятото на 1942 г. те достигаха вече 50 до 60% от произвеждащата въоръжение техника.

В България нещата протичаха значително по-различно от останалите окупирани от германците страни. Още на втория ден след започване на войната на германците срещу Съветския съюз, Политбюро при ЦК на БРП(к) (Българска работническа партия (комунисти)) има заседание, на което се решава (след като месеци наред същата тази партия е била мълчалива свидетелка и в много от случаите и подкрепяла бруталното потъпкване на независимостта и националния суверенитет на редица беззащитни европейски държави, осъществявано под егидата на съглашението между нацистка Германия и болшевишка Русия) комунистическата партия да премине към подготовка и реализация на въоръжена борба срещу „германските нашественици“ (от които всъщност бяхме получили освободените български земи) и „българските окупатори на територии от Гърция и Югославия“. Светкавичната метаморфоза е напълно в стила на комунистическата партия и документално доказателство, че тя никога не е служила на идеалите на своя народ, а е била проводник на чужди интереси. В комунистическите брошури и агитационни материали се изброяват (потвърдени или непотвърдени) сведения за началото на тази „въоръжена борба“. Изтъква се, че в края на юни край Добринище излиза първият партизанин. Всъщност това не е нищо ново. От 1925 г. един или друг изпращан от Москва или поддържан с нейни средства „разведчик“ или „терорист“ се е промъквал тук или там из България, без да направи нищо особено, ако не се смятат няколкото компрометиращи именно комунистическата партия „деяния“. Пак в „агитационните материали“ ще прочетете, че непосредствено след

решението на партията за „въоръжена борба“ се формира и първата партизанска чета на Никола Парапунов. Фактически нищо особено не се случва с призивите на комунистическата партия. Инвазията на насилие в България идва откън. На 11 и 28 август 1941 г. през нощта на черноморското крайбрежие до устието на р. Камчия са стоварени от съветска подводница две групи обучени в Москва терористи, които скоро биват разкрити и в по-голямата си част унищожени. Претърпяла неуспех по вода, чуждата инвазия на тероризъм продължава по въздуха. На 14 и 19 септември същата година в Добруджа и други части на страната се спускат парашутисти-терористи (и то при напълно запазени дипломатически отношения между СССР и България, без каквото и да било дотогава участие на български граждани или институции във войната срещу Съветския съюз), които имат категоричната инструкция за организиране на тероризъм и подривна дейност в България. И тази „въздушна вълна“ в по-голямата си част е разкрита и обезвредена.

Комунистическата партия през този период не намира каквато и да била поддръжка сред широките слоеве от българския народ. Няма никаква възможност за създаване на нелегално съпротивително движение, защото България не е окупирана страна (германските войски са преминали през територията ѝ като съюзници, акламирани възторжено и от комунистите), осъществена е националната мечта за всенародно обединение. Пропадат опитите на комунистическата партия за контакти и привличане към обща позиция на „демократическата опозиция“, единични надежди има само от страна на винаги готовия за комплоти и преврати политически кръг „Звено“ и БЗНС „Пладне“.

От своя страна главоломният разгром на съветската армия дава шансове на невоюваща България. През есента на 1941 г., виждайки съвсем близо пред очите си възможността за капитулация, Сталин и неговите сътрудници решават чрез българския пълномощен министър в Москва Стаменов и съответно цар Борис, да потърсят възможност за сепаративен мир с Германия. Това е чудесна възможност за цар Борис не само да изиграе помирителна роля на Изток, но да потърси съответните контакти и на Запад (при сепаративно оттегляне на СССР, Англия остава сама на себе си) и по този начин играейки роля на

помирителен арбитър да гарантира за държавата си националното обединение, което е вече осъществено.

Блестяща възможност (съвсем подходяща за гъвкавия и помирителен дух на Борис III), която обаче е провалена от две, едно след друго случили се, събития: нападението на японската авиация срещу Пърл Харбър на 7 декември 1941 г., довело до влизането във войната на САЩ и обявяването няколко дни по-късно „символична война“ на Англия и САЩ от страна на България.

По това време именно съветските войски успяват да осъществят и първото свое контранастъпление при Москва и са в състояние да изчакат увеличаващата се помощ от САЩ, хода на събитията и развоя на войната през следващата година.

Единичните попаднали в България „организатори“ от Москва започват слепешком опити за създаване на нелегална съпротива, увличайки в терористичните си планове незапознати със същността на въпроса чисти духом млади хора и идеалисти (като поета Вапцаров), които заедно с все по-нарастващия брой „подмолни пришълци“ от СССР ще превръщат десетки млади хора в жертва на една химера, зад която стоят амбициите на жадна за власт и насилие световна организация.

По този начин в следващите 1943 и 1944 г. в България ще бъдат внесени както от СССР така и от югославската (а в известна степен и от гръцката) комунистически партии „въоръжената съпротива“ (за осъществяване на чужди интереси и проиграване на национални идеали). Ще загинат отново в братоубийствена борба стотици измамни хора, търсеци социална справедливост и елементарно човешко благополучие. От съвременната позиция на пълен банкрут на „победата на комунизма“ след 1989 г., с право комунистическата партия и идеология у нас могат да бъдат държани напълно отговорни за избиването не само на хиляди и хиляди българи след 9. IX. 1944 г., но и на пожертваните, подмамни идеалисти, които комунистическата партия хвърляше срещу куршумите, за да окървави, разедини и конфронтира народа ни за чужди интереси и фалшиви идеали. В началото на 1942 г. полицията влиза в дирите на пратениците на Москва Антон Иванов, Цвятко Радойнов и др., които бяха успели да кооптират млади български идеалисти (дори безпартийни) като ядро на ЦК на партията, което да подготвя подмолна терористична дейност в

страната, под ръководството на Коминтерна. Междувременно бяха заловени няколко завербувани (и срещу заплащане) агенти на Москва, сред които запасния генерал Владимир Заимов. Вербовката в тези случаи се е осъществявала включително и от съветската легация в София. Последват провали и на нелегални начинания на комунистическата партия и съветското разузнаване в София и провинцията.

През лятото на 1942 г. германските войски осъществяват ново дълбоко напредване в съветска територия, достигайки до Волга и прехвърляйки хребетите на Кавказ. Съединените щати удвоиха и утроиха доставките за СССР не само по море, но вече и през Персия. Независимо, че хиляди войници от намиращите се под властта на Москва републики образуваха свои армии, които се биеха редом с германските дивизии на Източния фронт, през 1942 г. настъпващите немски армии срещаха все по-засилваща се съпротива от Червената армия, която бе мобилизирала всичко годно да носи оръжие от огромната си земя. Русия се бореше на живот и смърт. В края на годината боевете при Сталинград продължаваха вече месеци. Дори в късна есен квартали от разрушения град преминаваха ту в едни, ту в други ръце.

На 23. X. 1942 г. командващият съюзните сили в Африка ген. Монтгомери спечели грандиозната битка с германците при Ел Аламейн и започна ожесточена настъпателна операция срещу войските на Ромел, която премахна опасността за Суец (германците бяха стигнали на 100 км от Александрия) и осигури изгонването на немските войски от Африка през следващата 1943 г. Срутена беше легендата за непобедимостта на хитлеровата армия.

През ноември 1942 г. започна и решителната фаза в битката за Сталинград. В обширен район край брега на Волга бе събрана цялата Шеста германска армия и част от Четвърта танкова армия — всичко около 300 000 души. След тримесечни тежки боеве една част от обкръжените германски войски бяха унищожени, а друга пленена между 10 януари и 2 февруари 1943 г. Битката при Сталинград беше едно от най-, ако не и най-крупното сражение на Втората световна война. Между многото фактори, които принудиха съветските войски да се сражават на „живот и смърт“ (някои от които вече отбелязахме), имаше и още един фактор, който не трябва да отминем с мълчание.

Това беше злокобната заповед 227 на Сталин, съгласно която „специално обучени отряди“ стояха зад сражаващите се съветски войници и наказваха с разстрел в гърба всеки правещ опит за отстъпление. Заповедта беше явна и се знаеше от всеки войник на фронта при Сталинград. От тези „отряди“ бяха разстреляни над 13 500 съветски войници. Общо убити при Сталинград бяха около 1 100 000 съветски войници. Около един милион (заедно с пленените) бяха загубите на немците.

След суровата зима на 1941/42 г., след съветското контранастъпление пред Москва и след тежките и кръвопролитни сражения, с които настъпи новата 1943 г., германците разбраха, че войната в Русия няма да свърши така, както започна. Всички съюзници на Германия бяха изпратили войските си на Източния фронт. Само България стоеше настрана от войната. Обстоятелство, което занимаваше еднакво политици, военни и държавници от двата воюващи лагера. Особено негодувание се надигаше сред сателитите на Хитлер и някои ръководни дейци в самата Германия. Това накара Хитлер, който продължаваше да изпитва изключително уважение към цар Борис, да го поканва на няколко пъти на срещи в Берхтесгаден, при които са присъствали външният министър Йоаким фон Рибентроп и началник щаба на германската армия фон Браухич. Разговорите са били предварително подготвени от германците с цел изясняване приноса, който България е трябвало да даде в общата война, при положение, че през целия този период всички съюзници в Тристранния пакт са участвали активно и пряко във военните действия, при положение също така, че никой от съюзниците в пакта не е получил толкова голяма териториална придобивка, колкото България.

При всички тези разговори цар Борис е успявал умело и неотстъпно, използвайки най-различни поводи, да отстоява твърдата си позиция за ненамеса на България в преки военни действия. Борис III е показал изключително дипломатическо умение не само при разговорите с Фюрера, но особено със съдържания, фанатичен и подозиращ царя в контакти с англичаните външен министър и „твърд“ нацист Йоаким фон Рибентроп. Основните мотиви, които царят е използвал с цел заобикаляне на исканията, са били съвсем странични: италианските претенции в областта на Охридското езеро, ролята на русите в освобождението на България, нежеланието, с което

българските войници биха се сражавали срещу руснаците (сякаш германците са били толкова „късопаметни“, за да не изтъкнат победите, които същите тези войници са нанесли на руските полкове през 1916 г. в Северна Добруджа и край р. Серет), уреждането на българската администрация в Беломорска Македония, непрекъснато оплакване от лошото въоръжение и състоянието на българската армия (въпреки че тя фактически е била в най-елитно състояние в сравнение с армиите на воюващите в Европа на страната на Германия и Италия).

Царят е използвал при тези сложни шахматни ходове с германското върховно командване и хитлеристката дипломация едновременно обаянието си, отличното познаване на европейските проблеми като история и като актуалност (което винаги е впечатлявало изключително силно Хитлер), добре подготвената аргументация на позициите си и, без съмнение, изключителния си интелект, ерудиция и политически нюх.

Така, в продължение на дълги месеци на напрегнати срещи, на рискована ситуация, цар Борис успя да запази българския народ от въвлечане в преки бойни действия на фронтова линия, при пълно териториално национално обединение. Феномен, който не можа да бъде постигнат от никоя друга воюваща страна в Европа.

Непосредствено след войната, когато нещата бяха вече ясни „като на длан“, известният български дипломат и общественик Симеон Радев и магистратът Теохар Папазов, дългогодишен член на Международния съд в Хага (обречени от съветската окупация на мизерно съществуване) бяха разработили внимателно и педантично дванадесет възможни варианта за поведението на България през тревожните месеци и седмици от септември 1940 г. до юни 1943 г. и бяха стигнали до обективния извод, че от всички тези варианти, най-подходящ за българския народ (имайки предвид избягването на жертви, окупация, отстояване на национални идеали) е бил вариантът, осъществен практически от цар Борис III.

Германското присъствие в страната ни и присъединяването ни към Тристранния пакт поставят още един тежък проблем за разрешаване от царя — еврейския въпрос. По изискванията за участниците в Пакта у нас бе създаден Закон за защита на нацията. Клаузите му се изпълняваха твърде трудно при един народ като българския, който не познаваше в историята си етническа омраза (той

показа пълна толерантност към останалите след освободителната война — като мирни граждани у нас — бивши турски чиновници и низши военни чиновове, проявили се през робството в едно или друго насилие над поробеня народ).

Германците бяха недоволни от поведението на българите спрямо евреите. Съпротивата на отделни евреи по повод тероризирането и дискриминацията към сънародниците им караше някои крайни елементи, спекуланти с еврейски имоти и адепти на националсоциализма да настояват за по-строги мерки срещу „юдомасонството“. Всъщност засегнатите бяха бедните и дребни съществувания сред еврейското население. Царят се надяваше всичко да се размине без големи сътресения за винаги толерантните към България местни евреи, дали и стотици жертви като храбри войници и офицери от българската армия по време на войните, които България бе водила за националното си обединение.

Необузданият антисемитизъм обаче настъпваше все по-безпощадно из окупирана от немците Европа. Повече от страните от Тристранния пакт в Европа бяха депортирали своето еврейско население в ръцете на нацистите. През пролетта на 1943 г. националсоциалистите решиха да ликвидират окончателно еврейския въпрос на континента. В концентрационните лагери на Райха и окупирана Полша измъчваха и избиваха хиляди невинни мъже, жени и деца от еврейски произход. През април 1943 г. германското правителство предяви искане да бъдат депортирани всички евреи от България. Страшният кошмар на антисемитизма, с който бяха свързани първите впечатления на Борис III за „нацизма в действие“ при издевателствата и убийствата на личния му приятел в Германия д-р Артур Майер, сега над-висваше над собствената му страна — не върху един, а върху десетки хиляди евреи. Борис III беше изправен пред трудна дилема, но запази както винаги равновесие на духа. Остави да се проявят естествените съпротивителни сили на народа ни срещу етническото насилие. Българската православна църква, творческите съюзи, 44 народни представители и политически дейци се възпротивиха писмено срещу искането на германците за разправа с българските евреи. Борис III остави възмущението да ескалира и да вземе размерите на масови протестни събрание, към които се присъединиха и представители на политически партии, включително

комунистическата. Тогава съвсем аргументирано царят обяви на германците (а и чрез пряк телефонен разговор с Берлин), че евреите са необходими за изграждане на военни съоръжения в България и че депортирането им ще бъде грубо предизвикателство срещу традиционната толерантност на народа му. Последваха дълги преговори, при които накрая немците приеха оставането на евреите в старите граници на страната (близо 50 000) и депортираха около 15 000 евреи от новоосвободените земи (тъй като те формално и юридически не бяха предадени на България с мирен^ договор и всички не българи по произход в Македония и Беломорието бяха под пълното разпореждане на германските военни окупационни закони). Оказа се обаче, че в тези земи има всичко 11 363 евреи. Германците поискаха допълнително до 20 000 от евреите от старите предели на страната (които бяха вече изселени от София в провинцията). В стила на Борис III започнаха дълги преговори и увещавания, които завършиха в ущърб на исканията на нацистите. Така бяха спасени 50 000 евреи в България по времето на най-жестоките антисемитски гонения на континента.

От лятото и есента на 1942 г. дълбоко убеден (особено след включване на САЩ във войната), че Оста ще загуби двубоя, цар Борис предприема редица постъпателни и логично прецизирани опити за контакти със Съюзниците, изхождайки преди всичко от дълга си да не допусне военни действия на българска територия, да съхрани извън преки военни действия отлично екипираната българска армия.

Основната връзка на царя със Съюзниците е била двустранна — чрез Истанбул и Швейцария, а понякога и чрез Португалия и Швеция. Използвани са били лични довереници и е избягван (най-често) апаратът на българските легации в Швейцария и Турция (поради опасност от немския шпионаж). Важен възел за обратната информация е била, твърде вероятно, американската „служба за докладване“ в Турция под ръководството на бившия директор на Американския колеж в София Флойд Бляк, женен за българка от родолюбиво българско семейство. В помощ на тази връзка е бил и личният приятел на царя, бившият американски пълномощен министър в София Джордж Ърл, който по това време е военноморско аташе в Турция. Доверени лица за връзки са били български търговци като Любен Пулев, Георги Киселов, Иван Димов и други, които влизали и излизали незабелязано от страната, понякога снабдени с дипломатически

документи. Изобщо цар Борис е подготвил връзка с влиятелни среди от западните демокрации предварително, използвайки преди всичко личните си връзки, установени с тях било в София, било при посещения в Англия, Франция или Швейцария. Все с оглед необходимостта от бъдещи връзки със Западна Европа (царят е имал предвид винаги много по-голямата вероятност, поради геополитически и икономически причини, България да бъде въввлечена на страната на Германия), Борис III дава съвет на българския пълномощен министър в Лондон Никола Момчилов, при последното му посещение в София, при скъсване на дипломатическите връзки между Великобритания и България той да остане в Лондон като политически емигрант, с оглед евентуалното му бъдещо използване в преговори. Подобни свои „представители в сянка“, той е имал и в други европейски столици.

Вероятно царят е поддържал връзки с „противниковата страна“ и чрез други канали, които до разкриване на съответни документи ще останат неизвестни.

Провалът на германското настъпление при Курската дъга през 1943 г. е още едно доказателство за Борис III за очертаващото се на хоризонта поражение на Германия. Тъкмо заради това по височайше нареждане през пролетните месеци на 1943 г. правителството потърсва тайно мнението на българските пълномощни министри в Швейцария, Португалия, Швеция и Испания по международното положение и евентуално как биха погледнали англоамериканските среди на една остра промяна в политиката на България.

Междувременно в продължение на две години от 1941 до 1943 г. партизанското движение в България, въпреки напъните на Москва и Коминтерна, не показва нито желаното от БКП развитие, нито съществени успехи. Под влияние на принципа за създаване на „фронтове“, Коминтернът внушава създаването на „Отечествен фронт“ в България. Прокламацията му е прочетена по работещата от съветска територия радиостанция „Христо Ботев“ на 17 юли 1942 г. Непосредствено след това съветското правителство усилва финансирането на тази радиостанция, както и на другата „черна“ радиостанция (също от съветска територия), която предава на вълната на радио София, но заблуждава (за по-голям ефект), че предава от територията на България.

Въпреки това, комунистите (натоварени със създаването на „Отечествения фронт“), не са в състояние да установят по-здрави връзки с останалите опозиционни партии и преди всичко с „легалната опозиция“. Единични, но трайни, контакти (както трябва да се очаква) са установени с превратаджиите от политическия кръг „Звено“, левите социалдемократи, БЗНС „Пладне“. Фактически обаче централно изпълнително тяло на т.нар. „Отечествен фронт“ все още не може да се създаде.

Едва след отчетливия обрат на бойните действия на Източния фронт и ликвидиране на германското присъствие в Африка през лятото на 1943 г. започва уедряването на партизанските формации в отряди — „Трънски“, „Чавдар“, „Антон Иванов“ (унищожен през зимата на 1943/1944 г.). Общо взето обаче дейността им се ограничава в планините и едва през пролетта на 1944 г., след тежките въздушни бомбардировки над София, предприемат нападения в отделни села или малки градове (Копривщица), като „акцията“ от този тип трае няколко часа (докато се отправи войска или полиция към съответното селище) и е придружена от опожаряване на архиви, произнасяне и изпълнение на „смъртни присъди“ над „народни врагове“ (обикновено селски кметове или чиновници в общините, както и по-заможен селянин или местния бакалин).

Заедно с опита да се създаде и раздухва у нас партизанско движение, ЦК на БРП (к) отправя поредни апели за „въоръжено въстание“. Това започна още с „директивата“ от февруари 1943 г. и продължи под различни форми до известното окръжно № 4 от 26 август 1944 г. Тези документи са подготвяни от „центъра“. Там явно нямат истинска представа за положението в България, където както през 1943 г., така и през 1944 г. до навечерието на 9 септември, дори и след разрушителните бомбардировки над София и приближаването на съветската армия до българските граници, партизанското движение оставаше ограничено в планините и никога не можа да осъществи (дори временно) ограничена „свободна територия“ (за каквато получават непрекъснато нареждания от Москва и богато са снабдени с оръжие и мунициии от англоамериканските бази по въздуха). Дори в новоосвободените области на Македония и Беломорска Тракия, пряко граничещи с титовата и гръцката съпротивителна дейност,

партизанското движение е далеч под очакванията и надеждите на БРП (к).

През пролетта на 1943 г. комунистически „бойни групи“ убиха ген. Христо Луков, бивш министър на войната, а след преминаване в запаса включил се в ръководството на националистическата организация „Български национални легиони“. Убийството на генерала и по-късно на полк. Пантев бяха продиктувани от опасенията, че националистическите сили можеха да вземат управлението в страната и да дадат съвсем друг ход на въпроса за прякото участие на България във войната. Фактически обаче Борис III бе показал че поне в тази фаза това бе невъзможно. Комунистите, като истински майстори на дезинформация, лансираха слуха, че Луков е убит по нареждане на царя. Дори роднините на жертвата бяха повлияни от такова внушение.

Основната цел на тези убийства бяха всяване на страх и несигурност сред обществото. Терористите направиха няколко „опита“ да убият един обикновен радиоинженер Кулчо Янакиев (който засичаше доста успешно и заглушаваше предаванията от съветска територия върху вълната на радио София). Именно тези неуспешни опити доведоха до разгромяване на терористичните „военни групи“.

През лятото на 1943 г. след ликвидиране на операциите в Северна Африка англоамериканските войски направиха десант на остров Сицилия и прехвърляйки се на Апенинс-кия полуостров предприеха настъпление на север към Рим.

На 25 юли 1943 г. крал Виктор Емануил III успял да осъществи чрез генерал Пиетро Бадوليو преврат за сваляна от власт и арестуване на фашисткия водач Мусолини. Новото правителство на Бадوليو се ориентира към лагера на Съюзниците.

Малко преди това време, и малко след това, цар Борис предприема неколнократни интензивни опити за връзка и сондиране на съюзническото мнение не само за излизане на България от войната, но и по възможността за запазване на някои български земи, освободени и присъединени към родината през 1941 г. Посредством Марсел Пиле Голаз от външното министерство на Швейцария, България се опитваше да получи и гаранции за някои от възвърнатите български територии, при положение, че страната ни излезе от войната. Американците, до които се отнася това „сондиране“, не дават определени гаранции за поставените от България условия. Царят обаче продължаваше по своя

линия консултациите си с опозицията за съставяне на антигерманско правителство и поддържаше много по-сигурните си канали през Турция. Чърчил настоява категорично за откриване на Втори фронт на Балканите най-късно до есента на 1943 г., а това можеше да даде на България ключово положение за разрешаване на нейните искания. Решително улесняване на Съюзниците, което те не можеха да не компенсират.

Така или иначе, в края на юли, след преврата на Бадوليو в Италия, цар Борис е имал в непосредствена перспектива разрешаване на основния въпрос за излизане от войната в един, най-много два месеца.

Тази дейност на българския цар не минава, както по всичко личи, незабелязано за германците. Доказателство за това е интензивно засилената германска контраразузнавателна дейност на Балканите след февруари 1943 г. Верен на стила си, Борис III не е осведомявал никого за тези свои действия (с изключение може би на някои по-интимни разговори със сестра си княгиня Евдокия, и то само като намек). Царят продължава обичайният си маниер на оплаквания, привидни „разговори“ с дъновисткия последовател Лулчев, изказвал е „желание да абдикира“, когато му е „преливало над козирката“ или да бъде свален от неприятелски самолет, прелитайки над Карпатите и пр., и пр. Всичко това обаче е било най-вероятно камуфлаж за един системно изграждан и с чувство за отговорност подготвян завой в българската външна политика. Могат да се споменат незабележими на пръв поглед подробности, които показват този гъвкав начин на реагиране и опериране от страна на цар Борис. Достатъчно е да споменем само един, станал в последния месец на живота му.

На 9 август 1943 г. при последната покана на Хитлер за среща с царя в германската главна квартира Волфшанцен в Източна Пруссия, немският пълномощен министър Бекерле е предал предложението на Фюрера, пътуването на царя с личния самолет на Хитлер да стане на 13 август. Царят е приел това предложение в кабинета си, след като е прегледал личния си бележник и е фиксирал в него датата. Веднага след срещата с пълномощния министър в Двореца, царят съобщава на секретаря си Балан точната дата на отпътуването. Три часа по-късно обаче той нарежда настоятелно на Балан да поиска отмяна на полета за следващия ден — 14 август. „Тринадесет и петък — не пътувам

никога“ — заключил царят. Ако прегледате обаче дневника на царския влак, ще се убедите, че царят е пътувал неколkokратно на „тринадесети и петък“. Явно, че в този миг той е прикрил с обичайното си демонстриране на „суеверие“ взето решение или получена информация в тези три часа. Дата „13 и петък“ той е видял още когато е записвал в бележника си поканата на Хитлер в присъствието на Бекерле. Забележително е, че Борис III е получавал много често информация не посредством секретарите си, а чрез лична връзка с определени източници, останали известни само нему. Вероятно връзката с такъв източник и получената информация е станала причина за промяна датата на отлитането.

Във връзка с това заслужава да се отбележат два, също така на пръв поглед незначителни, факта. На 13 август 1943 г. рано сутринта според документите на пропускателния пункт Свиленград, в страната е влязло лицето Любен Пулев, напуснало България на 2 август. Вечерта на 13 август царят е разговарял с княгиня Евдокия (която по това време е била на почивка във Варна при приятелите си Станчови) по телефона в особено добро настроение и в дългия разговор на два пъти е повторил фразата: „Кока, мисля, че ще спасим положението без съществени загуби“.

На следния ден след завръщането си от Главната квартира на Хитлер, царят е посетил уважавания от него някогашен началник на тайната канцелария на баща му Добрович, който е бил болен на легло и в дълъг разговор му е описал драматичното си посещение при германския канцлер, отпора, който е дал срещу настояването за включване на българската армия във войната и е подчертал: „След страхотна борба ръцете ми са развързани. Хиляда деветстотин и осемнадесета година няма да се повтори...“

На 23 август, понеделник, след като е бил предните дни на Царска Бистрица и Мусала (оплаквайки се от тъпи болки в сърдечната област), по време на обяда в Софийския дворец, получил драматичното начало на своето заболяване, което приключва на 28 август в 16 ч. и 22 мин. със смъртта му.

Упованието на българина в способността на Борис III да изведе успешно страната от настъпващия злополучен край на войната е било толкова силно, че смъртта му се приема и преживява от всички слоеве на народа ни като истинска национална трагедия.

От всички исторически сведения появили се досега личи съвсем ясно, че последната среща на цар Борис с Хитлер във Волфшанцен, ако не е била последна външнополитическа акция в живота му, без съмнение е бележела началото на нов политически ход — сложен, рискован и жизнено наложителен за спасението на България. Можем само да гадаем за това, което е предстояло да се случи, но съдейки по последователната и мълчалива решителност на Борис III, можем да бъдем в значителна степен сигурни, че страната ни, най-вероятно отново на гребена на вълната, е можела да се добере до спасителния бряг. Нещо, което щеше да спести горчивата чаша, изпита от народа ни глътка по глътка през изминалото близо половин столетие.

Беглите сведения за разговорите, които царят е водил след последното си завръщане от Германия и броени дни преди смъртта си, късите и категорични реплики, с които синтезирал мъчителните си мълчаливи мисли, показват, че българският цар е имал вече в съзнанието си представата за това, което е трябвало да осъществи в пламналия от разрушения и пожари свят за спасението на страната и народа. Върховно напрежение пред решителна стъпка, която подобно на историческите прецеденти със Симеон I и Самуил, най-вероятно е допринесло за фаталния край на живота му.

Достатъчно е да имаме дори бегла представа за съотношението на силите, ожесточеността на схватките, изострените до крайност интереси на всяка една, не само балканска, но и европейска страна, за да разберем поне отчасти проблемите, пред които е бил изправен Борис III в горещите августовски дни на 1943 г.

За такова изпитание е било необходимо преди всичко разум, хладнокръвие и дипломатическа гъвкавост. Черти, присъщи на характера на Борис III, макар и умело прикрити от една привидно деликатна и кротка душевност. Капан за наивници и фалшификатори на историята, които съзнателно и несъзнателно се опитват в продължение на десетилетия да ни го представят като колеблив и едва ли не суеверен владетел.

Така или иначе, 28 август 1943 г. се оказва фатална дата не само за Борис III, но по всичко изглежда и за съдбата на неговия народ.

Смъртта на царя изменя до голяма степен и фона на политическата обстановка у нас. Нито опозицията, нито правителството и правителствените среди са имали личност, която

поне отчасти да поеме огромния политически товар, носен от Борис III.

Съгласно конституцията е трябвало да бъде избрано Регентство за малолетния цар Симеон II. Пак според конституцията това трябва да направи Велико Народно събрание. Поради обстоятелството, че България е воюваща страна и към границите ѝ приближават военни фронтове, правителството решава избора на регенти да бъде извършен от XXV ОНС. Преговорите за състава на Регентството се водят енергично дни наред и накрая се постига компромис, като за регенти са определени княз Кирил Преславски, Богдан Филев и генерал Никола Михов.

След утвърждаване на Регентството, за министър-председател е избран дотогавашният министър на финансите и бивш директор на Народната банка — Добри Божилов.

За съжаление Регентството и правителството седмици и месеци наред след утвърждаването им се занимават с вътрешно-политически и административни въпроси и започнатата подготовка от цар Борис за обрат във външнополитическата ни ориентировка остава без развитие.

В есента на 1943 г. в Техеран се провежда среща-конференция на тримата ръководители на съюзните велики сили — Рузвелт, Чърчил и Сталин. На Техеранската конференция предложението за незабавно откриване на „втори фронт“ чрез англоамерикански десант на Балканите е отхвърлен с активната помощ на Сталин (такава възможност му отнема дефинитивно достъпа до Балканите, тъй като съветските войски са все още между Дон и Днепър). Макар и със закъснение, тази информация достига до българското правителство и това довежда до още по-голямо безразличие по отношение на основния въпрос, който стои тревожно пред страната — започване на преговори за промяна на външнополитическата ориентировка. Това е основната и пагубна грешка на българското Регентство и правителство през есента и зимата след смъртта на царя.

Почувствали „вакуума“ в държавното управление след смъртта на цар Борис, и „легалната опозиция“, и привържениците на идеята, лансирана от Москва за „Отечествен фронт“, установяват помежду си контакти, но такова „общонационално“ представителство в ОФ (за каквото дотогава пледираше Коминтернът) сега вече не беше в угода на Москва. Именно от СССР наредиха да не се допуска

съглашателство с „легалната опозиция“. Перспективите за болшевизация на България бяха вече такива, че включването на „легалната опозиция“ щеше да противодейства и забави този тъй желан от Москва процес. Така, „Отечественият фронт“ се превръщаше не в широк „народен фронт“, а в тясна левичарска организация под попечителството и прякото ръководство на комунистите.

Занимаващо се все така почти само с вътрешни проблеми, пропуснало началния тласък от лятото на 1943 г., даден от цар Борис за търсене на външно политически изход за положението на страната, Регентството и правителството на Божилов имат сякаш основна задача да не предизвикат с някоя нетактична стъпка недоволството и намесата на Берлин за принудително влизане на страната в преки военни действия. Липсата на авторитета на покойния цар ги правеше съвсем безпомощни във външнополитическата сфера.

В началото на 1944 г. Източният фронт се беше придвижил още по-назапад и в тежки боеве се движеше през Украйна и Белорусия. Англоамериканските сили в Италия напредваха на север. Бяха установени обаче няколко американски въздушни бази в Южна Италия и Либия, от където бяха извършени (в някои случаи със стотици самолети) тежки бомбардировки върху София (10. I, 30. III, 17. IV. 1944 г.) и някои големи български градове. При бомбардировките на София бяха разрушени около 12 000 държавни и жилищни сгради и бяха дадени 1828 жертви.

Целта на бомбардировките не беше военно-стратегическа, а имаше за цел „въздушен тероризъм“, с което се целеше дестабилизация на държавата, подпомагане на партизанското движение в Сърбия, Гърция и България и косвено улесняване придвижване съветските войски от изток.

Въпреки че София бе евакуирана, страната не бе дестабилизирана. Партизаните все така не можеха да си осигурят някаква „свободна територия“ в планините, макар и снабдявани с оръжие по въздуха от англоамериканските военновъздушни сили (които не се интересуваха, че снабдяват прокомунистически сили, стига да дойде за тях по-бързо краят на войната). Партизаните имаха възможност само за някои внезапни терористични акции в малки села и общини. Правителството предложи на няколко пъти амнистия при предаване на оръжието, но прохитлеристката коалиция търпеше

поражения и това укрепваше все повече духа на излезлите в Балкана, с надеждата, че скоро ще имат властта в ръцете си. Тази надежда беше и основна причина за „масовизация“ на партизанското движение едва в последните месеци на нелегалната им борба.

При такива обстоятелства през зимата на 1944 г. и последвалите месеци правителството на Божилов създава специални жандармерийски части за справяне с нелегалните, започвайки безогледна борба със сравнително все още малкото, но разпръснати партизански формирования. В населените места е създадена и „Обществена сила“, която да организира самозащитата срещу партизанските нападения. Решени да унищожат партизанското движение преди Червената армия да достигне границите ни, властите предприемат наказателни акции, палене къщите на партизаните, разселване на семействата им, на заподозрените ятаци и пр.

Народът се почувства разделен, обезкуражен пред това, което го очакваше. Въпреки това обаче дестабилизация на управлението нямаше и правителството държеше властта здраво в ръцете си, непозволявайки не само по-чувствително агломерирание на партизанското движение или пък създаване на толкова настоятелно заповядваната от Москва поне незначителна „свободна зона“ дори и в новоосвободените земи.

Червената армия обаче приближаваше към румънската граница и делтата на Дунава. Пропуснало месеци в бездействие по външнополитическата ориентировка, правителството на Божилов се видя в безизходност в навечерието на юни 1944 г.

Едва сега Регентството и правителството потърсиха възможност за излизане от губещата войната коалиция. Това трябваше да бъде извършено много предпазливо, защото съвсем наскоро Унгария бе окупирана от германски войски, поради съмнения в опити за постигане на сепаративен мир. На 1 юни 1944 г. регентите възложиха на Иван Багрянов — бивш министър на земеделието в правителството на Кьосеиванов (и като млад офицер флигел-адютант на царя) да състави ново правителство.

В програмата на новото правителство прочетена по радиото и в речта на външния министър (бившия български пълномощен министър в Берлин — Драганов) се даваше да се разбере съвсем ясно, че

България ще търси пътища за излизане от войната и установяване нормални отношения с великите демокрации.

Това се налагаше още повече и от обстоятелството, че на 6 юни 1944 г. съюзните англоамерикански и френски освободителни войски бяха осъществили успешен десант при Шербур в Северна Франция и, преодолявайки прехваления от германците Атлантически отбранителен вал по бреговете на Франция, бяха започнали настъпление към Руан и Париж. Германската армия се оказва притисната на континента от три фронта. Използването на „тайните оръжия“ от мощен ракетен тип — V-1 и V-2 срещу Англия забави, но не можа да възпре напредването на съюзниците в Западна Европа.

Правителството на Багрянов започна със същата грешка, както предшестващото го правителство. Преди да потърси пътища за излизане на страната от положение на война със Запада (губейки всъщност ценно време), то се зае да урегулира вътрешното положение в страната. То нареди да се прекратят преследванията на партизаните — тези, които предадат оръжието си, могат да се върнат като обикновени граждани по домовете си, а тези, които не желаят да се разоръжат можеха да останат в определени от тях зони, където щяха да бъдат снабдявани с храна и облекло по взаимно споразумение. По този начин правителството даваше възможност за спиране на братоубийствените конфронтации, избягване повече на безсмислени жертви и възможност чрез преговори България да бъде изведена от войната в последния възможен миг. Това обаче не беше в интерес на Съветския Съюз. С това Червената армия губеше възможността да проникне в България чрез война (както вече коварно това беше запланувано в Москва). Затова Съветският Съюз забрани всякакви преговори по този въпрос на комунистическите си представители у нас и нареди да се засилят стъпаловидно партизанските акции във всички възможни зони. Наредено беше също така на комунистическия учен-генетик Дончо Костов да откаже поканата на Багрянов за поста министър на земеделието. Активирани от Югославия и Съветския съюз, партизанските акции се разраснаха. Поставено при невъзможност за преговори с партизаните, правителството отговори с масова контраакция, при която жертвите нарастваха и конфронтацията сред народа се увеличаваше.

Едва сега регентите и правителството решиха да възложат тайна мисия на бившия председател на Народното събрание Стойчо Мошанов за преговори със съюзниците в Цариград и Кайро.

В средата на август Трети украински фронт на Червената армия осъществи успешно Яш-Кишиневската операция и навлезе в Румъния. На 23 август 1944 г. бе извършен преврат в Букурещ с помощта на крал Михай и Румъния обяви своята капитулация. Съветските войски достигнаха Дунава и българската граница.

От Москва се надяваха на подобен преврат и в България, но фактически сведенията от София не даваха никакви изгледи за такава възможност. Вярно е, че Багрянов беше преговарял с Берлин за изтегляне на всички намиращи се в страната германски части и беше наредил обезоръжаването на прехвърлящите се от Румъния в България германски военни.

Потискащото беше, че съобщенията от Стойчо Мошанов не бяха никак окуражителни. Съюзниците приемаха като крачка за сключване на примирие изтегляне на Българския окупационен корпус от Сърбия и настояваха за безусловна капитулация и пълно изтегляне на българските войски от новоосвободените след 1941 г. населени с българи територии от Гърция и Югославия.

Правителството на Багрянов не можеше да се съгласи с такива условия, оказа се в безизходица и подаде оставка. През август, най-сетне, стана факт ръководно тяло на дирижирания от комунистите Отечествен фронт, съставен от привърженици на комунистическата партия БРП (к), БЗНС „Пладне“, левите социалдемократи и, разбира се, политическия кръг „Звено“. Опитите да се постигне споразумение между ОФ и „легалната опозиция“ оставаха безплодни, поради „ветото“ от Москва. Съветският съюз готвеше следващата и последна своя стъпка по отношение на България — обявяване на война и окупиране на страната.

При това положение Регентството, след тридневни преговори, възложи на Константин Муравиев (бивш министър на войната в кабинета на Стамболийски и негов племенник), да състави правителство, в което при обявяване на декларацията му влизаха „десни“ земеделци, народняци и демократи. Бяха оставени места за представители на „Отечествения фронт“. Дори един от тези представители Петко Стайнов (дотогава потомствен народняк) бе

„приел“ участие в кабинета, но на 1 септември отказа поради нареждане от Москва до БРП (к) и подопечния ѝ ОФ да прекратят категорично всякакви преговори с „легалната опозиция“.

С първите решения на правителството се ликвидираха националистическите организации, ликвидира се жандармерията, даде се амнистия на партизанските отряди, обяви се пълен неутралитет във войната между Германия и западните велики сили, отмениха се антисемитистките закони, разтурено бе XXV ОНС с обещание за скорошни свободни избори. Богдан Филев бе принуден да подаде оставка като регент. Продължаваше разоръжаването на единични намиращи се на територията на България германски военни чинове.

След прегрупиране на войсковите си съединения на българската граница, Съветският съюз обяви на 5 септември война на България (с която през цялото траене на войната бе поддържал редовни дипломатически отношения и бе използвал легацията си в София като център за разузнаване и диверсия) в най-критичния момент за съдбата на страната. Изненадано от тази бруталност и при безнадеждното положение на преговорите на Стойчо Мошанов в Кайро, правителството на Муравиев скъса дипломатическите си отношения с Германия и започна преговори за примирие със СССР.

В навечерието на всички тези, протичащи с главолмна бързина събития (на 26 август 1944 г.) БРП (к) бе издало поредното си Окръжно № 4 за незабавно избухване на въстание. Дните обаче течаха, без комунистите да могат да направят нищо за вземане на властта. Дори обявената от СССР война не даде промяна на положението. На 6 септември бе обявена стачка на трамвайните служители в столицата (но в разрушената столица трамваите и без друго нямаха никаква съществена функция), обявени бяха и стачни действия и в някои провинциални градове — Пловдив (тютюнорботници), Перник (миньори), Габрово и Асеновград, но резултат не се получаваше. Правителството, държавните учреждения, армията и полицията функционираха в пълен обем и напълно нормално. На 7 септември бе насрочен митинг на площада при гарата, но полицията не го разреши и не го допусна. Недалеч оттам при стълкновение бе убит комунистическият функционер Петър Топалов-Шмит.

Часове, а вече и дни течаха след обявяването на война от Съветския съюз. Положението в страната обаче продължаваше да бъде

в ръцете на правителството. Изпаряваха се надеждите на коминтерновските дейци в Москва, че с обявяването на война от СССР, властта в страната ще бъде взета от „Отечествения фронт“, който непосредствено след това трябваше да „помоли“ Червената армия да „спаси“ българския народ. Познат похват за „непорочна инвазия“ от страна на тоталитарните държави — Германия, Съветския съюз, Италия.

В България обаче това не можа да бъде осъществено, въпреки големите желания на Москва в това отношение. На 8 септември съветските войски вече маршируваха на българска територия и танковете им вдигаха прах по пътищата. Правителството на Муравиев бе дало разпореждания да не се оказва никаква съпротива от страна на българската войска. Същевременно, считано от 20 ч. на 8 септември, България обяви война на Германия. В определен момент се оказахме във война с всички велики сили. Парадоксално положение, което хода на събитията наложи за страната ни. Въпреки това и на 8 септември властта на Отечествения фронт оставаше само пожелание за комунистическите ръководители от Москва.

При това положение и при наличието на окупиращата България Червена армия, „ръководното ядро“ на Отечествения фронт влезе в тайни преговори с военния министър Иван Маринов, който „прие“ да съдейства за провеждане на преврат в ранните часове на 9 септември. С негова помощ бяха „ангажирани“ прокомунистически функционери в дежурния екип на Министерството на войната (в което квартируваше правителството и Генералният щаб) за вечерта на 8 срещу 9 септември. За помощ разчитат на Прожекторното отделение при Противовъздушния полк край София (което трябваше да заеме Военното министерство), учебната войнишка рота на Военното училище (определена за Централна поща и Телефонна палата). Инженернощурмовата дружина бе определена за Централна гара. В последния момент се разчита и на части от Бронираната бригада.

Това обаче все още се струва недостатъчно за заговорниците, начело на които отново са застанали Кимон Георгиев, Дамян Велчев, Димо Казасов, но вече като изпълнители на ЦК на БРП (к). Тъкмо заради това бъдещите „революционери“ прибегват към последното „най-сигурно средство“ за заемане на властта. Влизат в преговори с Дирекцията на полицията и въз основа на поетото задължение да не се

извършват насилия и репресии срещу полицейските чиновци, сключват с главния директор на Българската полиция „джентълменско споразумение“ от 20 ч. на 8 септември полицията в цялата страна да се прибере в участъците. (Споразумението обаче е фактически едностранно, тъй като още от следващия ден след взимане на властта започна унищожаването по физически път на подчинилите се на споразумението полицаи).

По този начин на смрачаване на 8 септември улиците на населените места в страната са обезоръжени и свободни за започване на „героичната революция“ на неуспялата да заеме властта комунистическа партия, дори и при наличието на съветски войски в страната. Легенда, която комунистическите „историографи“ измислиха по-късно за „храбрия Янко“ и неговото „ръководство“ в развитието на събитията, убедителна само за раболепното им въображение, което през 60-те и 70-те години трябваше да превръща „генералния секретар“ в „основна фигура“ на деветосептемврийската нощ.

Нещата стоят съвсем по друг начин. С помощта на ренегата военен министър и на дежурния екип във Военното министерство и посочените по-горе войскови части, привлечени по команден път, превратът бе осъществен на 9 септември между 3 и 4 часа сутринта без да гръмне пушка.

В 6 ч. и 25 мин. по радио София, станалият вече класически превратаджия на България Кимон Георгиев, определен за министър-председател, прочете обръщението на новото ОФ правителство. Една партия, превърнала се през последния четвърт век в „пета колона“ на чужда сила в страната ни, най-после се добра до креслата на властта. След години комунистите щяха да обявят това безславно „присвояване“ на властта най-напред като „въстание“, а след това и като „социалистическа революция“.

Слушах дрезгавия глас на Кимон Георгиев, четящ декларацията в изгрева на това необикновено слънчево утро на 1944 г. в сред развалините на София, пред жалките обгорени останки на една вестникарска будка, където около десетина възрастни мъже чакаха да пристигнат „Зора“, „Заря“ или „Утро“. „И тези ще са от ден до пладне...“ — каза някак небрежно един от чакащите. Никой не отвърна нищо. Тогава между овъглените стени на будката провря брадясалата си глава притежателят ѝ. Огледа се наоколо, сякаш чакаше някого, и с

провлечения, размазан глас на паралистик произнесе три думи: „Бич Божий идва...“ На малкото площадче думите му отекнаха като прокоба от небето. В по-малко от пет минути, всички потънаха тихомълком из развалините на околните улици. Очите ми на шестнадесетгодишен хлапак за пръв път бяха доловили непознат дотогава смут по лицата на тези хора, прекарвали войните и метежите в страната си. Знаеха кой окупира България, кой идва на власт, но предполагам, че не знаеха какво точно ще настъпи в следващите дни. Мислех си понякога, че никой от тях не е допускал, че това, което започваше в тази още безлюдна утрин, щеше да обрече живота на три човешки поколения.

Вестници така и не пристигнаха. Чак следобед тук-таме се появи на един-единствен лист вестникът на новата власт — „Отечествен фронт“.

Детството и юношеството си прекарах в работнически квартал. Семейството ми беше свързано с най-висшите кръгове на българската общественост. У нас се говореха два западни езика, затова нямах нужда от образование в „елитно“ езиково училище. Закон в нашия дом обаче беше да имам за приятели децата от квартала и да уважавам хората, които изкарваха прехраната си с тежък черен труд. Учех в порутеното квартално училище и почти 80% от съучениците ми бяха синове на черноработници. Бях свидетел как демагозите от партийните централи печелеха привърженици сред тези нравствено чисти и обрুলени от живота пролетарии, обещавайки им „райските селения на комунизма“. Животът ми още отначало ме беше научил да знам „две и двеста“. Виждах фактите с очите си. Затова и по-късно трудно някой можеше да ме убеди в преимуществата, осигурявани от социалистическия строй тъкмо за работническата класа.

При този бегъл преглед на обстоятелствата довели до завземането на властта на 9. IX. 1944 става съвсем ясно, че комунистическата партия, дори и зад маската на Отечествения фронт (и включените в него прокомунистически сателити) никога не можеха да установят своя власт в България без присъствието на съветски войски в страната. Не напразно комунистическите идеолози и лидери, признавайки тази истина като благодарност към Москва, я потвърждаваха непрекъснато до последни дни на диктатурата си през 1989 г.

Правителството на Кимон Георгиев, съставено от представители на БРП (к), БЗНС „Пладне“, политическия кръг „Звено“, на левите социалдемократи и двама „независими“ (Петко Стоянов и Димо Казасов, който след всички възможни „метаморфози“ се бе превърнал най-после и в „независим“), обяви война на Германия (въпреки че такава беше вече обявена от правителството на Муравиев на 8 септември), пусна всички затворници (политически и криминални) и декларира, че идва на власт, за да възстанови конституционните права на българския народ осигурени от Търновската конституция.

Всъщност на самия 9. IX. 1944 г. то извърши последователно два абсолютно противоконституционни акта. След като принуди регентите Кирил княз Преславски и ген. Никола Михов (избрани поне от Обикновено народно събрание) да подпишат указа за назначаване на превратаджийс-кото правителство, същото това правителство, в същия ден, с едно най-обикновено министерско постановление уволни регентите Кирил княз Преславски и ген. Никола Михов (Богдан Филев бе подал оставка на 8 септември) и с второ, също така най-обикновено министерско постановление, назначи за регенти: проф. Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски и комуниста Тодор Павлов. Оттук нататък всички последващи нормативни актове бяха подписвани от нелегитимно назначено върховно тяло.

Преговорите за примирие, пропаднали в Кайро, прехвърлиха се в Лондон щяха да получат своето приключване в Москва.

Без забавяне обаче, цялата непокътната българска армия, заедно със запасните набори, бе хвърлена във войната срещу немците под командата на Трети украински фронт. Трябваше да бъде „освободена“ Македония (за да я предадат на титова Югославия) и да попълва с кръвта си армията на маршал Толбухин към Белград.

Докато на 17 септември в големия хол на Съдебната палата (единствената запазена от бомбардировките просторна зала) Кимон Георгиев четеше програмната декларация на отечественофронтовското правителство, обещавайки ред и законност, комунистите, които бяха заели Вътрешното министерство, осъществяваха вече дейност „на широк фронт“. Лидерите им от нелегалната дейност, имали „взимане-даване“ с полицията, претърсваха и ликвидираха всички компрометиращи ги документи, а останалите дейци — партизани, политзатворници, ятаци и помагачи, към които „услужливо“ и

„предвидливо“ се бяха присъединили и пуснати от затвора криминални престъпници, с червени ленти на ръкавите — от зник слънце до ранни зори — вършеха най-големия геноцид на българската интелигенция (участвала или неучаствала в политическия живот). Не малко хора бяха избити дори само заради това, че бяха помагали на един или друг „борец“ от ОФ и знаеха компрометиращи факти за някои от тях.

В продължение на кървавите септември и октомври 1944 г., та дори и до края на годината, „изчезнаха“, или казано с разбираеми думи — бяха избити — над 26 000 души (само тези преброени по обявленията на наследниците им в „Държавен вестник“). Касае се само за хора, които са имали наследници и се е налагало обявление в „Държавен вестник“. В това число обаче не влизат още хиляди и хиляди, които не са имали наследници и не се е налагало обявление в „Държавен вестник“. Всеки, който желае да провери тези данни, може да стори това от течението на „Държавен вестник“ през годините непосредствено след „деветосептемврийската победа“.

Някои от избиваните без съд и присъда бяха по-късно включвани в списъците на получилите смъртна присъда от т.нар. „народен съд“ (всъщност „партийни трибунали“), които произнасяха присъдите си въз основа решения на партийните и ОФ комитети. Целта на това „включване“ на „мъртви души“ в съдебни процеси беше да се обсеби имота им.

Наредбата-закон за „народния съд“ бе издадена в края на септември 1944 г. далеч преди да бъде сключено примирие (на чиито клаузи се обосноваваха по-късно за създаването на такава институция), преди да приключи войната и съдебните дела започнаха да бъдат разглеждани (по бързата процедура) още от 1 януари 1945 г., за да се предотврати намесата на световната общественост, заета по това време с бурните събития от края на войната. Създадени бяха 68 състава на „народния съд“ — 4 върховни и 64 областни. Тези народни съдилища на малка и фактически невоювала България издадоха и изпълниха 2730 смъртни присъди само в някакви 2–3 месеца — преди приключване на войната. На смърт бяха осъдени и бяха разстреляни регентите, „дворцовите съветници“ (мнозинството от които обикновени чиновници в Двореца, изпълняващи канцеларска или протоколна дейност със заплата не по-висока от средната на банков чиновник),

цели правителствени кабинети, 67 народни представители, 47 генерали и полковници, както и редица други по-дребни и от местна величина служебни лица (интелектуалци, търговци, учители, свещеници, дори обикновени занаятчии). Оправданието на инициаторите и изпълнителите на съдебната разправа под формата на „народен съд“ обикновено се позовава на обстоятелството, че е имало клауза в съглашението за примирие, подписано на 28 октомври 1944 г. в Москва (а Наредбата-закон за „народен съд“ е издадена преди това — в края на септември 1944 г.) за „задържане и съдене на лица, обвинени във военни престъпления“. Всъщност клаузата е: за „съдействие за задържане и съдене на лица, извършили военни престъпления“. „Военните престъпления“ са квалифицирани ясно и точно в международното право и съответните международни конвенции. В големия Нюрнбергски процес, проведен тъкмо въз основа на тази клауза и то както се изисква, след приключване на войната, беше поставена на подсъдимата скамейка цялата хитлеристка партийна и военна върхушка и бяха произнесени и изпълнени „всичко на всичко“ 12 смъртни присъди.

Така наречените „народни съдилища“ в България нямаха нищо общо с тази клауза, както искат да оправдаят гузната си съвест някои понастоящем. Те имаха за цел кървава разправа с инакомислещи интелектуалци, обезглавяване на българското общество. Другата основна цел беше страхът, който трябва да смрази всеки опит за свободно мислене и да превърне нацията и обществото в послушно и безропотно народонаселение. Страхът, започнал от есенните месеци на 1944 г. и продължил под една или друга форма през следващите години на тоталитаризъм, създаван с всички допустими и недопустими средства, беше и остана и до края най-мощното оръжие на диктатурата.

При произнасяне на 9155 присъди на „народните съдилища“ обаче имаше и една чисто меркантилна цел за определени управляващи елементи. Почти при всяка присъда фигурираше и конфискуване на голяма част (а в повечето случаи на цялото) движимо и недвижимо имущество, глоба от 5 милиона (да му мислят наследниците откъде ще ги съберат) и други допълнителни постановления. Именно конфискуването на недвижимите имоти на осъдените (някои от тях избити тъкмо заради това) ставаха месеци или

години по-късно (срещу смешно ниско „заплащане“ на държавата) собственост на „силните на деня“, някои от които бяха участвали в произнасянето на присъдите и изпълнението им. Това обстоятелство е и едно от основните, поради което през 1989 г. техните наследници и приемници се стремят с всички сили да не допускат анулиране на наредбата-закон за т.нар. „народен съд“.

През тези месеци българската войска, след тежки сражения при Страцин и Бяла паланка, се насочи към Скопие и Ниш, през където се изтеглиха и последните германски части на „Егейската армия“. Давайки хиляди жертви по пътя си, българските полкове се придвижваха към целите си не за друго, а за да предадат властта в Македония на тито-вите партизани. Цялата комунистическа и прокомунистическа пропаганда по това време заблуждаваше народа ни, че това се налага за признаването ни като „своюваща страна“ срещу Германия, въпреки че самите съветски военкомандващи не даваха никакви уверения за това.

Още преди подписването на съглашението за примирие в Москва (28 октомври) бе наредено като предварително условия от присъстващите представители на Съюзниците в София, в 15-дневен срок българските войски да напуснат териториите на довоенна Гърция (оставяйки там огромно българско имущество). Предложението на някои офицери от българския Генерален щаб Съветският съюз да окупира Беломорието (окупирайки практически цяла България) и по този начин при мирните преговори да се преговаря за изпълнение на чл. 23 от Ньойския договор (даващ право на икономически излаз на Бяло море на България) бе отхвърлен безапелационно както от съветското командване, така и от новите прокомунистически началници в Генералния щаб. Целта беше — Берлин! А не съдбата на България.

По това време, на 9 октомври 1944 г. се осъществи среща между Уинстън Чърчил и Сталин в Москва. В един „безобиден“ разговор, двамата големи уредиха след няколко задрасквания върху кутия от цигари „сферите на влияние на Балканите“. Чърчил предлага Великобритания заедно със САЩ да разполага с 90% влияние в Гърция, с 50% в Югославия, с 25% в България и с 10% в Румъния. Сталин поиска англоамериканското влияние в България да бъде 10%.

Накрая се споразумяват 20% англоамериканско влияние и 80% съветско.

Англоамериканците обаче няма да видят и един процент свое влияние в окупирана от съветските войски България. От 29 ноември 1944 г. България се поставя под разпорежданията на Съюзна Контролна комисия (СКК), чийто председател е маршал Ф.И. Толбухин, но фактически се ръководи от зам.-председатели генерал-лейтенант А.И. Черепанов и контраадмирал Н.О. Абрамов. Официалните отношения на СКК с българското правителство се поддържат само чрез ръководството на СКК. Останалите членове на СКК — ръководителите на военните мисии на САЩ и Великобритания — съответно генерал-майор Д. Крейн и ген. майор У. Оксли — нямат право да се обръщат към правителството на България самостоятелно по каквито и да било въпроси и практически остават само фигуранти в комисията. В съглашението за примирие обаче, подписано на 28 октомври 1944 г. в Москва от българска страна от Петко Стайнов, външен министър и ръководител на делегацията, Добри Терпешев (БРП (к)) (комунистите не са се постарали да изпратят дори по-сериозен свой представител за съдбоносното за страната подписване; приема се, че са предварително съгласни с всичко, което СССР разпореди), Никола Петков (БЗНС) и Петко Стоянов („независим“) — не се споменава нищо за участие на България във войната срещу Германия (в същото време, когато стотици български синове падат по бойните поля). Отбелязва се само, че България е спряла военните си действия срещу Съветския съюз (такива бойни действия изобщо не са провеждани). Не е фиксирано бъдещото участие на България във войната, нито се споменава нещо за такова участие. С една дума, стотици и хиляди жертви на българската войска са не за друго, а за предаване на Македония и Западните покрайнини на титова Югославия и са отишли съвсем напразно. Българската делегация е скрепила този факт с подписа си, но българският народ нищо не е знаел за тези подробности. Напротив, комунистическите вестници и агитатори продължават да разпространяват на всеослушание, че жертвите и участието във войната (която по подобие на съветската помпозна терминология ще бъде наречена „отечествена“ сякаш войните за освобождение и обединение на българския народ са били „безотечествени“) са абсолютно необходими за признаването на

България за „съвоюваща“ страна срещу Германия под лозунга: „Всичко за фронта, всичко за победата!“

Назначеният в армията политкомисарски апарат (по-мощник-командири по политическата част, най-често незапознати с военното дело партизани и комунистически функционери) започва да извършва самоволни разпореждания и политически чистки на кадрови офицери, дори и на фронтови поделения, което налага приемането в края на ноември 1944 г. на т.нар. Четвърто постановление (взето без присъствие на комунистическите министри на заседание на Министерския съвет). БРП (к) и Отечественият фронт, които виждаха в това постановление опит да бъде спасено „реакционното офицерство“ (което всъщност проливаше кръвта си по бойните поля твърде далеч от България), организира масови митинги и протести и използвайки влиянието на Съюзната (всъщност съветска) контролна комисия наложи отмяната на постановлението.

В държавната администрация се извършваха също така поголовни „чистки“, като на някои възлови места се поставяха комунистически функционери със съвсем ограничено образование. Във връзка с това се издава Наредба закон за „временно отменяване на служебния и образователен ценз на държавните служители“. Директори на държавни предприятия стават дори хора с незавършено основно образование.

За да се поставят под контрол уволнените от служебните им места, родствениците на засегнатите от „законите на народната власт“, както и за да се респектира останалата част от обществото, се създава Наредба-закон за „трудова възпитателните общежития“ (зловещите концлагери) и „за политически опасните лица“ на 20. X. 1944 г. Малко по-късно вътрешният терор се разширява чрез Наредба-закон за защита на народната власт от 26. I. 1945 г.

В края на ноември 1944 г. завършва Първата фаза от войната, която България води срещу Германия. Германците се бяха изтеглили далеч на север към Белград и както войниците ни, така и офицерите се готвеха да се приберат в страната.

Правителството се беше убедило, че нито съюзниците, нито СССР признават България за „съвоюваща“ страна. Въпреки това под влияние на БРП (к) и Отечествения фронт, в края на ноември бе сформирана Първа българска армия в състав от над 100 000 бойци и

голямо количество бойна техника, която под командването на прокомунистическия бивш „звонар“ генерал Владимир Стойчев бе дислоцирана на запад от Белград по протежение на река Драва. За пръв път в Третото българско царство български войски се биеха извън българска етническа територия в тежки зимни боеве. Това доведе до брожение сред българските войски и опити за явно неподчинение под лозунга „мир, хляб, свобода“. Акциите сред войниците се подготвяха и по указание на обявяващия се все по-определено срещу комунистическата хегемония земеделски водач ГМ. Димитров (Гемето), който пръв успя да види и да реагира на „капана“, в който бяха попаднали неговите съидейници. Заместник-командирският и политическият апарат обаче, както и специалните служби в армията, с помощта на съветските политкомисари се справиха с тези „затруднения“ и през февруари вкараха Първа българска армия в тежки боеве при Драва-Мур, където бяха дадени извънредно големи загуби в жива сила. Съветското главно командване поздрави в свои комюникета бойните качества на българската войска, но съветското правителство не споменаваше нищо за признаване на България като „съвоюваща“ страна.

През януари 1945 г. в Москва започнаха продължителни и трудни търговски преговори между делегации на СССР и България. Те завършват едва в края на март и въпреки съпротивата дори на комунистическия представител Трайчо Костов (това ще му струва скъпо след няколко години) са съвсем неблагоприятни за България. Народният комисариат на външната търговия на СССР е наложил невероятно ниски цени на българските стоки (практически вземат на безценица цялото ни налично количество тютюн и розово масло, включително и всички запаси от злато в Народната банка) и налагат търговски монопол върху цените на нашите суровини. В замяна на това ни продават свои продукти (метали, петролни продукти, химикали) на цени далеч по-високи от международните. Загубите за България от тази сделка възлизат на над три милиарда лева. Необходими са многократни протести и молби от софийското правителство, за да се смекчат някои от тези непосилни и жестоки за българската икономика условия.

Огромни трудности са налице и при осъществяване на пратките и доставките, тъй като над 14 000 вагона на БДЖ са предоставени за

обслужване на съветските окупационни войски в България (и голяма част от тях са изнесени от страната), а други 6000 покрити вагона са иззети от съветското командване и са прехвърлени безвъзмездно в Румъния и Унгария, където се водят съветска собственост. Единствените три оцелели български кораба са взети от СССР като „трофейно имущество“. Като „трофейно имущество“ е обявен и присвоен и единствения „плаващ док“ на България във Варна — построен с германски материали, но заплатен с български средства и представляващ перфектна българска собственост.

Първа българска армия, намираща се вече далеч в Австрия, води тежки и кървави сражения чак до 14 май 1945 г., независимо че Германия подписва акта за капитулация на 9 май в Берлин. В тази война само за няколко месеца България загубва 34 648 свои синове (почти толкова, колкото в освободителната и обединителната за народа ни Балканска война) и бяха разходвани над 160 милиарда лева, почти целия годишен национален доход на страната.

Особено тежко върху икономиката на страната се отразяват разходите, които страната прави за издръжката на съветските военни части, окупирани страната ни въз основа съглашението за „примирие“ в Москва. Огромни български средства (не под форма на репарации и контрибуции, защото мирният договор още не е подписан, а с оглед укрепване титовата власт в Югославия) надвишаващи 5,6 милиарда лева са отпущани на Белград само до 9 май 1945 г. Заедно с това на територията на Югославия се изпращат огромни количества въглища (в зимата на 1944/1945 г. на обикновените български семейства се отпущат само по 20 кг въглища на седмица), суровини за промишлеността, оръжие и екипировка за новосформираните части на титовата армия, строителни материали и хранителни продукти. Над 11 000 сръбски деца бяха приети у нас с осигуряване храна, облекло и подслон. Бяха изчерпани до дъно резервните складове, които невоювала България бе натрупвала до 9. IX. 1944 г.

Издръжката от България на съветските окупационни войски, съгласно съглашението за примирие подписано в Москва, възлиза само до 30 юни 1945 г. на 23 295 922 715 или словом: двадесет и три милиарда, двеста деветдесет и Пет милиона, деветстотин двадесет и две хиляди и седемстотин и петнадесет лева. При това съветските

окупационни войски остават в България не до 30. VI. 1945 г., а до края на 1947 г., след ратификация на мирните договори.

Ялтенското споразумение (11 февруари 1945 г.) между Рузвелт, Сталин и Чърчил открива възможност за народите на бившите сателитни държави на Оста да разрешават своите вътрешнополитически проблеми по демократичен път, но фактически сферите на влияние на Балканите са вече определени още на 9 декември 1944 г. от Сталин и Чърчил и Ялтенското споразумение установява едно състояние, при което България е 100% под съветско влияние и окупация. С пряката помощ и под пряката защита на Червената армия, комунистите са заели ключови позиции и продължават да разширяват присъствието си във всички етажи и формации на властта.

УТВЪРЖДАВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ДИКТАТУРА

В Ялтенското споразумение трите велики сили „тържествено декларираат“, че ще съдействат за формирането в бившите сателитни на Германия държави на широко представителни правителства и ще улеснят свободни парламентарни избори в тях.

Приключването на войната обаче дава нови възможности за попъзновенията на комунистическата партия към пълното узурпиране на властта чрез т.нар. „Отечествен фронт“.

От своя страна досегашните сателити във „Фронта“ — част от земеделците (начело с Гемето и Н. Петков), от социалдемократите (Гр. Чешмеджиев, К. Лулчев), от „независимите“ интелектуалци (Петко Стоянов) разбират злоещата игра, в която са попаднали, ефимерността и двусмислието на понятието „народнодемократична власт“ и едва сега се опълчват в противодействие на все по-настъпателните действия на комунистите.

Под въздействието на БРП (к) правителството на ОФ насрочва парламентарни избори за XXVI ОНС на 26 август 1945 г. Оформящите се опозиционни групи настояват да се отложат изборите, за да се създадат подходящи условия за нормалното им провеждане. На 13 август 1945 г. политическият представител на САЩ в България М. Барнс отправя нота до регентите, министър-председателя и някои членове на правителството, с която ги предупреждава, че в България няма нормални условия за провеждане на избори. Още на другия ден обаче (по остър сигнал на БРП (к)) Съветският съюз отправя предложение за възстановяване на дипломатическите отношения между СССР и България. За пълномощен министър в Москва е изпратен един от видните интелектуалци на България и бивш пълномощен министър в Москва — проф. Димитър Михалчев. С това комунистите се надяват да притъпят протеста на американската страна и да бъдат проведени изборите на 26 август. Барнс обаче отправя отново нота до министър-председателя Кимон Георгиев, в която

недвусмислено се декларира, че САЩ ще установят дипломатически отношения с България само при създаване на нормални условия за избори. Правителството на ОФ е принудено да отложи изборите и САЩ дават съгласието си за акредитиране на ген. Владимир Стойчев (отсега вече той ще бъде ярък проводник на комунистическата политика) за български пълномощен представител в САЩ.

До това време България е възстановила дипломатическите си отношения с Югославия (пълномощен министър Петър Тодоров — като благодарност за системно провежданата му преди това проюгославска агитация в България), с Франция (пълномощен министър ген. Иван Маринов, като благодарност за измяната му на 9 септември към правителството на Муравиев и осигуряване на преврата). Направена е светкавична и цялостна „чистка“ на дипломатическите представителства на България. За нови дипломати са изпратени комунисти и сателитите им, много от които нямат изобщо никаква дипломатическа подготовка и почти никой от тях не владее чужд език. През лятото на 1945 г. са възстановени с подобни представители дипломатическите отношения с Полша, Чехословакия, Албания и др.

Основният параван и оръжие, с което провежда политиката си комунистическата партия, е НК на ОФ и комитетите му в страната. Системно и последователно те се имплантират от комунистически представители и осъществяват „на място“ указанията на партията.

На 7 септември 1945 г., с намерение да предразположат англоамериканските представители по отношение на избори в страната, комунистите чрез НК на ОФ „предлагат“, а Министерският съвет „приема“ решение за легализиране на опозиционните групировки в страната. Обособяват се БЗНС (Н. Петков), БРСДП (обединена) с лидер Коста Лулчев и Демократическата партия с лидер Никола Мушанов. Решението позволява и издаване на съответни печатни органи — „Народно земеделско знаме“, „Свободен народ“ и „Знаме“. През ноември 1945 г. към БЗНС — Н. Петков се присъединява и групата на Димитър Гичев (БЗНС „Врабча 1“).

От своя страна обаче комунистическата партия успява да отцепи кариеристични групи от БЗНС и БРСДП, които остават към ОФ за по-голяма „тежест“. Пак с тази цел във „Фронта“ прибират и

малобройната Радикална партия на Стоян Костурков. Част от последната остава като Радикална партия (обединена) в опозиция.

При тези условия на 18 ноември 1945 г. се провеждат парламентарни избори за XXVI ОНС, които се бойкотират от опозицията. Това дава възможност на правителството да обяви, че в изборите са участвали 94% от избирателите и от гласувалите 88% са гласували за кандидатите на ОФ. Председател на Народното събрание става Васил Коларов — БРП(к).

На Потсдамската конференция на ръководителите на САЩ, СССР и Великобритания (18 юли до 2 август 1945) е обсъден въпросът за следвоенните условия в Европа и мирните договори с Италия, Румъния, България, Унгария и Финландия. С изработването на проекто-договорите за мир е натоварен новосъздадения Съвет на министрите на външните работи (СМВнР). Изготвянето на мирния договор с България е възложено на външните министри на САЩ, СССР и Великобритания. Изрично е декларирано, че мирните договори ще бъдат подписани само с признати демократични правителства на държавите — бивши съюзници на Германия. На Лондонската сесия на СМВнР в началото на октомври 1945 г. се излиза с категорично изявление, че няма да се обсъждат проектите за мирни договори с България и Румъния, докато в тези страни не бъдат създадени демократични и представителни правителства.

Тъкмо заради това комунистическата партия в България (съветвана директно от Москва) решава, че периодът до пълно и окончателно налагане на просъветска система на управление ще бъде малко по-дълъг. По препоръка на Московското съвещание на СМВнР (16–25 декември 1945 г.) започват сондажи за включване на поне двама представители на опозицията, с оглед признаването на правителството от САЩ и Великобритания. Кимон Георгиев подава оставка на кабинета, но преговорите с опозицията не довеждат до нищо съществено и на 31 март 1946 г. е обявен съставът на второто правителство на ОФ пак начело с Кимон Георгиев. Сега „съотношението на силите“ е вече променено — 5 комунисти, 4 земеделци, 4 звенари, 2 социалдемократи, 1 радикал и 1 „независим“. Създадени са и нови длъжности — подпредседатели на Министерския съвет — съответно Трайчо Костов (първи секретар на ЦК на БРП (к)) и Александър Оббов (политически секретар на БЗНС).

През лятото на 1946 г., въпреки че не получават признание и на своето второ ОФ правителство, комунистическите управници решават да започне масирана пропаганда срещу основните опозиционни лидери ГМ. Димитров, Кр. Пас-тухов, Н. Петков, К. Лулчев. Обвинявайки опозицията като „антисъветска“, „профашистка“, „антиславянска“, те се опитват да я дискредитират пред българската общественост и по този начин да я обезличат пред западните демокрации. Д-р ГМ. Димитров своевременно се „измъква“ от страната (с помощта на американската легация), но срещу Кр. Пастухов, Цвети Иванов (гл. редактор на в. „Свободен народ“) и Трифон Кунев (член на Постоянното присъствие на БЗНС) са заведени политически процеси. Системно се спират опозиционните вестници (преди всичко органа на Демократическата партия в. „Знаме“), а така също „Народно земеделско знаме“ и „Свободен народ“. Става съвсем ясно, че комунистите и просъветските елементи, овладели положението в т.нар. „Отечествен фронт“, са решили не само да ограничат до минимум дейността на опозицията, но и да елиминират от политическата сцена нейните лидери, с оглед без излишни „усложнения“ да се достигне до „заветната цел“ — подписване на мирен договор с България, което фактически ще бъде признаване на ОФ правителство.

Тази антипозиционна акция се развява преднамерено и планомерно (а както сега стана известно с монтирани от съветските тайни служби „конспирации“ и „процеси“), за да се придаде антидемократичен, заговорнически характер на българската опозиция.

По същото време подготовката на мирните договори в Париж е в пълен ход. Във връзка с това Гърция предявява искане за някои териториални корекции на северната си граница с България. Едва сега на комунистическите и про-комунистически управници в София и на техните „съветници“ в Москва идва на ум да поставят въпроса за признатото от Ньойския договор право на България за икономически излаз на Бяло море. Правят се четири последователни „меморандума“ по този въпрос до СМВнР в Париж, но ефектът е — напълно разбираемо — никакъв.

Парижката мирна конференция се провежда от 29 юли до 15 октомври 1946 г. Официалната българска делегация е водена от Кимон Георгиев и членове Васил Коларов, Георги Кулишев, министъра на

финансите Иван Стефанов и др. Декларацията на българската страна е прочетена на 14 август и поставя като основен проблем признаването на България за „съвоюваща“ страна (след хиляди жертви само за няколко месеца и то на стотици километри далеч от България, след милиарди разходи, далеч надвишаващи целия национален доход на страната, дадени на съветската и югославска страна и разходване във военните действия на българските войски). Делегацията (колкото и наивно да изглежда това, след като знаем поведението на великите сили и на самия Съветски съюз досега) се е надявала, че в този решителен за съдбата на страната момент Москва ще се застъпи България да бъде призната за „съвоюваща“ страна. При гласуването обаче по въпроса Съветският съюз гласува с твърдо „не“ за признаване България за „съвоюваща“ страна. Всичко вложено в тази наричана доскоро „отечествена война“ на България — хилядите човешки жертви, огромните материални ресурси, изпитанията на народа се оказват „на вуе“ и са били само прах за очите на народа.

Разбира се, комунистическата партия и прокомунисти-ческите им помощници подминават тихомълком резултатите от гласуването и поведението на гласувалите. Дори и по този кардинален въпрос за българската съдба е важало комунистическото пропагандно правило: „до народа трябва да се допуска само точно определена информация“.

Безпочвени са по-късно и твърденията на управляващата вече комунистическа партия, че участието в „отечествената война“ ни запазило границите с Югославия и Гърция (оказали се в лагера на победителите) такива, каквито са били преди войната. Това са съвсем неверни и неоснователни твърдения, защото Унгария, която не само не участва в „отечествената война“, но дори и със собствените си войски оказва твърда и решителна съпротива на съветските войски при Будапеща (близо три месеца през зимата на 1944/ 1945 г.) запази също така непокътнати границите си от преди войната с Югославия и Чехословакия (оказали се също така в лагера на победителите).

Такава убедителна и логична съпоставка обаче комунистическата историография не можеше да направи, защото с такава истина не можеше да оправдае нито жертвите, нито огромните средства разходвани от България.

Докато се развиват тези събития, утвърдилото се вече просъветско управление в страната решава да си разчисти

предварително пътя за пълно тоталитарно управление след подписване на мирните договори. Основна пречка за това в България е същата, която не позволи създаване на фашизма в страната в класическия смисъл на това понятие през време на хитлеристкото господство в Европа — традиционната царска институция, просъществувала в цялото историческо житие на свободната българска държава. Тази именно формална (но безспорна) пречка за осъществяване на тоталитарна система трябваше да бъде ликвидирана още преди подписване на мирния договор.

През лятото на 1946 г., по указание на завърналия се вече в България Георги Димитров (от 5 ноември 1945 г.), се насрочи „допитване до народа“ за премахване на монархията и провъзгласяване на „народна република“ и избори за Велико Народно събрание.

Провеждането на „референдума“ обаче се сблъска с непредвидени трудности. В декларацията на ОФ правителство от 17. IX. 1944 г. тържествено се заявява, че се възстановява и ще се спазва най-строго Търновската конституция (макар че само няколко дни преди тази декларация тя е грубо нарушена именно от авторите на ОФ преврата). При това положение обявяването на референдум за промяна формата на управление в страната (определена с чл. 4 на Търновската конституция) е противоконституционно, тъй като в текста на Търновската конституция не е предвидено никъде промяна на формата на управление чрез референдум. С други думи това може да направи само Великото народно събрание чрез промяна в текста на самата конституция. В чл. 141 на Търновската конституция изрично е поставено обаче, че Велико Народно събрание, което да обсъжда изменения в конституцията, се свиква само от царя. За съжаление на управляващите царят в 1946 г. е малолетен (на 9 години) и не може да свика Велико народно събрание за обсъждане на този въпрос. Тогава „славната дружина на ОФ“ решава да „кара през просото“. Да не зачита изискванията на „обявената за свято спазвана от нея“ Търновска конституция, да се проведе „както тя си знае“ референдума и да се премахне царската институция като върховен балансиращ орган, за да се открие пътят за установяване и утвърждаване на „комунистическа диктатура“, която ще остане в историческата ни терминология под по-благовидното название „тоталитарна власт“.

Така, по същество, на 8 септември 1946 г. се извършва противоконституционен „референдум“ (и то при наличие на чужда окупационна войска в страната ни), на който с познатите „похвати на изборни победи“ ОФ правителство осигурява 91,63% гласували, от които гласували за „народна република“ 95,63%.

На 15 септември Регентството престава да съществува и върховната власт се поема от удобното „Председателство на републиката“ (председателя на ОНС Васил Коларов и двамата подпредседатели — Г. Трайков (БЗНС) и Петър Попзлатев („Звено“). Условието за преминаване към все по-пълно установяване на тоталитарна власт са вече налице. На 16. IX. 1946 г. невръстният цар със семейството си напуска страната за изгнание в Египет.

Всичко това обаче не изменя противоконституционния характер на акта и след няколко десетилетия (след сливане на тоталитарната система от политическата сцена) този факт отново ще възбуди българския народ и политическия ни живот.

Сега обаче целта на ОФ правителство е спечелване на изборите за Велико Народно събрание насрочени за 27. X. 1946 г. Въпреки всички усилия и познати трикове (присъстват обаче застъпници на опозицията във всички избирателни бюра), избистрящия се вече комунистически ОФ не успява да разгроми опозицията. Тя получава близо 30% от гласовете (28,35%).

За комунистическите и просъветски емисари в страната е вече ясно, че единственият, окончателен удар за унищожаване на опозицията и утвърждаване и пълна диктатура е унищожаването ѝ.

На 22 ноември 1946 г. председателят на ЦК на БРП (к) Георги Димитров представя на Председателството на републиката състава на третото правителство на ОФ. Комунистите в него са вече 10 (и владеят най-важните министерства, председателството и вишегласието в кабинета). Останалите места са разпределени за поддръжниците им, както следва: 5 земеделци, 2 звенари, 2 социалдемократи и 1 „независим“.

Политическата и административна власт в страната все повече попада изцяло в ръцете на комунистическата партия. Спътниците им от „деветосептемврийската победа“ са все по-малко, но послушни, примирени с всичко и съвсем скоро един по един ще бъдат елиминирани, богато възнаградени с народна пара. Останалата част от

комунистическите „съкооператори“, минали в опозиция, ще имат само една съдба — унищожение.

На 10 февруари 1947 г. в Париж е подписан мирния договор с България. Българската делегация се води от Кимон Георгиев, въпреки че Георги Димитров е министър-председател. Нито той, нито Васил Коларов ще се помръднат от София. Първо — светът не трябва да вижда нещата откъм реалната им страна, и второ — предстои им съвсем друга работа в България — окончателно ликвидиране на опозицията и обсебването и на икономическата власт. Тоталитарната система вече е установена — изпълнителната власт и партийното ръководство са в едни и същи ръце. Предстои постепенно и пълно обезличаване на останалите власти — съдебната и законодателната.

В Париж Кимон Георгиев връчва формален „протестен меморандум“ на френския министър на външните работи (!?) Жорж Бидо, не за друго, а затова, че България не е приета за „съвоюваща“ страна. Интересно защо не го връчват на Молотов, тъй като СССР е гласувал против приемането на България за „съвоюваща“ страна (за да може Москва да държи в „шах“ дори собствените си емисари в България и да подчини страната докрай икономически).

В София правителството свиква огромен митинг по случай подписването на мирния договор. Комунистическите историографи ще го наричат по-късно „протестен“. Но всъщност той е ликуване на просъветските управници и техните адепти, че най-после всички външнополитически пречки към диктатурата са премахнати.

Мирният договор с България ще бъде ратифициран от Великобритания през април, от САЩ през юни, и от СССР през август 1947 г. С това официалната част е приключена и започва потулената в мрак и пълно мълчание „домашна работа“.

Западните демокрации разбират добре подготовката за такава „работа“ и решават, че е по-разумно да се оформят нормални дипломатически отношения между тях и България, при което да не се допусне разправа с политическите лидери на опозицията. За тази цел още на другия ден след подписване на мирния договор с България, Великобритания изявява готовност да възстанови нормални дипломатически отношения със страната ни. На 20. X. 1947 г. в САЩ подновяват със същата цел дипломатическите си отношения с България, но очакванията за спасяване по този начин на лидерите на

опозицията в България се оказват наивни. Веднъж подписан мирния договор и още повече възстановени дипломатическите отношения с великите сили, комунистическата партия в България започва акция за пълно овладяване на политическата, икономическа и съдебна власт в страната.

Възстановявайки дипломатическите си отношения с редица европейски страни, управлението в София подготвя и договори за приятелство, взаимопомощ и сътрудничество със страните с т.нар. „народна демокрация“.

Особено внимание се отделя на започналите още непосредствено след 9. IX. 1944 г. отношения с титова Югославия. Основен момент в отношенията между България и Югославия си остава „македонският въпрос“. Още през 30-те години, осъществявайки политиката на Коминтерна в България, българската комунистическа партия възприе антинационалната и предателска политика за разрушаване единството на българската народност чрез прокламирането на самостоятелни „добруджанска“, „тракийска“ и „македонска“ нация. На тази основа, и по инструкции от Москва, българската комунистическа партия преди войната и по време на войната прави всичко възможно, за да подпомогне влиянието на титовата партия за денационализация на македонските българи във Вардарска Македония и превръщането им в център на открит македонизъм и антибългарска политика.

Както Коминтерна, така и комунистическата партия на Югославия се възползват от антинаучните внушения на сръбския дипломат в Цариград Стоян Новакович и сръбския етнограф от миналото столетие Цвиич, които, за да улеснят инвазионните тенденции на сръбския държавник Илия Гарашанин към Македония, развиват теорията, че македонците не са българи — „ни българи, ни сърби, ни гърци“, че са самостоятелна нация. Това дава началото на „македо-низма“ като „работна теза“ на коминтернските и сръбски асимилаторски елементи в политиката на Балканите. Прави се опит през 30-те години в СССР по изкуствен път да се създаде „македонски език“ (защото такъв никога дотогава не е съществувал). Опитът обаче излиза неуспешен и е блокиран от започването на Втората световна война.

През август 1944 г. по нареждане на титовия ЦК на ЮКП в нелегалност се прокламира Македонска държава. През септември с.г.

(след 9. IX.) делегация на ЦК на Македонската комунистическа партия пристига в София, за да предаде ултимативни искания на титовото ръководство за незабавно „обезвреждане“ на всички дейци на македонските българи, които се намират на старата територия на България. Най-изтъкнатите са физически ликвидирани още в кървавите септемврийски нощи на 1944 г., определена част, интересуващи специално сръбските асимилатори, са изпратени в Белград, където след инквизиции и разпити следите им се губят. Заедно с това във Вардарска Македония, предадена отново на Югославия с кръвта на хиляди български синове, паднали в „отечествената война“, по разпореждане от Белград започва зловеща акция за денационализация на българското население по долината на Вардар. Още в самото начало, след пристигането от Белград на титовите емисари, са арестувани и избити стотици български патриоти, прекарвали десетилетия под сръбско кралско робство между 1918 и 1941 г., без да загубят българско съзнание и достойнство. На 6 януари 1945 г. т.нар. „кървава Коледа“ в различни градове на Вардарска Македония се извършват масови разстрели на българската родолюбива интелигенция, с цел духовното обезглавяване на българската народност и налагане сковаващ страх сред българското население. Политическите пратеници на Белград и ръководителите на т.нар. „Македонска комунистическа партия“ ще продължават не само през всичките 45 години на комунистическо управление, но и по-късно, след провала на просъ-ветския лагер, разпадането на Югославия и обявяване на независима Македония, непрестанния и жесток денационализаторски натиск спрямо българското население.

След посещението на „македонската комунистическа делегация“ през есента на 1944 г., ръководни дейци на българските комунисти правят посещение през ноември и декември 1944 г. в Белград и Скопие и възприемат напълно антибългарската стратегия за изкуствено създаване на „македонска нация“, „македонски език“ (в СССР вече е направена поръчка за създаването му и в нея се включват комунисти — български ренегати от Вардарска Македония и София).

По нареждане на правителствена комисия в Скопие, оглавена от просръбски емисар, от българската азбука, с която чете и пише македонското население, се изваждат четири букви: я, ю, ъ, ь и прибавят пет букви от сръбската „Букова азбука“. Дава се и „задание“ с

помощта на съветския филолог Бернщайн за включване в изкуствения език на определен процент „сърбизми“, „турцизми“ и „чуждици“ на съвременни технически термини — с единствена цел да бъде обезличен типичният характер на западния български говор и неговите диалекти, на които векове наред говори българското население в Македония. Този изкуствен език, одобрен от сръбския комунистически идеолог Милован Джи-лас, влиза „в употреба“ с решение на Скопското правителство, публикувано на 5 май 1945 г.

Сервилността на БРП (к) към титова Югославия е толкова голяма, че дори пристигащите от Беломорска Македония български бежанци се прехвърлят от българските комунистически власти в ръцете на титовата администрация в Югославия (като жива стока).

Още първите месеци след 9. IX. 1944 г. по указание на Белград, Скопие поставя въпроса за присъединяването на Пиринска Македония към „Македонската държава“ — т.е. към Югославия.

По този въпрос просъветската власт в България показва пълно раболепие и национално предателство. В Пиринския край се формира „македонска войска единица“ — бригада „Яне Сандански“, на която се гледа като част от състава на „народоосвободителните войски“ и противите партизански отряди в Македония. Разрешава се и се подпомага с всички средства широка пропагандна дейност за присъединяване на Пиринска Македония към Югославия. Всякакви опити на населението да се противопостави на това национално предателство са жестоко потъпкани. Националният въпрос е заличен в дневния ред на прокомунистическите управници за сметка на „класовия въпрос“ и „социалистическата революция“, а всъщност за точното изпълнение на указанията дадени от Москва и Белград.

В края на 1944 г. и началото на 1945 г. „македонският въпрос“ започва да се разглежда в рамките на „Южнославянска федерация“, каквато предлага комунистическото ръководство в Белград. При това Белград държи на два основни принципа: първо — Пиринска Македония да се присъедини към Югославия преди формирането и прокламирането на федерацията, и второ — България да влезе като седма федеративна република в Югославия (след Сърбия, Черна Гора, Хърватско, Словения, Босна и Херцеговина и Македония). При това цялата държавна администрация ще има общо ръководство, а

външната политика и военните сили ще бъдат единни и под командата на Иосип Броз Тито.

Тези напълно отговарящи на раболепието, с което се посрещат дотогава, югославски предложения, за пръв път стресват Георги Димитров. Съгласно предложенията на Белград, „лайпцигският герой“ се оказва „васал“ под сюзеренството на шумно проявилият се през Втората световна война Тито. Съветското становище в общи черти подкрепя становището на Югославия.

Предложението на българската комунистическа партия е за създаване на „Федерация на южните славяни“ в съотношение 1:1, като до приключването на войната се запазва суверенитета на двете федерирани се страни по отношение на външната и вътрешна политика. По този начин българските комунистически лидери предлагат присъединяването на Пиринска Македония към Вардарска Македония да стане във формираната се вече федеративна държава. Мълчаливо е прието средище на новата държава да бъде Белград.

Колебаейки се между двете възможности, българските комунистически управници и техните съдружници във властта, подтиквани от Белград, вървят към обявяване на федерацията, планирано дори да стане на големия Всеславянски конгрес, който предстои да се състои в началото на март 1945 г. в София.

Тъкмо в хода на тези събития обаче се намесва друг фактор. За подготвяната набързо федерация се узнава в Лондон и Вашингтон. Западните съюзници виждат ясно, че СССР готви с такава формация могъщо свое присъствие на Балканския полуостров, елиминиране на Гърция и Турция като активни партньори в политиката на европейския югоизток. Протестът им в Москва е повече от категоричен. Преди това обаче, през декември 1944 г. в София пристига делегация, водена от видния титовски функционер Едвард Кардел, която има за цел да подготви и ускори горните събития. За да наложат своя модел, белградските пратеници са изтъкнали, че „западните сили ще се противопоставят на федерация от типа 1:1, но ако България се присъедини като поредна република в Югославия, това би се приело безболезнено“. По всичко изглежда, че това е било ход на Белград, защото Западът реагира остро и на двата варианта.

Почувствал заплахата за авторитета си, Георги Димитров при среща с югославската делегация в Москва (по това време за него още

не е ясно къде и какъв ще бъде) в самото начало на 1945 г. застъпва принципа за двустранна федеративна държава.

С една дума, подетото от начало и от двете партии, в Белград и София, „безметежно и твърдо“ решение към федерация се натъква неочаквано на трудности. На 21 януари 1945 г. съветското правителство (съобразило се вече с големия шум, вдигнат с „федерацията“ и достигнал до ушите на Лондон) използва присъствието в Москва на югославска делегация начело с Моша Пияде и повиква за обсъждане на въпроса българска делегация в състав Кимон Георгиев, Антон Югов и малко по-късно Трайчо Костов. В разговорите вземат участие и Йосиф Сталин и Георги Димитров. В публикуваните напоследък спомени на очевидци от срещата се вижда ясно пренебрежителното отношение на Сталин към вече достатъчно използвания за целите на Москва Георги Димитров.

Виждайки безперспективността от непосредствено обявяване на федерация (а и очаквайки как ще се развие по-нататък поведението на Тито; твърде много „английска помощ“ е получил по време на съпротивителната си борба) Сталин дава указание „за сега“ да се отмени обявяването на федерацията.

Въпросът се разисква тихомълком между Димитров и Тито при посещението на последния в Москва — април 1945 г., но без конкретен резултат. Отлага се за след приключване на войната и подписването на съюзен договор между двете страни (дотогава има изготвени осем проекта за такъв договор — три югославски, три български, един съветски и един смесен — югославо-български).

Опасността от асимилиране на България в титовската държава за момента е пресечена от намесата на „трети фактор“ — Западните сили. В периода обаче между завършването на Втората световна война и подписването на мирните договори Отечественофронтовското правителство, респективно българската комунистическа върхушка, продължават антинационалната дейност по въпроса за българското население в географската област Македония и фактически са най-ревностния проводник на убийствена за идентичността на българското население в този район политика.

На X пленум на ЦК на БРП (к), състоял се на 8 и 10 август 1946 г., се стига до пълна капитулация пред югославския натиск и апогей на предателството на комунистическите емисари в България към

българския народ. С решенията на пленума се стига до непознато никъде в света „денационализиране на една народност от собствената ѝ държава“. Дава се простор на интензивна и повсеместна антибългарска дейност не само в Пиринска Македония, но и в Югославия. Изложението по македонския въпрос на пленума е направено от Георги Димитров, „подкрепено е напълно“ от секретаря (смее ли да не подкрепи!) на областния комитет на БРП (к) в Горна Джумая — Евтим Георгиев, посрещнато е с ръкопляскания от целия пленум. С ръкопляскания е приета и декларацията (в същия дух и смисъл) на пленума, прочетена от Вълко Червенков. Антинационалната позиция на Георги Димитров става политическа линия на цялото партийно ръководство.

Комунистическата партия в България (и абсолютно подчиненото ѝ вече ОФ правителство), застава на становище, че обединението на „македонския народ“ е наложително да се извърши под егидата на Македонската народна република — т.е. в границите на Югославия.

Указанията за това са дадени на Георги Димитров от Сталин на едно посещение на Димитров при съветския управник в Кремъл на 7 юни 1946 г. В разговора им диктаторът от Кремъл (и идеолог по „националните въпроси“, представете си!) заявява съвсем цинично: „Че няма развито македонско съзнание в населението, това още нищо не значи...“

В Пиринска Македония започва истинска инквизиция върху хиляди и хиляди българи, които трябва да изживеят „имплантацията“ на „македонизма“ в собствената с плът и душа, така както тази изкуствена операция е провеждана (безмилостно и със всички възможни средства) вече трета година върху българското население във Вардарска Македония.

В Горноджумайска област започва масирана пропаганда, разпространяват се широко вестници и материали, литература на токущо „излюпения“ в чужбина изкуствен македонски „литературен“ език, неразбираем и чужд за населението. Десетки младежи се подбират за обучение на тази „нова наука“ в Югославия.

За да се парализира всякаква съпротива на българското население срещу насилствено започналата асимилация, през лятото на 1946 г. е проведен съдебен процес срещу останалите неизбити непосредствено след 9. IX. 1944 г. дейци и членове на ВМРО. В цялата

област се настаняват специално обучени в титовите школи „преподаватели“ на македонски език, които изпълняват ролята на съветници и помощници на партийните комитети по денационализация на българското население.

Върховното изпитание за българската народност в Пиринския край настъпва при „преброяването“ от 25 до 31. XII. 1946 г., когато насилствено 70% от населението е принудено да се регистрира като „македонци“.

Преброителите обикалят домовете с милиционерска охрана и партийни функционери и всяка съпротива срещу налаганата денационализация на българската народност е наказвана със затвор, концентрационен лагер или изселване.

На 1 август 1947 г. в Блед (Югославия) Тито и Е. Димитров подписват споразумение за образуване на федерация на южните славяни, в която Пиринският край попада в македонската съставна част на федерацията, а Западните покрайнини в българската съставна част.

Федерация обаче не можа да се осъществи и след Бледското споразумение. Югославия показва тенденция на откъсване от съветската орбита, но това не намалява денационализацията на българското население в Пиринския край и през първата половина на 1948 г. Просто „няма пленум и решение на партията“ и затова всичко си върви „както е наредено“. Дори дни преди официалното оповестяване от Москва на разрива между ЮКП и Коминформбюро (т.е. ВКП (б)), Георги Димитров е толкова неинформиран, че на 2 юни 1948 г. дава интервю на „Юнайтед прес“, в което заявява: „С всяка стъпка по пътя на братското сътрудничество, българският и югославският народи подготвят федерацията на двете народни републики...“

Само броени дни по-късно, след оповестяване на разрива между ЮКП и Москва, се свиква XV пленум на БРП (к), проведен на 12 и 13 юли 1948 г., който обръща отношенията с Югославия на 180°, което още веднъж подчертава безпринципността и антинародния характер на политиката на БРП (к).

Както и досега, така и в бъдеще, комунистическата партия в България ще се ръководи сервилно и безпрекословно от решенията на

Москва. Или, както народът фигуративно се изразяваше: „Когато в Москва кихнат, у нас има вече бронхопневмония“.

Едновременно с тези събития през лятото на 1947 г. започва кампания за пълно ликвидиране — първо на лидерите, а след това на самата опозиция в страната. Осигурило си мирния договор и „де юре“ признаване от западните сили, комунистическото правителство по указание на Москва започва жестока разправа с всички членове и съмишленици на опозицията. В началото на 1947 г. се инсценират процеси срещу нелегалните военни организации „Неутрален офицер“, „Военен съюз“. Особено значение има процесът срещу народния представител Петър Коев, член на ПП на БЗНС „Никола Петков“. С него започва цялата манипулация за ликвидиране на самия Петков. Преса, радио, поръчани митинги обработват общественото мнение. Депутатският имунитет на Никола Петков е отнет и той е арестуван. Заведено е „дело“, по което на 16 август Никола Петков е осъден на смърт. Надеждата, че западните демокрации ще го спасят от тази „предопределена“ смърт не се осъществяват. На 23. IX. 1947 г. присъдата е приведена в изпълнение. Всичко по този процес се осъществява в кабинетите на ЦК на БРП (к) и по преки указания и пряко участие на Москва.

На 26 август 1947 г. е приет закон за разтурянето на партията на Никола Петков. Започва практическо осъществяване по унищожаване на цялата опозиция. През септември 1947 г. на XIII пленум на ЦК на БРП (к) са взети решения „за засилване революционните преобразувания“ и „ускоряване прехода към социализъм“.

На 4. XII. 1947 г. Великото Народно събрание приема конституцията на НРБ, чрез която се установява тоталитарната съветска система на единство на трите власти и сливане на държавната власт с партийното ръководство. Единствен останал от старите помагачи за преврата на 9 септември е Кимон Георгиев, сега обаче напълно изолиран от ръководната политическа дейност. Именно сега обаче Кимон Георгиев показва истинските си качества на интелект и образцово организиран човек. Той оглавява Министерството на електрификацията и мелиорациите, завършва на 60 г. възраст инженерство и е един от най-компетентните стопански ръководители на комунистическото управление. Не това оценяват обаче комунистите; те са му благодарни за това, че малко преди 9. IX., на тази дата и

известен период след нея, той подведе и поведе към унищожение част от българската интелигенция и по този начин разкри пътя за диктатурата.

На 23 декември 1947 г. се извършва национализация на банките и промишлеността. След няколко дни постепенно ще бъде национализирана и външната и вътрешната търговия.

През 1946 г. е извършена „поземлена реформа“, която е прелюдия към постепенно одържавяване в ТКЗС, а после в ДЗС и АПК. Чрез насилия и изселвания ще бъде наложена колективизация и етатизация на цялата земя (свързано с едно от най-зловещите явления, непознато във вековния български мироглед — отчуждението от земята).

Започва постепенното изземване на собствеността изобщо. Процес, който минава през няколко фази в следващите години и който се превръща в „тройна тегоба“ за притежателите на собственост. Най-напред се въвежда „еднократен данък за собствеността“, който възлиза приблизително на една трета от реалната стойност на недвижимата собственост и за плащането на който собствениците трябва да продават лични вещи (ако имат, разбира се), за да „запазят“ собствеността си. Във втората фаза е изземването на собствеността със Закона за едрата градска собственост. (Понятието „едра градска собственост“ за всеки отделен случай се решаваше от местните партийни комитети и комисии към тях.) Третата фаза я „носеха като букаи на краката си“ потомците на бившите „собственици“, които бяха длъжни във всяка автобиография или справка да отбелязват в съответната графа, че „са засегнати от законите на народната власт“, което в повечето случаи затваря почти всички пътища за развитие в живота им.

В края на 1947 г. комунистическата партия има вече в ръцете си цялата изпълнителна, законодателна и съдебна власт.

През декември 1948 г. V конгрес на партията ще я нарече официално отново Българска комунистическа партия. Почти напълно ликвидирани са всички независими обществени организации в страната. „Отечественият фронт“ и изградения в края на 1947 г. „Съюз на народната младеж“ ще бъдат „казионните апарати“ за контрол, управление и манипулиране на населението и младежта.

В началото на 1949 г. прекратяват съществуването си и последните „покорни слуги“ на комунистическата партия — политическият кръг „Звено“ и Българската радикална партия. Социалдемократите се погълнати от комунистическата партия. За параван ще остане БЗНС — ръководен, манипулиран и използван за износ на комунистически идеи в капиталистическите страни с аграрен характер.

На V конгрес на партията Трайчо Костов е все още в деловия президиум до Георги Димитров. Една година по-късно обаче, точно по същото време ще увисне на бесилото като първа жертва на започналата от приемника на Димитров и Коларов нов главен партиен емисар на Москва в България — зетят на Димитров, Вълко Червенков — борба срещу „врага с партиен билет“.

Отсега нататък безпрекословен господар в България и за партийци, и за безпартийни ще бъде страхът. Вождовете в Москва ще умират един след друг, конгреси и пленуми ще ги развенчават, но страхът ще бъде всевластния господар както в обществения, така и в личния живот на хората.

След Априлския пленум през 1956 г. дискредитираният пред Хрущов Вълко Червенков ще бъде заменен с Тодор Живков, който постепенно ще елиминира (без да ги екзекутира като Червенков) всички застрашаващи го конкуренти. Новият ръководител на страната ще се заобиколи с огромна камарила от „съветници“ ще създаде свой семеен клан в цялото върховно управление на страната. На последователните партийни конгреси и пленуми ще бъдат прокарвани идеи и „концепции“ за „интензификация“, „мултиплика-ция“, „нова икономическа политика“, икономически „преломи“, ще се потърси спасение и в „изкуствения интелект“, както и в редица други мистификации, с които комунистическата власт и олигархията на Тодор Живков ще се опитват да въведат „пазарна система при социалистическа икономика и тоталитарна администрация“ — един „миш-маш“, от който няма да излезе нищо и който ще има за цел единствено да запази привилегированото положение на управляващата върхушка и олигархичния клан на Живков.

Развитието на техническата революция, задържането в България на една от най-ниските работни заплати в производството в Европа, сравнително благоприятните през определени условия

външнотърговски отношения и не на последно място непосилния и самоотвержен труд на определени сфери от производителното население, ще дадат възможност за изграждане на крупна материално-техническа база и производствени мощности, които обаче създавани под диктовката на СИВ (контролирания от Москва Съвет за икономическа взаимопомощ) ще бъдат още при създаването си морално остарели, ще имат предимно подчинена обвързаност със съответни производствени формации от Съветския съюз или други сателити на Москва и по този начин ще използват остарели и неефективни (в сравнение със световните образци) производства, които след опита за реално преминаване към пазарна икономика на стопанския живот у нас (1990 г.) ще се окажат неконкурентноспособни (в голямата си част) и ще бъдат основата (между другите фактори) за остра безработица и катастрофален спад на производството в нашата страна.

За изграждането на тази огромна материална база в продължение на близо четири десетилетия ще работят самоотвержено стотици хиляди български работници (безпартийни и редови комунисти), на които ще бъде осигурена „задоволителна жизнена уравниловка“, но никакви възможности за просперитет и свободно изявяване на отделната творческа личност, на инвенциите ѝ за използване всички възможности на световните постижения (по закон у нас ще се допуска само 5% влагане на съвременни западни технологии в производството).

Значителна част от „принадената стойност“ на тази благоприятно формирана за управляващата клика себестойност на продукцията ще отива преди всичко за поддържане на един невероятно тежък и неефективен административен апарат, за поддържане на несъответно големи за вътрешното и международното положение войска и милиция, на огромен и скъпо платен апарат охраняващ спокойствието, сигурността и неприкосновеността на управляващата каста и държавната партийна система.

През това време „Народното събрание“ и другите „изборни“ формации ще бъдат комплектувани по списък от партийните комитет — респективно Отечествения фронт — и ще бъдат „утвърждавани“ от „избори“ система „надбягване с един кон“, при които винаги има 99,99% участващи и 99,99% подкрепящи с гласа си политиката на

„партията ръководителка“. Цели четиридесет и две години в „Народното събрание“ няма да се водят никакви дебати. То ще бъде свиквано на два до три пъти през годината, за ден, два, за да „гласува единодушно“ всичко предложено му от партийно-държавния апарат. Едва в последните часове на тоталитарната власт ще се случи невероятното — един-единствен глас „въздържал се“ в почти десет безмълвно протекли послушни „народни събрания“.

Липсата на какъвто и да е обективен парламентарен контрол (при наличие на тотален партийно-държавен контрол) ще създаде възможност партията и членовете на управляващата олигархия да станат господари на значителни материални средства вътре и вън от страната, които в процеса на преминаване към пазарна икономика (1990 г.) ще бъдат използвани за спекулативни машинации и ще се превърнат в могъщия фонд от „мръсни пари“, чието „пране“ ще продължи десетилетия, създавайки новата капиталистическа (от олигархично-комунистически произход) класа. Те ще бъдат основния фактор в „първоначалното натрупване на капитала“ и ще рефлектират в социалното обедняване на стотици хиляди обикновени български труженици, давали в продължение на живота на три поколения, добросъвестно и неуморно, от тъмно до тъмно, труда си за облагодетелстване на тогавашните политически и сегашните си нови социални господари.

Безотговорните права на управляващата олигархия ще ѝ позволят свободи и волности, каквито никое капиталистическо управление не може да си позволи. За партийните лидери и управляващата клика ще бъдат изградени десетки резиденции и неприкосновени ловни стопанства с уютни „убежища“, в някои от които членовете на управляващите фамилии, също като в приказките, са успели да преспят само една нощ.

Със започване на пропукването на „могъщия блок на социализма“, определени личности от толерираната от олигархията интелигенция — дори партийци, активни борци или синове на активни борци (изобщо хора, които имат някакъв „гръб“) ще се съобразят своевременно, че „корабът потъва“ и също така своевременно (по различен повод) със слово и „позиция“ ще проявят „инакомислие“, осигурявайки си по този начин присъствието си в бъдещата опозиция и алтернативното управление от страна на формиращите се в Съюз на

демократическите сили дисиденти. Един познат от историята похват, който обаче ще обрича демократичните ядра на дълго, конфликтно и мъчително „отлюспване“.

Най-невероятното и най-абсурдното обаче ще бъде фактът, че „властта на социализма“ у нас след започване на верижното разпадане на диктаторската система, властта, която имаше за девиз: „власт се взема, власт не се дава“ щеше да се свлече безпомощно на земята на 10 ноември 1989 г., без дори някой да е образувал заговор срещу нея или да е изстрелял дори един халосен патрон по институциите ѝ. Тези, които владееха в ръцете си всички материални, административни, стопански и репресивни ресурси, ще трябва през 1990 г. да търсят кому да предадат властта.

И още нещо. След тържествено прогласения „реален социализъм“ и гръмките обещания за „светло комунистическо бъдеще“, след 50 загубени за естествено икономическо развитие на страната ни години, именно те ще се наложи със собствените си ръце, без никакво насилие от външна страна, да вкарат страната ни в най-примитивната и дива фаза на капитализма — първоначалното натрупване на капитала.

Всеки ще се запита през тези дни на 1989 и 1990 г. — за това ли бяха необходими толкова хиляди жертви на млади, измамени с едни от най-светлите идеи на човечеството хора, обезглавяването на най-елитната съставка на българската интелигенция, кървавите репресии срещу българското национално съзнание, инсценираните процеси, изселванията, концентрационните лагери, хилядите жертви, безсънните нощи на социалистическите съревнования? В това е може би и най-зловещият абсурд на тази система.

Но в този абсурд има и определена историческа логика, която тепърва ще се разкрива пред очите на съвременниците: всяка „революция“ има за цел и последствие преразпределение на собствеността. Досега поне никоя „революция“ не е могла да опровергае този факт.

Хронологически и фактологически този период може да бъде представен в най-едри щрихи.

Трудно е да се каже, че смъртта на Сталин (5. III. 1953 г.) сама за себе си оказва някакво влияние на „ледниковия период“, в който се намираще съветският лагер. Него ден слушах зловещия рев на

сирените, които изразяваха „скръбта на човечеството“ от загубата на „гениалния вожд“ като трудовак-лекар в забоите на пернишките рудници. И в мрака на подземията съзнавах много добре — аз самият, а предполагагах и тези, които бяха около мен, че едва ли нещо щеше да се промени поне в обозримо бъдеще. Народът имаше вече „натрупан опит“ и горчив урок, за да си позволи оптимизъм. Никъде по хоризонта не се виждаше дори и най-оскъдна светлина.

Пълната сталинизация в българския държавен и обществен живот, налагана у нас от приемника на Димитров и Коларов — Вълко Червенков — бе повлияна най-напред едва три години по-късно — от разтърсилия цяла Източна Европа изобличителен доклад за престъпленията на Сталин, изнесен от Никита Хрущов на XX конгрес на КПСС през февруари 1956 г. Само два месеца по-късно с пряка съветска подкрепа, на т.нар. Априлски пленум на ЦК на БКП, Вълко Червенков е заменен на лидерското място на партията от Тодор Живков. Едва доловимото разведряване на тежката просъветска диктатура у нас бе съвсем мимолетно след Априлския пленум и изчезна със започване на националната антисъветска революция в Унгария през октомври 1956 г.

Новият довереник на КПСС в България — Живков, през 1962 г. става едновременно и министър-председател, елиминирайки Антон Югов (негов шеф в милицията след 9. IX, откъдето всъщност Живков започва кариерата си). Събрала в ръцете си партийната и държавна власт, заобиколен все по-плътно от сервилни съветници и сътрудници, Живков остана в продължение на повече от тридесет години най-верният „послушник“ на Съветския съюз. На два пъти, единствен от ръководителите на социалистическите страни, той предлага на Москва България да стане 16-та съветска република.

Понастоящем той оправдава това държавно и национално предателство като „хитър ход“. Дали е било така, е много трудно да се каже, но безспорно е, че именно чрез „хитри ходове“ (от сравнително примитивен тип) Живков успя през всичките десетилетия на управлението си да елиминира всяка лична конкуренция — и преди всичко онази с интелектуален потенциал. Напълно обяснимо при човек, за който един от първите му сътрудници Петър Младенов казва, „че не може да напише дори две изречения без да направи поне четири правописни грешки“.

Живковото управление въвлича България в окупацията на Чехословакия при отчаяните ѝ опити да демократизира управлението си през 1968 г. Това се съпровожда с ново замразяване на ефимерното затопляне в духовния и обществен живот на страната ни.

През 1971 г. е приета нова конституция, в чл. 1 на която се формулира съвсем ясно, че „БКП е ръководна сила в обществото и държавата“. Създава се Държавен съвет, начело на който застава Т. Живков. Отсега нататък личната власт, концентрирана в ръцете му, ще расте все повече, и култът към неговата личност, осигуряван от раболепието към Москва, ще достигне този на Червенков и предхождащите го комунистически диктатори.

Вярна изпълнителка на съветската система, партията-държава у нас поставя цялата икономика на абсолютно централизирана основа посредством т.нар. „петгодишни планове“ — „отчитани“ и „залагани“ на периодичните партийни конгреси. Непрекъснатото „актуализиране“, „коригиране“ и „стикване“ на цифрените показатели в тези планове ги правеха нереални и прикриваха истинското състояние на икономическите процеси у нас.

Поставено вече десетилетия при оскъдица на хранителни продукти, криза в селскостопанското производство и съпротива на средните селяни срещу насилствената колективизация (довела при Червенков дори до селски бунтове в Северозападна България), Живковото управление реши с много по-меки форми да продължи колективизацията и към 1958 г. вече почти 90% от обработваемата земя беше в рамките на ТКЗС.

Премахването на рентата от земята обаче, ниските изкупни цени на продукцията и паразитната администрация в кооперативите отчуждаваха селското население от земята и го насочваха масово към градовете. Неполучило съществени резултати от кооперативите, партийното управление започна през 60-те години окрупняване на ТКЗС, а през 70-те години създаване на агропромишлени комплекси (АПК) с все по-многобройна администрация и все по-изоставащо развитие на селскостопанските показатели.

На пръв поглед сравнително по-добри бяха постиженията в промишленото производство. Започнало със създаването или разширяването на съществуващите преди Втората световна война производствени, добивни и енергетични центрове, като Мадан,

Рудозем, Димитровград, редица язовири, партийното и държавно ръководство даде бърз превес на промишленото над селскостопанското производство. развитието на промишлеността обаче, въпреки „тезиси“, „съображения“ и „концепции“, почиваше на екстензивни, а не на интензивни методи. Общо взето промишленото производство се обуславяше почти единствено от интересите на Съветския съюз и неговите сателити. И което е по-важно — беше обвързано със съветското производство и по този начин загубваше самостоятелност. Създаването на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) координира под съветско ръководство икономическото развитие на сателитните държави от съветския лагер.

При специализиране на производствата в отделните страни в края на 70-те години, СИВ наложи най-висша степен на специализация на производството в страните-членки. Като един от типичните примери за икономически манипулации и спекулации с така наложените от СИВ производства ще приведем само следния пример:

България трябваше да произвежда за нуждите на СИВ компютри, лентови и дискови запаметяващи устройства и магнитни дискови пакети. За целта се копираха внесени нелегално „ембаргови“ образци от западни изделия, най-често американски. За обезпечаване на това производство бяха изразходвани милиарди долари и левове за най-скъпи и модерни специални машини и огромни институти и заводи. България се беше превърнала в нещо кат „помпа“ за долари в полза на СИВ; много от компонентите за тези производства се купуваха от западни страни срещу долари, а изделията се продаваха евтино на страните от СИВ (главно Съветския съюз) срещу рубли. При това, в течение на времето за усвояване на изделията, които се копираха и произвеждаха, те бяха вече „морално“ и „технически“ остарели, тъй като компютърната техника в света напредваше междувременно с гигантски крачки.

Изхождайки от принципа за развитие на външна търговия с източни страни и страни от Третия свят, българското производство осигуряваше почти изцяло нискокачествена и неконкурентноспособна на западния пазар продукция. Обстоятелство, което също се оказва пагубно за икономиката ни при развитие на пазарната система след 1990 г.

Бяха създадени няколко крупни предприятия, които също така дадоха тласък във външната ни търговия — Химическият комбинат в Девня, Заводът за антибиотици в Разград, някои фармацевтични и химически заводи. Изградена беше и атомната електроцентрала в Козлодуй.

Централизираната икономика всъщност се развиваше хаотично, подчинена на субективизъм, объркана и блокирана от непрекъснато появяващи се и в много случаи противоречащи си „докладни записки“ и свързаните с тях „решения“ на ръководните органи. Това засилваше още повече без друго задълбочаващия се хаос в икономиката. Използвайки възможността за внос на суров нефт от СССР на сравнително ниски цени, България започна преработката му в нефтохимическите си заводи и продаваше дериватните продукти на много по-високи и печеливши цени извън социалистическия лагер.

Това беше времето на „лесните печалби“, „розови надежди“ и безумно пратосване на средства, с което фактически започна натрупването на все по-нарастващ външен дълг на България. Свое място в този период имаше и мистериозната личност на още помистериозно приключилия живота си Робърт Максвел, който „прошепна“ на държавно-партийната върхушка тайните на финансовите трансфери.

Въпреки „великолепната игра“ с нефта в началото на 80-те години външният ни дълг надвишаваше четири милиарда долара. Мрачна перспектива при една разточително енергоемка промишленост, все по-ограничаван външен пазар, но и при почти най-ниска в Европа цена на работната сила. Тъкмо последното беше за управляващите най-утешителната надежда за спасение, макар че по същество това беше най-жестоката експлоатация на народа ни от гледище на международното разпределение на труда.

Колективното селско стопанство затъваше все по-дълбоко в криза. Магазините все повече се опразваха от стоки, месни и млечни произведения. Понякога се чакаше с часове за килограм плодове. „Опашките“ си оставаха еталон на социалистическия икономически живот. От пълен крах положението бе спасено благодарение решаване под ограничена форма на частното селскостопанско производство.

Изправени пред безизходица, партийно-държавното ръководство потърси спасение през 80-те години в създаване на „Нов икономически

механизъм“. Той целеше да се повиши качеството на продукцията, да се премине на низово управленческо ниво от назначаване към избран принцип (подход, изпитан преди това от титова Югославия без ефект) и да се преустанови дотирането на губещите предприятия. Всичко това остана обаче само на книга. Междувременно външният дълг трайно нарастваше, но и „тайните“ на Максвел действаха. Въпреки разширяването на енергопроизводството, енергийната криза беше реален факт и българите прекарваха до 1989 г. няколко почти последователни „тъмни зими“.

Кратковременно пробуждане на националното самочувствие в страната, унищожавано и унижавано в продължение на почти половин век просъветски интернационализъм, настъпи за пръв път по повод честване на 1300 г. от създаването на българската държава на Балканите. Инициатор от ранг на Политбюро бе Людмила Живкова, дъщеря на Живков. Истински инспиратори на идеята обаче бяха група интелектуалци от нейното обкръжение. В периода около честването художници, скулптори, композитори, писатели успяват да преодолеят макар и краткосрочно партийния контрол и да създадат значими творби в национален дух и с национално съдържание. Едно голямо завършено начинание на този период беше Националният дворец на културата в София.

В течение на 80-те години освен задълбочаващата се икономическа криза настъпи и осезаемо забавяне на развитието на икономиката. Хранителните продукти отново започнаха да намаляват или изчезваха напълно от магазините. Енергийната криза се засили още повече. Страната навлизаше в безизходица. Външният дълг вече надвишаваше десет милиарда долара.

Пряко и трайно влияние върху пропукването на комунистическата диктатура оказа засилването на опозиционните демократични движения в Чехословакия, Унгария и преди всичко Полша. Създаването на независим полски профсъюз „Солидарност“ и събитията в Полша през средата на 80-те години бяха отключващ момент за започващия срыв на диктатурата.

Последователната смърт на Брежнев, Андропов и Черненко даде възможност за генерален секретар на КПСС да бъде издигнат Михаил Горбачов, който чрез политиката на „гласност“ и „перестройка“ подготви последния етап от разпада на комунистическата империя.

Тъкмо в този момент ЦК на БКП започна недопустимата за здравия разум мащабна акция за заменяне на арабските имена на местните мюсюлмани с български. Независимо какви са били истинските мотиви на партийните решения за това, по същество се касаеше за авантюра на Живков и тясното му обкръжение, която доведе до лавиноподобно нарастване на вътрешното напрежение, въоръжен сблъсък в определени райони на страната и накрая разрешаване за масово изселване на българските турци през лятото на 1989 г.

Към всичко това се прибави и общественият протест в защита на влошената екологична обстановка в България и специално в градовете, където бяха създадени неотговарящи на съвременните изисквания индустриални комплекси.

Бе създаден комитет за защита на град Русе, в който участваха не само изтъкнати интелектуалци, но и партийни членове, дори и съпругата на председателя на социалистическото Народно събрание Соня Бакиш. Това породило постепенно създаването на опозиционно настроени групи и независими синдикални движения, Дискусионния клуб за подкрепа на преустройството и гласността, „Екогласност“, които изявиха свои демонстративни прояви.

Независимо от хората и целите (явни или прикрити), с които бяха създавани дисидентските формации — бутилката беше отворена и „духът“ беше излязъл вече от нея. Дори ненаситно жадният за власт Тодор Живков беше разбрал безизходното положение и на 10 ноември 1989 г. „волю-не-волю“ подаде оставка като генерален секретар на БКП.

ПОСТТОТАЛИТАРНА БЪЛГАРИЯ

В основата на „метаморфозата“ от 10 ноември и последвалите я събития без съмнение стояха Петър Младенов и Андрей Луканов — двамата най-интелигентни и съобразителни членове на партийната върхушка. Останалата „гласуваща бройка“ в ръководството на партията просто вървеше по инерция, тъй като разбираше, че друга възможност няма. Именно отправеното на 23. X. 1989 г. писмо на Петър Младенов до ЦК на БКП в разгара на провеждания в София Световен екофорум, даде началото на края. Използвайки Георги Атанасов (министър-председател), Добри Джу-ров, Георги Йорданов, Пенчо Кубадински и др., на 8 и 9 ноември те изкопчват съгласие от Живков да подаде оставка. Съгласието обаче не е толкова лесно и „опитният, но вече изморен хитрец“, подкрепян от Милко Балев и Димитър Стоянов се опитва да се „улови за сламката“ и да изкара поне още една година на власт, дори на самия пленум на ЦК на 10 ноември. Въпреки всичко денят приключва с официалното съобщение за оставката на Живков. За генерален секретар е издигнат Петър Младенов.

Всъщност Младенов с демонстративно подадената си пред Живков оставка, е емоционалната сила на дворцовия преврат; Луканов, както почти винаги, остава мозъкът на действието.

Докато траят последните дни на Живковото управление, Младенов „прави посещение в Китай“, но всъщност в Москва, и получава благословията на Горбачов. Както виждате — и това последно действие не можеше да бъде извършено без разрешението на „суверена“. От своя страна вечерта на 9 ноември, след вземане на решение за подаване на оставка, Живков също „докладва“ лично на съветския посланик в София Виктор Шарапов (виден агент на КГБ, както го определя Живков в „Мемоарите“ си) не за осведомяване, а за получаване на разрешение. Дори в последните минути на съществуването си комунистическият режим у нас оставаше в пълния смисъл на думата „безгласен протекторат на Кремъл“.

В тези часове и дни на събитията предвидливият за всичко Луканов подрежда вече фигурите на шахматната дъска за поредния гамбит в политическия живот на България.

Впрочем участието на партийната олигархия в новата „плюралистична форма“ на политическия живот е осигурена и в двете основни направления. В политическото — чрез „клонирание“ от партийните кланове на новите „дисиденти“ — и във финансовото (което тепърва ще се осъществява) — чрез използването на прочутия указ 56. Сега въпросът е всичко да се проведе последователно и с най-малка „фира“ в личен състав и финансови средства.

На 17. XI. 1989 г. пред Народното събрание, обновеният ЦК прави първия „свободен митинг“. На другия ден, пред църквата „Св. Александър Невски“ „дисидентите“ (твърде смесена команда, в която видно място заемат Анжел Ваген-щайн, Чавдар Кюранов, Петко Симеонов, Стефан Продев, Румен Воденичаров, Петър Слабаков и др.) провеждат свой, действително ентусиазиран митинг. След почти полувековна диктатура започват първите стъпки към демократичен живот.

Междувременно Андрей Луканов още предварително е имал контакти с Желю Желев — завършил философия, партиен член от 1961 до 1965 г., от 1975 г. завеждащ секция в Института по култура, през 1982 г. издал „Фашизмът“, компилативен труд, в който внушава доста завоалирано взаимоподобието на тоталитарните режими, книга, която се продаваше напълно свободно в софийските книжарници, но поради възникнали спорове и обвинения от страна на партийни лидери се прие като „дисидентска литература“. Поради различни съображения още веднага след 10 ноември Желев счете за необходимо да декларира в печата, „че си остава марксист“. Така или иначе на 7. XII. 1989 г. при създаване Съюза на демократични сили Желев е избран за председател на координационния съвет на СДС.

Едва ли някога ще се изясни дали е имало предварително договаряне на Желев с новите комунистически лидери и какво евентуално е било то, но изключително мнителен и с болезнено изграден комплекс към възможна конкуренция (стара болест от тоталитарното време), той играе неблагоприятна роля в единението на демократичните сили и съзнателно или несъзнателно създава

конфликтни ситуации в развитието на демократичните процеси през седемгодишното си присъствие на политическата сцена.

Междувременно още на 5.12.1989 група интелектуалци и общественици основаха Общонародно сдружение „Мата България“, което през целия период на изминалите досега години остана независимо, несвързано с партийно-политически формации движение, поставящо си за основна задача възстановяване, съхранение и популяризиране на българските народни традиции, забравени или забранявани празници на народа и фалшифицираната и деформирана народна и историческа памет — онова в духовния живот, което беше най-жестоко поразено от комунистическата диктатура. Изхождащо от принципа, че всеки роден в България или припознал страната ни за своя родина, без разлика на етнически произход или религиозни убеждения, е наш брат и сестра и син и дъщеря на Майка България, организацията имаше за задача да балансира етническите страсти и да се противопоставя както на националния nihilизъм, така и на националния екстремизъм.

Междувременно започна възстановяването на традиционни български политически партии или създаване на нови такива — повече от които с изключително ограничен състав и ефимерно съществуване.

На 11–13. XII. 1989 г. пред пленум на ЦК на БКП Петър Младенов посочва отчайващи диспропорции в индустрията, пълната ѝ неефективност, тоталния срыв на селското стопанство и огромния външен дълг, който ще продължава да тежи като камък върху плещите на народа години и години наред.

На 14. XII. спонтанен митинг пред сградата на Народното събрание поставя искането за отмяна на чл. 1 от конституцията (според който БКП е ръководна сила в държавния и обществен живот). Ескалацията на народното негодувание респектира комунистическото правителство, още повече, че тъкмо по това време започнаха драматичните събития в Румъния. В този ден имаше известна възможност по мирен начин да се осигури значителен напредък в осъществяване на демократичните процеси. Желю Желев и Петко Симеонов обаче призовават народа да се разотиде, без да поставят никакви други искания освен елиминиране на чл. 1 от конституцията. От този митинг е и телевизионният репортаж, в който Петър Младенов

произнася думите „По-добре да дойдат танковете“. Десетсекунден клип, който по-късно ще сваля Младенов от президентския пост.

На 26. XII. 1989 г. новосъздадената под председателството на д-р К. Тренчев свободна синдикална организация „Подкрепа“ поставя въпроса за временно правителство и избори. На 29. XII ЦК на БКП, стъписан от кървавите събития в Румъния, приема искането на демонстриращи пред Народното събрание български турци и българи мохамедани за връщане на турско-арабските им имена. От 3 до 10 януари 1990 г. в сковаващ мраз, подкрепяни тихомълком от партийни и профсъюзни централи в провинцията, демонстранти под националистически лозунги изпълват улиците на столицата като остър протест срещу двуличната игра на комунистическото ръководство. Познатите вече ръководители на демократичните сили не успяват да овладеят тази разнообразна, но внушителна маса за притискане на комунистическото ръководство и получаване поне на част от това, което бяха получили вече народите на Чехословакия, Полша и Унгария. Вместо това, „демократичните лидери“ дори конфронтират демонстрацията като дават възможност за „антинационален облик“ на демократичните процеси и „националистически камуфлаж“ на комунистическото ръководство, продължил и понякога умело използван в следващите години. Независимо от това, през тези януарски дни хиляди и хиляди българи, без разлика на партиен цвят, демонстрираха за пръв път след много години на мълчание и покорство национална позиция. Друг е въпросът, че партийните центрове я използваха, кой както успя.

През януари 1990 г. се постига споразумение за започване дискусия на „кръглата маса“ (по подобие на Полша). В края на януари заседава XIV конгрес на БКП. През февруари е създадено първото правителство на Луканов. През април „кръглата маса“ приключва със споразумение за нова конституция и избори за Велико народно събрание. БКП се преименува на Българска социалистическа партия.

При изборите през юни БСП печели 53% от местата. Последва второ правителство на Луканов.

На 13. VI. 1990 г. започва студентска стачка и масови протестни акции във връзка с разкритията чрез телевизионна камера за готовността на президента Младенов да изпрати танкове срещу мирна демонстрация. На 4 юли в центъра на столицата, на площад „Княз

Александър I“ и около Партийния дом изниква от палатки и платнища „Градът на истината“ с искане за оставка на президента Младенов. На 6 юли Младенов подава оставка.

На 1 август с.г., след проведена дискусия за нов президент на страната и предварително сключено тайно споразумение, социалистическото мнозинство във ВНС подкрепя за президент Желю Желев и за вицепрезидент генерал Семерджиев, дотогава комунистически министър на вътрешните работи. За председател на КС на СДС е избран Петър Берон.

На 26 август е подпален Партийният дом в София при неизяснени и досега условия, цели и последствия — вероятно с оглед унищожаване и укриване на партийни документи. С изключение на д-р Тренчев, лидерите на СДС, събрани на площада, характеризират акта като провокация.

Под нарастващия обществен протест и стачки на 29. XI. 1990 г. Луканов подава оставка. Желев, който отсега нататък в продължение на години с пазените при него секретни досиета ще манипулира определени личности, обявява компрометиращи данни за Петър Берон. На 4. XII неотлъчният „сателит“ на президента Петко Симеонов предлага НКС на СДС да гласува оставката на П. Берон в негово отсъствие (Берон е в чужбина и двойката Желев-Симеонов използват умело тази възможност). Скандалът смъква чувствително престижа на СДС и затвърдява позициите на БСП. Сякаш точно избран момент — преди назначаването на служебно правителство. На 19. XII. ВНС одобрява служебното правителство на Димитър Попов, което трябва след приключване работата на ВНС и гласуване на новата конституция да проведе до септември 1991 г. избори за 36-о ОНС. По същество кабинетът е под контрол на социалистите. Вицепремиер и „контролиращ силовите министерства“ е другият неизменен „сателит“ на Желев Димитър Луджев (все още от квотата на СДС).

Икономическата криза в страната достига пределна дълбочина. Магазините са празни, спекулата расте неудържимо, гражданите са принудени да се редят от среднощ пред магазините за кофичка кисело мляко. На 1. II. 1991 г. правителството обявява либерализация на цените. Новата „стабилизация“, наричана „монетарна реформа“, въведена от кабинета Попов, засилва все повече инфлацията и обира първия и основен транш от спестяванията на населението. Създава се

не без основание впечатлението, че чрез удължаване работата на ВНС, БСП вече преразпределя държавното имущество, създавайки нови, прикрити финансови структури. Вътрешният дълг надвишава 10 милиарда лева. В средите на СДС започват (вероятно предварително програмирани) фракционерски процеси от П. Дертлиев и БЗНС „Никола Петков“. На 14 май 1991 г. 39 депутати от СДС напускат залата на ВНС с решителен апел за предсрочно прекратяване дейността на ВНС и срещу приемане конституцията със съществуващото мнозинство. В НКС на СДС поставят на гласуване въпроса за несъвместимост на членството с гласуване на конституцията. Петър Дертлиев, Петко Симеонов и Александър Каракачанов са принудени да напуснат НКС. Започва процесът на „отлюспването“.

Въпреки гладната стачка на 39-те народни представители мнозинството и лоялните към него останки от СДС на 12 юли 1991 г. в присъствие на президента и при обградена с железни бариери и кордони от полиция сграда на Народното събрание подписват набързо приготвената конституция. По булевардите около парламента полицейски отряди бият и малтретират студенти и граждани от протестни демонстрации. В същото време в пленарната зала гърмят бутилки шампанско в чест на новата конституция. Така, „първата демократична конституция“ след петдесет години про-съветска власт е вече факт. Няма и помен обаче от свободата и демократичното единодушие, с което е приета Търновската конституция. Не само времената, обществото е вече дълбоко променено.

На 13 октомври 1991 г. в изборите за 36-то НС СДС спечелва с 1% спрямо БСП. Лозунгът „с малко, но завинаги се оказва илюзия. Точно в това време Желев търси всички възможности да бъде предложен за кандидат за президент от СДС Подкрепа“ лансира Стефан Савов, но за повече от ръководителите на СДС Желев все още не е разкрил истинския си лик. Новото правителство е съставено от Филип Димитров. За председател на Народното събрание е избран Стефан В. На 31 декември 1991 г. престава да съществува СССР. Августовският пуч, опитан преди няколко месеца в Москва от твърдолинейните партийци, се оказва решителен за окончателното разпадане на съветската империя.

На 13 и 20 януари 1992 г. Желю Желев е избран за президент, а Блага Димитрова — за вицепрезидент.

Междувременно на 16.1. 1992 г. България първа признава Република Македония и другите републики, обявили независимост при разпадане на бивша Югославия. Безрезервно зад тази позиция застава министър-председателят, докато Стефан Савов, президентът и особено министърът на външните работи Стоян Ганев проявяват подчертана резервираност и дори негативизъм. Още при встъпването си в правителството, министърът на външните работи с „оня списък“ и други прояви започва да конкурира по интригантско изкуство президента, докато накрая се превръща в поредния му „сателит“ в „голямата игра“.

На 23 март започват първите сериозни удари за дестабилизиране на правителството на СДС — миньорската стачка на „Подкрепа“. Димитър Луджев минава на страната на Тренчев. Доган и Мичковски застават срещу правителството. Два месеца по-късно Ф. Димитров освобождава Луджев и Пушкаров от постовете им, но не успява да прокара предложенията си за министър на индустрията да бъде избран Муравей Радев, а за министър на отбраната Хр. Бисеров или П. Стоянов. Министър на индустрията става Румен Биков, а министър на отбраната, по ултимативното настояване на ДПС, става Ал. Сталински.

При пътуването си в Южна Америка Желев присъединява трайно към „сателитите“ си Михаил Неделчев и Стоян Ганев, но авторитетът му сред демократичната общественост в България все по-осезаемо спада.

От 15 до 20 юли 1992 г. „Подкрепа“ организира всеобща транспортна стачка с цел да предизвика оставка на правителството на СДС, така както сполучи в това при правителството Луканов. Софийнци обаче показват пълна подкрепа на правителството и стачката завършва с фиаско. „Подкрепа“ рязко загуби първоначалния си авторитет.

Желев решава да атакува фронтално, използвайки притиснатите (от намиращи се в негово разположение досиета) лидери на ДПС. В сянка е формирано взаимодействие между БСП и ДПС. Първият нарочен за събаряне е Стефан Савов. Началните опити обаче в това отношение не успяват.

На 27 август е уволнен Здравко Попов, съветник на президента, след разкриване на негово посещение в Ливан за преговори с таен доставчик на оръжие за ембаргови държави.

В двубоя предстои Желев да нанесе основния си удар. Той го прави на 30 август 1992 г. Назначава пресконференция на „Боянските ливади“ (всъщност поляната пред резиденция „Бояна“), в която обвинява правителството в забавяне на реформата, водене война с всички и иска кардинални промени в кабинета. Битката срещу СДС е вече напълно открита.

Три дни по-късно „Подкрепа“ услужливо съобщава за подготвяне от правителството на „военен преврат“. Веднага след това началникът на Генералния щаб ген. Любен Петров („деполитизиран“ социалист) излиза на екрана, за да „опровергае“, а всъщност да популяризира твърденията на Тренчев. През целия септември ескалира дирижирана кампания в медиите срещу правителството с обвинения в подготовка за „преврат“, тайни подслушвания, създаване на тайни полицейски отряди.

На 23 септември Ахмед Доган, поставил се напълно в услуга на Желев, се среща с Нора Ананиева и Чавдар Кюранов от БСП за координиране на съвместни действия. На политическия тепих свой номер изпълнява и скандалната главна следователка Ани Крулева. На 24. IX. Савов е принуден най-сетне да подаде оставка като председател на НС. Филип Димитров прави опит на 7 октомври в ресторант „Крим“ да подобри отношенията си с Доган, но явно не познава достатъчно добре „източните похвати“ на съперниците си. Същия ден в хотел „Москва“ пристига и остава до края на октомври познатият бивш съветски посланик в София и офицер от КГБ Виктор Шарапов. Явно съзаклатието за сриване на първото правителство на демократичните сили в България трябва да бъде консултирано на по-школувано ниво. Вдигнати са на крак и военнопромишлените заводи, които на 14 октомври идват в София, за да демонстрират пред Министерския съвет. На 24 октомври, след среща с Желев, Доган заявява по Националната телевизия, че е необходим „ляв завой“ и обещава „депесарски шут“ (като реплика срещу повтаряната непрекъснато заплаха от депутата Георги Марков за „седесарски шут“. Впрочем този палав парламентарист по-късно, по споменатия вече „подход“ на

Желев, бе превърнат също така в „мълчалив строевак“ от групата на президентските „сателити“).

Филип Димитров не отстъпва пред широкото и ярко негативно обществено мнение към някои от неговите съветници и след добре осъществен тактически ход и защита в пленарната зала, успява да провали (макар и на ръба на косъма) вот на недоверие към правителството. Именно сега, желяейки да покаже стила на парламентарната практика в някои западноевропейски парламенти (забравяйки, че се намира във все още източен парламент) той поставя искане за „вот на доверие“ и довежда до падането на правителството на 28. X. 1992 г.

Следва вече предварително режисираната игра на „възлагане мандат“ от президента, при което пропадат опитите на Филип Димитров и комичната авантюра с предложения от БСП Петър Бояджиев. Третата парламентарна сила ДПС продължава „консултациите по възложения мандат“ по-дълго, поканва дори СДС да представи свои кандидати за премиер (Св. Лучников и Йор. Соколов), отхвърля ги и в края на краищата (с пълно съгласие между БСП и ДСП) предлага съветника на Желев — проф. Любен Беров за премиер. Президентът е „изненадан“. Дори твърди, че изобщо не е знаел за тази кандидатура до официалното ѝ съобщаване. На 20. XII. 1992 г. Беров е избран с 124 гласа и съставя правителство.

Настъпва дълъг период, в който демократичните промени изпадат в застой, икономиката — все по-дълбоко в криза, а обществото — в депресия. Редица поредни опити за гласуване „вот на недоверие“ на правителството на Беров пропадат (при винаги неизменната подкрепа на ДПС и ренегати от СДС). Желев се превръща окончателно в „персона нон грата“ за огромната част от демократичната българска общественост. Освиркван и подлаган на публично унижение, той се уединява в резиденцията си, президентството и ескортираната бронирана кола, в „очакване на подобри дни“. Когато разрухата в страната достига пределна степен и при продължителна обработка на обществеността за провала, причинен от „демократизацията“ (при положение, че СДС правителство беше съществувало по-малко от година) и при умело използвана от социалистите допуснатата деструкция в селското стопанство от „ликвидационните комисии“, при тайна дезинформация от „социологически проучвания“ за

общественото мнение (подвели някои депутати от СДС) и при наложило се общо съгласие за предварителни избори, президентът видя светлина, която очакваше в тунела си. За пръв път през есента на 1994 г. той публично сне доверие от правителството на своя съветник и след вот на Народното събрание назначи служебен кабинет с премиер Ренета Инджова за провеждане предсрочни избори за 37-о Народно събрание.

Обезпокоителни бяха както нереалистичните представи на демократичните сили за подкрепа от страна на електората, така и назряващо разцепление в СДС. Въпреки активните опити за разбирателство между двама спореци лидери в СДС (с оглед запазване единството на коалицията и недопускане на абсолютно мнозинство на социалистите в парламента), резултати не бяха постигнати. От скромния принос като независим общественик, опитал се да даде подкрепа за това разбирателство в името на демокрацията и просперитета на народа ни, останах с изключително тягостно впечатление, че не толкова принципи и идейни различия, но преди всичко лични мотиви са в основата на разединението. Непосредствено преди изборите Ст. Савов сключи споразумение с Анастасия Мозер и бе образуван „Народен съюз“, участвал самостоятелно в изборите.

На 18 декември 1994 г. БСП и коалиция получи 43.5%, СДС — 24.2%, Народен съюз — 6.5%, ДПС — 5.4%, Български бизнес блок — 4.7%. Дертлиев, Ал. Томов, Патриотичният съюз на Гиньо Ганев, въпреки всички напъни, останаха извън парламента.

След отчитане незадоволителните резултати от изборите начело на ръководството на СДС бе избран Иван Костов — икономист с подчертана прагматична насоченост, бивш министър от кабинета на Дим. Попов и Филип Димитров.

В първите месеци на своето управление социалистическото правителство на Жан Виденов бързо изразходва по-пулистките си обещания, закъсня почти година със стопираната без друго от правителството Беров „структурна реформа“ и още в началото беше фактически обсебено от финансови групировки и „приятелски кръгове“. Едва когато се убеди, че се намира в „средата на блатото“ и бе притиснато от международните условия и изискванията на Международния валутен фонд, направи опит за начални стъпки в

„структурната реформа“ и предизвика най-тежката финансово-икономическа криза и собственото си сгромолясане.

Още в началото на 1996 г. тези тенденции бяха вече очевидни, станаха съвсем реални през пролетта и лятото, за да достигнат драматичния си финал през есенно-зимния период на същата година.

От своя страна СДС се освобождаваше бавно от тясно партийно-политически рамки и търсеше нови формули за общонационална изява на идеите си. Търсеха се нови, неиз-хабени и некомпрометиращи среди, свързани с различни слоеве от народа. Положението им на опозиция и поуките от близкото минало ги бяха освободили от доста негативни комплекси на властта. Личностите и техните възможности, събитията и техните последици добиха истинското си значение. Това беше всъщност логично, но и мъчително съзряване на едно общество, минало през емоции, надежди, изпитания и разочарования.

И все пак, някои още вярваха в митологеми, наложили се през изминалите драматични години, в които случайното се представяше като закономерност и ефимерното си присвояваше историческа гаранция. Една от тези митологеми беше президентът Желев — изкуствено насищан както с плюсове, така и с минуси.

Ще направя кратко отклонение, за да илюстрирам това. В края на 1995 г. група интелектуалци и общественици се яви при мен с предложение да бъда издигнат от тях като кандидат за президент срещу „престъпната политика“ на Желев (изявил вече желание да се кандидатира и за следващия мандат). Отговорих, че нямам никакви основания да наричам политиката на Желев „престъпна“ — нито по същество, нито спрямо нацията. Нещо повече. Ако президентът имаше някакво безспорно качество — то беше материл-ната му честност. Достойнство, за съжаление, съвсем оскъдно в българската политическа действителност. Отделен въпрос е, че през време на своето управление Желев беше предизвикал криза в демократичното развитие на България. Това се дължеше на субективни и обективни фактори, за които той носеше отговорност и които никога нямаше да му позволят да изплува отново на повърхността. Отговорих им също, че демокрацията, спасението от кризата и бъдещето ни налагат една-единствена кандидатура от страна на демократичните среди — и това е на СДС (бяха споменали вече имената на Йордан Соколов, Иван Григоров и др.). Всяка друга кандидатура, която би отвлякла гласове от

СДС е против демокрацията, спасението и бъдещето ни. С това случаят беше приключен.

На 7 януари 1996 г. при мен се яви тогавашният зам.-председател на СДС Петър Стоянов и ми предаде покана на Иван Костов за незабавна среща с висши представители от ръководството на Съюза. На състоялата се няколко часа по-късно извън София среща, председателят на СДС в присъствието на зам.-председатели ми съобщи решението им да предложат кандидатурата ми за независим президент, подкрепена изцяло от СДС, без каквито и да било предварителни условия. Бях до известна степен изненадан. Това беше случай без прецедент в съвременната българска история — когато една партийно-политическа формация предоставяше пост номер едно на външен и независим представител. Нещо повече. Това беше доказателство, че СДС минаваше от обикновена партийно-политическа формация в общонационална обединяваща сила.

Твърде рано е да споделям пред една аудитория разговорите и развоя на събитията. Поводът, по който споменавам този случай, е именно устойчивото съхранение на митологемите в нашия политически живот. В навечерието на първичните избори на 1 юни 1996 г., председателят на СДС ме покани да направя лично изявление по националната телевизия в подкрепа на кандидата на СДС. Останах учуден, че тези, които бяха решили това, изобщо допускат някаква възможност за Желев. Отговорих на шега, че считам словото си не „лека кавалерия“, а „тежка артилерия“. По мое мнение необходимост от такова изявление можеше да настъпи в навечерието на втория тур на истинските избори, в края на октомври, когато при определена ситуация социалистите биха прибавили простия сбор на своя електорат към „феновете“ на една комична (но понякога носеща изненади) кандидатура и по този начин да провалят (макар и с няколко процента) кандидата на СДС. В такъв случай изявата ми щеше да бъде по чест, идея и граждански дълг напълно уместна и наложителна. Но в навечерието на предварителните избори, убеден в категоричната победа на кандидата на СДС, никога нямаше да си позволя да участвам в сцена от типа „ритане на умрял кон“ пред четири-милионна телевизионна публика.

През октомври обаче се оказа, че нито социалистите ще имат смелост да апелират към своя електорат да даде гласа си „на ползу

роду“, нито партията представляваше вече такъв „железен строй“, който „като един“ да се включи в либретото на комичен „водевил“ в политическия живот на България.

Впрочем „митът Желев“ остана жив за някои политици, дори и през драматичните месеци до изборите на 19 април 1997 г., когато той приключи с унизително ниския брой гласове, които „митът“ едва успя да събере.

Непосредствено преди предварителните избори (но необвързано с тях) цар Симеон II посети за пръв път родината си след полувековно изгнание. През годините на тоталитарния режим бяха пресечени всякакви възможности за каквато и да било информация за царя-изгнаник. Но един тих неделен следобед, само няколко месеца след 10 ноември 1989 г., той прекрачи прага на родината чрез телевизионния екран на „Всяка неделя“ и влезе непринудено и човешки във всеки български дом. Първото, с което завладя народа си Симеон II от екрана на телевизията, беше чистото родолюбие — съдържано и мъдро, съчетано с хуманизъм и търпимост. Две напълно дефицитни черти от миогледа на партийната върхушка, който господстваше над страната десетилетия наред.

Становището му по международната политика на България, икономическите проблеми и националното единство не бяха сервилни рецепти или пълното отрицание, на които ни учеха демагозите и екстремистите, а изстрадани прозрения от драматичната и изпълнена с много превратности и изпитания наша история след Освобождението. Една формула за съвременния критичен момент, която никой не беше представял така логично, разбираемо и ясно.

Нито по телевизията, нито по радиото или в журналистическите интервюта Симеон II не загуби достойнството на цар, етиката на гражданин и дълбоко стаеното си вълнение на българин, кръвно заинтересован от съдбата на отечеството си.

На този българин и цар, народът ни устрои през двадесетте пролетни дни на 1996 г. посрещане в села, градове, в манастири и църкви, каквото България не познаваше. Неговият такт, непосредственост и откровено изразена позиция накараха стотици хиляди млади българи, които не го познаваха досега, да го приемат като символ на българската хилядолетна вечност, насъщна подкрепа за настоящето и надежда за бъдещето.

Всичко изложено дотук от историята на посттоталитарна България е необходимо, за да се илюстрира специфичния ход на промяната към демокрация и пазарна икономика у нас.

Както никъде в източноевропейските страни след съветската окупация и налагане на комунистическата диктатура, у нас бяха ликвидирани основните слоеве от българската интелигенция. Онези, които успяха да се съхранят, се присъединиха и в много от случаите станаха послушна и продуктивна част от „социалистическата интелигенция“ — осъществила стопанското ни, научно и културно развитие през изминалия половин век. Драматичните събития след 9. IX. 1944 г. — подходът и средствата, с които се извършваха административните промени в града и колективизацията в селото, сломиха духа и националното самочувствие на народа. С една дума в България нямаше нито кой да поведе, нито кой да осъществи широки народни движения срещу наложената просъветска диктатура, каквито се развиха в Източна Германия (1953), Унгария (1956), Чехословакия (1968) и особено в Полша през 60-те, 70-те и 80-те години.

В България се оформи една управленческа каста, която се прикриваше зад „класова принадлежност“, но осъществяваше управлението като политически и стопански елит. Една фамилно-кастово обвързана олигархия, от която трябваше да се потърсят и излъчат дори „дисиденти“, когато дойде време за това.

След 10, XI. 1989 г. политическият елит до известна степен загуби позициите си, стопанският обаче се беше окопал в стопанските структури и започваше своето „материално набъбване“ — набиране и изнасяне извън страната на националния капитал.

Част от политическия елит потърси място в новите „демократични формации“, въпреки че твърде скоро беше разобличен и трябваше поне отчасти да се „отлюспи“. По-голяма част от този елит обаче потърси „верния път“ и нахлу в разрастващата се банково-финансова система, явление, което попречи спестяванията на народа да се включат в „малката приватизация“, както това стана в Унгария, Чехия и Полша (и което фактически беше нормалният път към пазарна икономика). Това именно паразитно и бързо разрастване на банково-финансовата система превърна основната част от политическата олигархия в политико-финансова олигархия. Системата, която чрез създаване на банки, кредитни милионери, застрахователни дружества,

групировки, „приятелски кръгове“, холдинги, тъмни финансови трансфери ограбиха спестяванията на българския народ и успеха за няколко години да изнесат от страната милиарди долари.

С изпълнението на тази съкровена цел се обяснява упоритостта на правителствата от Луканов до Виденов да запазят изпълнителната власт в ръцете си, колкото може по-здраво и по-дълго. Неопитността, вътрешната имплантация, грешките, допускани от демократичните сили, бяха използвани като прикритие за престъпленията на опитните във всяко отношение представители на финансово-политическата олигархия и поддържаните от нея правителства.

След изборите на 14. XII. 1994 г. на власт с „пълна сила“ се върна час от политическата олигархия, която сега беше станала роднинско-политическа със здрави външни и вътрешни финансови връзки. Самонадеяна, нагла и високомерна, тя продължи с много по-брутален подход процесите, които се развиваха дотогава и в броени месеци чрез срутване на банковата система, „пирамидите“, приятелските кръгове, безпрецедентната зърнена криза, доведе в края на ноември и началото на декември 1996 г. страната до пълен банкрут. През цялата 1996 г. вътре в ръководството на БСП се развиваха вътрешнопартийни борби, които водеха управлението и икономиката още по-упорито към крах. На 20–22 декември 1996 г. се състоя извънреден партиен конгрес, в навечерието на който Виденов подаде оставка и отказа да заеме ръководен пост в новия Висш партиен съвет. По стар навик в конгреса надделяха „твърдолинейните“ и решенията им бяха безапелационни: „власт до края на мандата“. Целият „висш форум“ приличаше на „Веселата разходка на слепците“, рисувана от Брьогел 300 години назад. Нямаше кой да им даде и смислен съвет. И „стратегите“, и „теоретиците“ бяха потънали вдън земя.

След конгреса започна главоломното срутване на лева. Обезценяването му се развиваше с бързина от часове и ограбваше последните левове на обеднелия народ. Вътрешният дълг беше достигнал 600 милиарда лева и трябваше да се изплати чрез пребъркване прокъсаните джобове на „обикновените хора“. Всички бяха вече съгласни, че трябва да се въведе Валутен съвет — но как щеше да стане това, когато правителството беше в оставка, никой не можеше да каже. Рано сутринта на 10. I. 1997 г. народът в столицата излезе на улиците и заедно със студентите блокира сградата на

Народното събрание с искане за предсрочни избори. В пленарната зала опозицията имаше скромното намерение да внесе в дневния ред гласуване на своя оздравителна комплексна програма. Мнозинството прояви „железния си инат“ и с това осигури началото на края.

Не политическите сили вече, а народът очертаваше талвега на това развитие през целия ден на 10. I, през драматичната нощ на 10 срещу 11 януари и през всички 26 дни до окончателното сгромолясване на социалистическото управление. Сгромолясване за втори път без никакви насилствени действия срещу властта и при жалки сцени на страх, обърканост, некомпетентност и безпомощност от страна на „властимеющите“.

Ръководството на партията на комунистите, а по-късно на социалистите, никога не намери мъжество да поиска обикновено човешко извинение за последствията от своето управление. Извинение дори тогава, когато нейни лидери имаха вече банки и авоари от милиони долари в чужбина, когато въвеждаха за своя облага най-дивата форма на капитализма — началното натрупване на капитала. Човешко извинение преди всичко към онези, които вярвали в светлите идеи на една утопия, бяха дали живота си, за да могат тези, които сега бяха „представители на идеологията им“ да заемат върха на новата капиталистическа класа — хищни, ненаситни и безогледни. Извинение към българския народ, който бе лъган, експлоатиран и унижаван в името на някакво „светло бъдеще“, което се оказва реалност само за шепа избраници. Народът, който фактически изгради с напуканите си ръце цялата материална база на „социализма“.

Това от историческа и морална гледна точка беше най-важното, което ръководителите на социалистическата партия не можаха да направят в последните дни, часове и минути на своето управление. Просто, липсваше им етиката, гражданското чувство и човешкото поведение за това.

През февруари и март, при служебното правителство на Стефан Софиянски, демократичните сили се готвеха за избори и за нов мандат на управление в тежките условия на валутен борд и на икономическа разруха. Нова кавалкада от „съидейници“ се вливаха в редовете им, защото предстоеше най-важното — „разпределението на постовете“. Но какво всъщност носеха те? Какво щеше да бъде новото демократично управление и до какво щеше да доведе? Сега, в ранната

пролет на 1997 г., не знаеше никой. Най-малко — ненаписаните още страници на българската история.

УПРАВЛЕНИЕ НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ СИЛИ

Драматичните събития от края на 1996 и първите седмици на 1997 г., представени по-горе, в общи линии имат всъщност свои много по-дълбоки политически, икономически и финансови причини. Макар, че това се отнася и за други крупни събития в новата ни история, поради своята актуалност, горният прецедент заслужава да бъде разгледан по-отблизо. Доколкото това е възможно при достъпните засега документи.

Вярно е, че както на 10 януари 1997 г., така и в последвалите ги 26 дни в столицата и други градове на страната внушително множество граждани и студенти, излезли на улицата, сякаш определяха със справедливия си протест хода на събитията. Поне така изглеждаше на пръв поглед. Политическият елит на опозицията, обладан от надежди и очаквания, чувстваше, че нещата се развиват в желаната посока. Каква беше тя и как щеше да се осъществи, оставаше загадка. Вероятно само единици, включени най-пряко в „играта“, разполагаха с някакви сведения. Колкото за студентите шествията бяха своего рода „купон“, на който те се забавляваха, принуждавайки опозиционните лидери на подиума (някои от тях на почетна възраст) да скачат до изнемогване под нескончаемото скандиране: „който не скача е червен...“. С една дума в ход беше блед вариант на „нежната революция“.

Съществуват обаче не малко доказателства, които очертават тези събития като финал и външна изява на една много по-сложна и планирано проведена операция.

Трябва да отбележим, че в почти всички посткомунистически страни Западът, след промените от 1989 г., нямаше нито време, нито намерение да създава нов финансово-политически и финансово-икономически елит. „Перестройката“ на Горбачов му беше поднесла на табла формулата: кооптирането във властта на определена част от заварения партийно-политически и финансово-икономически елит,

ловко преформирал се за невероятно къс период на капиталистически релси. След продължителни десетилетия безплодни опити в „социалистическото строителство“ сега този елит показваше вълчия си апетит да осъществява „строителство на капитализъм“. Тази, неочаквано поднесена възможност, се оказва несравнимо по-апетитна, безконтролна и печеливша участ за „избраниците на съдбата“. Поради изложените в предхождащите страници обстоятелства, в този съблимен момент в България нямаше каквито и да са реални дисиденти, каквито и да е реален демократически коректив на ситуацията, както това беше в Чехия, Полша или Унгария.

При управлението на Виденов именно тази олигархия, имплантирана в „приятелски кръгове“, осъществяваща дейността си чрез кредитни милионери, мафиотски групировки, изнесе зад граница ограбените от населението и държавните фондове стотици милиони във валута и напълно логично доведе икономиката на България до крах.

Този крах обаче засягаше пряко или косвено интересите в страната както на западните, така и на постсъветските политико-финансови и икономически формации. Заstraшени бяха настоящи и бъдещи стратегически техни интереси в България. Правителството трябваше да бъде сринато. Както винаги в такива случаи подготовката бе започнала предварително.

През пролетта на 1996 г. вътрешният дълг на България (дългът на държавата към населението), като резултат от споменатото по-горе брутално ограбване чрез износ на пари, достигна 600 милиарда лева. От мафиотските, паразитиращи върху държавния организъм финансови структури и банки — 17 фалираха или бяха поставени под особен надзор. През май 1996 г. цените на основните хранителни продукти показаха рязка тенденция към увеличение. Страната се оказва неочаквано пред липса на зърно. През цялата 1996 г. реалната месечна лихва беше отрицателна. Обикновените български граждани бяха ограбвани с нови стотици милиони — както от фалита на банките, така и от отрицателните лихви. Отиваше се към финансова криза. Все по-необходимо ставаше въвеждането на валутен борд. Банките, кредитните милионери и външните финансови структури, с преки интереси в страната ни, имаха нужда от екстремна хипе-ринфлация. Този невидимо дирижиран процес започна при сравнително ниски

котировки на долара през последната четвърт на 1996 г. — 150–200 лева за долар. В навечерието на събитията на 10 януари 1997 тя все още не беше надхвърлила 580 лв. за долар. Такова сриване на лева беше все още недостатъчно за тези, които искаха хиперинфлацията. Паралелно с уличните демонстрации, пълната обърканост и безпомощност на социалистическото правителство и особено чрез непрекъснатото усилващата се зашеметяваща медийна пропаганда в по-малко от месец доларът достигна 3000 лева.

Независимо, че през това време БСП се бе отказала от мандат за съставяне на правителство (4.11.1997 г.) и бе подписано споразумение за предсрочни избори и назначаване на служебен кабинет, „експлозията“ на хиперинфлацията трябваше да стигне докрай! В деня на назначаването на служебното правителство на Софийски (12.11.1997 г.) буреносният процес беше финализиран. Така вътрешният дълг от 600 милиарда лева натрупан от „умелите ходове“ по време на правителството Виденов в течение на почти цялата 1996 г., които отговаряха тогава на колосалната сума от 9 милиарда щатски долара (по котировка на долара за края на 1996 г.) се „стопиха“ сега само до няколко стотин милиона долара. За чия сметка? За сметка на изпитанията, ограбването и лишенията на народа, изкуствено предизвиканата хиперинфлация обезцени и фактически „опрости“ задълженията на кредитните милионери, „изчисти“ портфейлите на банките и фирмите и най-важното — рязко намали величината за стартиране на валутния борд сума, която трябваше да предостави Международния валутен фонд (МВФ) на България.

Ходът на всички тези явления предполагаха и предполагат участие на мощни групировки при осъществяване рязкото сриване стойността на лева в края на 1996 и началото на 1997 г. Не напразно Николай Добрев отбелязва за протестите на 10 и 11 януари (когато той беше министър на вътрешните работи): „Ето и справка за финансиране на протестите. Средствата за получени от фондация «Джон Паница», 2 милиона марки от Емил Кюлев — БРИБ, от «Трон» чрез «Мобилтел», от бизнесмена Валери Ненов и др. Координаторите на операцията са били разположени на последния етаж на ЦУМ.“ за нас това остават все пак изявления и доклад на действащ министър, но заедно с това и изявления на заинтересовано лице. Защото голяма част от документите за горните факти са изчезнали (може би завинаги) в

ръцете на определени хора, включително и в ръцете на хора от кръга около Добрев.

Това в бегли очертания е вътрешната дисекция на събитията от края на 1996 и началото на 1997 г.

Служебният кабинет на Стефан Софиянски се справи с текущите проблеми през своя мандат, подготви и проведе парламентарните избори на 19 април 1997 г. Обединените демократични сили спечелиха с 52,5% от гласувалите. Демократичната левица едва набра 22%.

На 21 май новото 38-о Народно събрание избра Иван Костов за министър-председател. Съставено бе и правителство на ОДС. Народното събрание прие с голямо мнозинство „Декларация за национално съгласие“ с приоритетна задача — изпълнение на реформите.

Междувременно, в апогея на емоциите от сгромолясването на социалистическото правителство на 15–16.11.1997 г. Деветата национална конференция на СДС с огромно мнозинство превърна СДС в единна партия. За председател бе избран Иван Костов. Една може би прибързана, но стремително осъществена концентрация в дясното пространство, чиито негативи щяха да се почувстват значително по-късно. Втвърдяването на „партийното единство и дисциплина“ продължи и в следващите месеци. То постигна апогей на Десетата национална конференция на СДС (17–18.X.1998 г.), когато бе изработен и приет твърд партиен Устав. Забележително е, че едни от най-ревностните вдъхновители на този устав щяха да бъдат изхвърлени от партията само година по-късно.

Новото правителство декларира, че ще въведе Валутен съвет, ще активизира приватизацията, ще реструктурира икономиката, ще насърчава реалните инвестиции, ще възроди българското земеделие. В декларацията и програмата на правителството бяха включени реформи в данъчната област, извеждане сенчестата икономика на светло, като се въведе строга данъчна дисциплина.

Още на опознавателната си среща с новия кабинет премиерът заяви: „Никакви нечестни сделки, тъмни групировки и съмнителни капитали!“

На 1 юли 1997 г. страната осъмна с валутен борд при фиксиран курс 1000 лв. за една германска марка. БНБ спря да кредитира хазната и банките. Населението започна масово да продава марки за левове, но

за малко повече от месец централната банка смъкна лихвата до 7%. Официалната статистика обяви 1,3% инфлация за м. юли. Началото изглеждаше много обещаващо. Още от юли 1997 г. бе сключено едногодишно споразумение с Международния валутен фонд, което бе изпълнено успешно, това даде възможност през следващата 1998 г. да се сключи тригодишно споразумение с МВФ. То осигуряваше външната подкрепа за реформите в страната.

Започна реална структурна реформа. Отпадна банковата тайна за кредитните милионери и имената им можеха да бъдат открити в достъпни списъци. До средата на 1998 г. бяха погасени 199 милиона лева необслужвани главници и лихви. Трябваше да започнат и съответни решителни мерки срещу сенчестата икономика и изпирането на пари. Такива обаче не се осъществиха на практика.

Едно от първите решения на НИС на СДС след избора на новото правителство беше всички членове на партийното ръководство и техните съпруги да излязат от бордовете на частни, общински и държавни фирми. Забраната обаче не бе задължителна за министри. Така решението не попречи на новия правителствен елит да продължи бизнеса си чрез подставени лица.

Този процес се катализираше и от масовото навлизане в новосформираната синя партия и на дейци придобили „опит“ от времето на тоталитарния „режим“ или посттоталитарната „стопанска активност“.

След подписването на споразумението с МВФ финансовата стабилизация в страната стана утвърден факт. На все по-широк фронт продължи приватизацията. При управлението на Костов бяха сключени над 3000 приватизационни сделки като повече от половината от тях за цели предприятия. Недостатъчна прозрачност на приватизацията обаче и липсата на сериозно предварително проучване на купувачите натрупаха сериозни негативи за правителството и задълбочиха процесите на корупция в стопанската дейност. Обикновеният българин никога няма да узнае защо гиганти като „Кремиковци“ и „Агрополихим-Девня“ са продавани съответно за 1 долар и 1 лев, защо авиокомпания „Балкан“ е купена за смехотворните 150 000 долара, а „Химко“ Враца за 1 милион лева, солиден завод като „Ямболен“ е изтъргуван за 1 милион и 200 хиляди лева. И най-важното — кой е виновен за всичко това?

Приватизирани бяха последователно „Експресбанк“, „Хебросбанк“, „Булбанк“. Към края на управлението на правителството Костов се твърдеше, че 80% от brutния вътрешен продукт се осъществява вече от частния сектор. Всъщност това едва ли отговаря на действителността защото такива крупни монолити като БТК, НЕК, „Булгартабакхолдинг“, ДЗИ, ДСК, ВИК, „Биохим“, приватизацията на инфраструктурната мрежа, на здравната система предстояха тепърва.

Междувременно корупцията съпътстваше все по-широко почти всички стопански и административни дейности в страната. Заедно с организираната престъпност, тя се явяваше основна пречка за крупни действащи чужди инвестиции у нас. В края на 1997 г. Народното събрание прие мерки за борба с престъпността и корупцията, само няколко месеца по-късно Министерският съвет прие „стратегия за борба с престъпността“. Въпреки това създадената комисия „Антимафия“ към НС гласува през април 1998 г. „законовите мерки срещу прането на пари“. Фактически обаче до края на управлението на ОДС съществени резултати срещу тази гангрена в обществено-икономическия живот в България не бяха постигнати. Напротив, ерозивната ѝ дейност, мълчаливо и непреодолимо заемаше нови параметри преди всичко в системата на държавната власт.

Използвайки финансовата стабилност правителството де-номинира на 1 юли 1999 г. лева в съотношение 1:1000. Макар и незначителни, отрицателните последици от тази операция бяха отново за сметка на обикновените и социално слаби потребители. Така 1 лев стана равен на 1 германска марка.

Още в програмната си декларация правителството на ОДС обяви, че основен приоритет на новото управление е евроатлантическата интеграция на България. Именно в това направление бе поставена изцяло и международната активност на държавата. Там бяха съсредоточени и основните усилия на българската дипломация. Всичко останало мина на втори план.

Всъщност тази основна линия налагаше разумно и постъпателно реализиране на плана за членство чрез двустранни консултации и контакти на експертно, дипломатическо и политическо равнище с водещи страни-членки на НАТО и новите членки (Полша, Чехия,

Унгария) с цел запознаване с техния опит и осигуряване подкрепата на техните правителства за българската кандидатура.

Целият процес логично трябваше да започне с нормализиране и оптимизиране на отношенията със съседните страни. Нещо повече. Под влияние предимно на външни фактори на 9 октомври 1997 г. бе подписано Рамковото споразумение за малцинствата. Към него обаче не бе включен никакъв придружаващ текст, както това бяха направили вече редица други страни, включително и членки на ЕС. След подписването и ратифицирането на този международен документ правителството не използва нито веднъж активно и ефективно неговите клаузи в защита на националните и малцинствени права на многохилядното българско компактно население, останало като национално малцинство извън държавните граници. Сякаш то изобщо не съществуваше.

Този въпрос не беше никога включен в дневния ред на поредица от двустранни срещи, провеждани от правителството и особено от президента Стоянов. С една дума по отношение положението на българите в съседните страни се възприе поведението на почти пълна пасивност, характерна за тоталитарния режим.

С цел подобряване отношенията със съседните страни бяха осъществени редица двустранни, тристранни и общо-балкански срещи на високо равнище. Направиха се опити за подобряване и разширяване на търговските и икономическите връзки, търсеха се потенциални инвеститори за крупни български производствени и съобщителни обекти. Поставен на договаряне и принципно решен бе въпроса за втори мост на Дунав. Особено активно насочвани от наша страна бяха отношенията с Гърция и Турция. Изказвани бяха много (особено от П. Стоянов) извинения за „възродителния процес“, положиха се грижи от страна на българската държава за запазване двойно гражданство на хиляди изселили се в Турция. Гарантираха се имотите им, осигури се превеждането в Турция на българските им пенсии, изградиха се десетки нови джамии в България, все повече се разширяваше ислямското образование в страната, включени бяха редовни емисии на турски език по БНТ и БНР. В този дух се развиваха и отношенията с Гърция. Даде се широка възможност за културно присъствие и особено за икономическа инвазия на гръцки капитали в страната. До тук добре, дори много добре! През целия този период обаче нито президентът,

нито правителството, нито друга някоя държавна институция не постави реално и резултатно въпрос за положението на многохилядното българско население в съседните страни — техните национални, малцинствени и граждански права съгласно Рамковата спогодба за малцинствата и преди всичко съгласно съвременните правозащитни норми и принципи в Европа и света. Дори не бе направено нищо съществено за българските имоти в тези страни. Да не говорим за най-безспорното право на съвременния гражданин на Европа — да се обучават и говорят децата на нашите малцинства на майчиния си език.

На 19 февруари 1999 г. се прие декларация с република Македония двустранните документи да се подписват на „официалния за двете страни езици“. Даде се възможност да бъдат подписани цял пакет натрупали се поради „езиковия спор“ двустранни споразумения. С това разбира се „езиковия спор“ съвсем не бе решен, а бе използван само „практически подход“ за осъществяване на нормална дипломатическа дейност между двете страни.

В общи черти с Македония бе водена интензивна политика засягаща общите интереси на двете държави. България първа осъществи като дар снабдяването с оръжие и муниции на младата македонска армия. Югославската армия при обявяването на независимост на Македония беше прибрала цялото въоръжение от гарнизоните по Вардара. В периода на пълно ембарго по инициатива на Гърция (неп-риемаща названието Македония за скопската република) България остана единствена снабдителна артерия на младата държава. България беше активен партньор при сключване на споразумение за ж.п. връзка между Кюстендил и Скопие в рамките на коридор — 8. За да въведе Македония в международната търговия, България сключи със Скопие споразумение за зона на свободна търговия. Нищо от това обаче не доведе до промяна на поведението на Скопие към България — продължи наложената от сърбоманската власт фалшификация върху цялата история на Македония, запази се негативното отношение към българската народност. Дори в новата конституция на държавата е регламентирано присъствието в републиката на сърби, власи, албанци, гърци, но не и на българи. Яростно бе отхвърлено чрез съдебна процедура създаването в Охрид

на българско сдружение „Радко“. С една дума, въпреки много усилия и инициативи — салдото остана отрицателно за българската позиция.

Основният фактор, който определяше евроатлантическата интеграция на България обаче си оставаха страните членки на НАТО в Европейския съюз и преди всичко САЩ. Това накара правителството на Костов да постави на първо място международните отношения именно с тези държави. Никога след 1989 г. България не е имала толкова интензивни отношения със западноевропейските държави и САЩ. Тъкмо това обаче постави на втори план насащните за народа социални и икономически проблеми породени от структурната реформа.

Правителството се надяваше, че те ще бъдат решени от реализиране на евроатлантическата интеграция, което в края на краищата се оказва политическо късогледство. Споменатият категоричен приоритет на правителството на ОДС изтика на заден план и отношенията ни с държавите от бившия Съветския съюз и Близкия изток, които са били винаги потенциален пазар на българското производство.

Безспорен успех за правителството Костов и за България бе реализиран при подготовката и провеждането на военната операция на НАТО в Югославия. Всъщност военните действия в западната ни съседка се оказаха най-голямото изпитание за българската вътрешна и външна политика след демократичните промени от 1989 г. Още през февруари 1999 г. България сключи с НАТО рамково споразумение за транзитно преминаване на логистична подкрепа за операцията „Съвместен бранител“. В хода на военната акция през пролетта на 1999 г. България не допусна да бъде включена в картата на конфликта и неутрализира успешно всички източници на заплахата за своята национална сигурност. В най-решаващия момент от конфликта, в началото на юни 1999 г., държавното ни ръководство отказа да даде въздушен коридор на руските войски преди сключване на споразумение за общо командване на Косовските умиротворителни сили. Впоследствие страната ни сама стана член на КФОР. Така България бе възприета като страна с европейски и атлантически ценности и фактор на сигурността и мира в Югоизточна Европа.

На Вашингтонската среща на най-високо ниво на НАТО през април 1999 г. България бе обявена за реален кандидат за членство в

НАТО.

Пристъпи се към основно преустройство и съкращаване числения състав на въоръжените сили на България по последователно подготвени „план 2001“ и „план 2004“. Целта бе да се модернизират и съгласуват с нормите на НАТО въоръжените ни сили.

Още през 1998 г. започна постъпателно хармонизиране структурите на съдебната ни система с тази на Европейския съюз. В началото на 1999 г. България постигна второ място по изпълнение по този показател след Унгария. Премахнато беше смъртното наказание. Създадох се условия за изпълнение на Шенгенските споразумения от България. Започна въвеждането на нови, отговарящи на високите изисквания документи за самоличност. Широкообемна административна акция, която в общи линии приключи на 31 декември 2001 г. Това даде възможност още на 1 декември 2000 г. Съветът на министрите на външните работи и правосъдието на страните от ЕС да реши единодушно България да бъде извадена от негативния Шенгенски списък. Това бе осъществено на практика през април 2001 г. — непосредствено преди парламентарните избори.

Междувременно през юли 1998 г. България излезе на общ регионален пазар — сключи споразумение за присъединяване към Централноевропейската асоциация за свободна търговия (ЦЕФТА). Формираха се и други регионални търговски споразумения на Балканите и около Черноморския басейн.

Постепенно стартираха и редица предприсъединител-ни фондове — социално-инвестиционни програми „Красива България“, мащабният проект с Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР) за изграждане на модерна инфраструктура в земеделието. Страната ни се асоциира към програмите „Сократ“ и „Леонардо да Винчи“, с които се подпомага подготовката ни за приемане в ЕС. Една от първите сред кандидатките за членки, България получи достъп до средствата от програмата САПАРД. През юни 2000 г. започна да се прилага програмата за европейска безвъзмездна помощ ИСПА. Успешно завършихме преговорите за присъединяване към Европейския съюз по образование и обучение. Чрез проекти по програма ФАР се разработиха национални стандарти за професионално образование и обучение съответстващи на стандартите на ЕС.

С други думи в продължение на дълги месеци правителството Костов положи усилия за постепенно синхронизиране на държавния, обществен и икономически живот с изискванията на ЕС в областта на законодателството, съдопроизводството, образованието, администрацията, данъчната политика, околната среда, пенсионното дело, здравеопазването, вътрешната сигурност, отбраната, земеделието.

През 1999 г. чрез преговори с Европейската комисия проблемът с АЕЦ „Козлодуй“ бе решен. Правителството на Костов се съгласява да извади от експлоатация блокове 1 и 2 до края на 2002 г. и да модернизира блокове 5 и 6 на централата срещу значителна безвъзмездна помощ от ЕС.

Това изигра последната и решаваща роля на 10 декември 1999 г. в Хелзинки страната ни да получи покана за започване на преговори за членство в Европейския съюз. Само за девет месеца от 2000 г. България представи позиции по 18 глави от договора за присъединяване, отвори 11 глави и затвори 8 при преговорите.

Въпреки всички надежди и обещания обаче в продължение на четири напрегнати години фактически не бе постигнато съществено подобряване по отношение безработицата, обедняването на населението, националното производство, корупцията и организираната престъпност.

Вярно е, че още през декември 1997 г. се създаде „нова система“ за защита при безработица и откриване на работни места с прякото участие на социалните партньори, но реални резултати от нея не последваха. В актуализираната програма на кабинета до април 2001 г. трябваше да се разкрийт 250 000 работни места. Проектът остана обаче само пожелание. Селектирани бяха 20 проекта за 14 милиона лева, които осигуряваха 500–700 работни места, което също не се осъществи. Така в края на своя мандат правителството осигури на България първо място по безработни сред кандидатките за членки в ЕС — 17,4% (средно за 2001 г. — 17,7%). При положение, че Румъния бе свела безработицата си до 9,74.

Пак в навечерието на парламентарните избори 2001 г. средната работна заплата в България бе на последно място сред кандидатките за членки в ЕС — 112 щ.долара, докато Румъния имаше 130 щ.д. Унгария — 270 щ.д., Полша — 470 щ.д., а Словения — 870 щ.д.

Въпреки всички усилия и обещания в 2001 г. България остана на последно място сред страните кандидатки за членки в ЕС по размер на Брутния вътрешен продукт (БВП). Така БВП на човек в Чехия за 2000 г. е 12 953 щ.д., в Унгария 9937 щ.д., Словения — 14 800 щ.д., Румъния — 6153, а България — 4959 щ.д.

Борбата с корупцията и организираната престъпност останаха почти само на книга. Както отбелязахме и по-горе доведени до край и с влязла в сила присъда бяха само единични дела за „дребни риби“. Това остана и основен фактор, препятстващ постъпване на действащи чужди инвестиции в страната, което реално би подпомогнало икономиката на страната и намалило безработицата.

В края на своя мандат правителството Костов обяви, че на собствениците са върнати 99,68% от земеделските земи и това открива възможност за реален пазар на земята. Фактически обаче дори и в 2001 г. не малка част от обработваемата земя оставаше необработена. България, която преди Втората световна война заемаше в това отношение едно от първите места в Европа по производство на земеделски произведения на глава от населението, сега изоставаше далеч зад Унгария, Чехия, Румъния, дори Словакия.

Въпреки положените усилия страната ни не можа пълноценно да съгласува интересите на националната ни и държавна сигурност с предприсъединителните показатели в НАТО.

Незадоволително бяха подготвени и развити и етапите на здравната реформа в страната, започнали на 1 юли 1998 г. Това наложи промени, отлагания и включване на Здравноосигурителната каса една година по-късно — на 1 юли 1999 г. Липса на ясна и добре очертана перспектива за промените, от които се нуждае здравеопазването в страната бяха причина за периодично възникващи критични елементи в осъществяване на реформата и поради това снижение нивото на здравната помощ за населението. Явление, което ще съпътства още години наред здравната реформа.

Един от главните критерии за евроатлантическата интеграция — хармонизиране на законодателството ни с това на ЕС, въпреки постигнатите начални успехи от правителството на Костов изостана в сравнение с постигнатото при другите страни кандидатки за членство. В края на 2001 г. налице беше все още внушителен нормативен материал, нуждаещ се от поправки и синхронизиране.

При много от случаите на привличане чужди инвестиции бе показана невероятна некомпетентност и липса на предварително проучване на кандидатите, най-показателна в това отношение е сделката с турската фирма „Джелайн холдинг“ за строежа на каскада „Горна Арда“ и част от автомагистрала „Тракия“ при неизгодни за България ниски цени, по които трябваше да осигуряваме милиарди квч електроенергия за Турция. Твърде скоро, след придруженото от тържества и фойерверки подписване на сделката, се оказа, че „Джелайн холдинг“ ще бъде съден от турската държава за измами и некачествено строителство и че цялата фирма е пред фалит заради дълг от 460 милиона долари. За съжаление случаят не е единствен и не остана единствен.

Всички тези негативи бяха допуснати до голяма степен благодарение на обстоятелството, че правителството бе поставило като стратегически приоритет включване в евроатлантическите структури.

Макар постиженията във финансовата и макроикономическа стабилност за четирите години на правителството на ОДС да остават реални и безспорни, съдбата на правителството Костов бе решена от негативите в поставените на втори и трети план социално-икономически проблеми и ширещата се корупция в държавата.

Всичко това заедно с някои други непредвидени фактори се очерта в последните месеци, приключващи пълния мандат на правителството на ОДС.

Още в първата половина на 2000 г. обаче един почти незабележим факт оказа трайно влияние върху изненадващите събития, които предстояха да настъпят. Президентът Стоянов изяви намерение да се кандидатира за втори мандат като „независим кандидат“ за президент, но забележете — „подкрепен от СДС“. Формулировката беше много странна и само малцина разбраха подтекста на условието. От встъпването си на поста Стоянов имаше за основна задача поддържането по всички възможни начини на „висок личен рейтинг“, непрекъснато натрапван на печатните и електронни медии. Това бе предназначено не само за широка консумация, а преди всичко да респектира ръководството на собствената партия. В това число и лидера на партията, който носеше на плещите си отговорността за цялостното управление на страната от СДС и затова имаше право на собствено мнение. Внушението, че високия рейтинг на

Стоянов е решителния фактор за повторна изборна победа на СДС трябваше да принуди и онези членове от ръководството на СДС, които се споделяха такава презумпция. В това отношение ходът на Стоянов успя да осигури твърде ранното и предварително заангажиращо становище на СДС. Мнозина се запитаха защо президентът поставя този въпрос доста месеци преди парламентарните и още повече преди президентските избори. Някои разбираха, че с този ход се блокираше възможността на СДС за бъдещи коалиционни и тактически ходове. Нещо повече — че някакъв възможен конкурент за президентския пост тревожи Стоянов далеч преди реалния образ на опонента да се е появил на хоризонта. Възможности за дискусия по този въпрос обаче не бяха допуснати. Дори опита през септември 2000 г. един от основателите на СДС Лучников да изкаже свое мнение, срещнаха острата реакция на президентското самолюбие.

Костов и ръководството на СДС, уповаващи се на международното признание и безспорни постижения на правителството, но и недооценяващи значението на социалноикономическите проблеми, се надяваха на нова изборна победа. Недооценяваше се просто факта, че пред изборните урни щяха да застанат не ръководителите на ЕС, а народа на България.

В последните дни на 2000 г. Симеон Втори отправи кратко, но силно новогодишно послание до българския народ, от което ставаше ясно, че изживяната болка от над по-лувековно насилствено изгнание, не бе променило чувството му за дълг към народа и Отечеството. Ставаше ясно, че той има твърдото намерение да влезе в българската политика.

Това измени коренно ситуацията и даде нов и неочакван ход на събитията. През януари 2001 г. царят пристигна в страната и бе потърсено чрез Конституционния съд правото му да се кандидатира за президентските избори. На 8 февруари Конституционният съд не допусна Симеон Втори да се кандидатира по чисто формални съображения. На следващия ден царят направи кратка, но потвърждаваща решението му за участие в политическия живот декларация и на 11 февруари отпътува за Мадрид. В испанската столица той прие лидери на демократични, но неучастващи в момента в управлението на СДС формации, които можеха да представят политически фундамент при новата роля, която Симеон Втори

предстоеше да играе в живота на България. Разкриване подробностите за периода между отпътуването на царя за Мадрид в началото на февруари 2001 г. и завръщането му в София в началото на април същата година са въпрос на бъдещи изследвания. Те може би ще бъдат в състояние да обяснят някои детайли в поведението на Симеон Втори след завръщането му през април. Важното е, че още с встъпването си на българска земя на 4 април царят декларира, че „не е в природата му да пречи на когото и да било“, и, че не е изменил решението си да участва пряко в живота на България. Въпросът беше — като какъв?

Междувременно началният процент, с който бе започнал рейтинга на евентуалната политическа формация, която би била подкрепена от царя от 4% в първите два месеца на годината само за броени дни достигна 44%. На 6 април във „Врана“ Симеон Втори обяви, че учредява национално движение за участие в изборите. Два дни по-късно бе учредено „Национално движение Симеон Втори“. Софийският градски съд, а по-късно и Върховния касационен съд отказаха регистрирането на НДСВ. Симеон Втори обяви, че ще се яви на изборите с Партията на българските жени и Движение „Оборище“. Едва на 3 май ЦИК допусна НДСВ в предизборното състезание — и то само пет минути преди изтичане на крайния срок. Някоя политическа формация в историята на следосвобожденска България не познава толкова бързо и широко проникване сред обществеността, както това реализира НДСВ в пролетта на 2001 г. Без съмнение, че тази бързина носеше и негативи, които щяха да се появят по-късно. В навечерието на парламентарните избори обаче въздействието на НДСВ или по-точно казано — на личността Симеон Втори се оказа толкова силно, че се наложи в ответна контраагитация да бъдат включени дори и „деполитизирани“ личности от висшето държавно управление като Петър Стоянов и столичния кмет Стефан Софиянски. Доведен беше дори председателят на Американския комитет за разширяване на НАТО Брус Джексън, който заяви, че евентуално възстановяване на монархията в България ще попречи на приемането ѝ в НАТО. На това никой не погледна сериозно при положение, че повечето от европейските членки на НАТО бяха утвърдени монархии. Симеон Втори се задоволи да каже, че промяна на формата на управление не стои на дневен ред. По-голяма част от демократичните формации, готови в началото на годината да бъдат негова политическа база —

Гражданската партия на Богомил Бонев, „Демократичният аленс“ на Ренета Инджова и почти всички процарски политически формации с неха изборните си листи и заявиха, че подкрепят НДСВ. Само СДС и определени прокомунистически елементи оставиха по една „монархическа“ формация с определена цел — отвличане на гласове от НДСВ. В което и успяха.

Основавайки се на интензивно и ясно адресирано към евроатлантическата интеграция управление СДС до последните часове на изборния ден 17 юни се надяваше поне на равнопоставеност по брой на царското движение. Те не повярваха дори в предварителната прогноза по системата „ек-зитпол“ и се увериха в неочакваната от тях действителност едва при съобщаване на резултатите от приключване на изборния ден.

Така на 17 юни 2001 г. непознатото до преди два месеца НДСВ извоюва над 42% от подадените гласове на избирателите, ОДС — едва 18%, с 440 000 гласа по-малко отколкото при триумфалната си победа през април 1997 г., а БСП и коалиция — 17,5% или със 150 000 гласа по-малко отколкото при поражението си през 1997 г. Вярно е, че подставените „монархически“ формации от ОДС и паракомунистическите среди — „Коалиция Симеон Втори“ (обединени монархисти на СДС Ив. Георгиев) и „Национално обединение за цар Симеон Втори“ (Св. Цанков) изпълниха до известна степен поставените им задачи и отвлякоха приблизително четвърт милион гласове, които можеха да осигурят на НДСВ допълнителни поне десет депутатски места. Така НДСВ си осигури фактически 120 депутати от 240 — местният парламент и му бе необходимо поне един депутатски глас, което налагаше търсенето на коалиция. Още вечерта на изборния ден Симеон Втори заяви ясно, че въпреки „тежките думи“ използвани в предизборния период срещу оглавената от него формация, той отново предлага и държи на широка представителна коалиция, която единствено може да изведе страната от тежкото положение, в което се намира.

Беше ясно, че страната именно сега се нуждаеше от стабилен консенсус на всички политически сили. Не само по въпроса за евроатлантическата интеграция, но и по отношение на социалните и икономически проблеми, на ширещата се корупция, на организираната престъпност. Липсата на такъв обобщаващ консенсус застрашаваше

осъществяването поотделно на всяка една от основните задачи и на всички заедно. Както никога след 1989 г. сега имаше възможност да се създаде мощна демократична коалиция, която да преведе успешно страната през трудностите, такава коалиция можеше да осъществи приемственост в управлението и широко квалифицирано мнозинство в парламента. Да реши едни от важните проблеми за бъдещето на България. За съжаление това не се осъществи. При тези условия пред правителството на Симеон Сакскобурготски се очертаваха буреносни хоризонти. Водени повече от емоции ОДС навлизаха постепенно в ескалиращ негативизъм. Опитът на Стефан Софиянски и други представители на демократичните сили да насочат съмишлениците си към здрав разум не се увенча с успех.

Депутатските листи на НДСВ бяха съставени определено от неучаствали досега в политическия живот интелектуалци, хора на изкуството, университетски преподаватели, значителен брой жени и млади хора. Широк диапазон, който крие винаги опасност от бомби със закъснител. Удобна възможност за Симеон Втори беше и проведения за втори път у нас по инициатива на правителството на Костов „Български Великден“ на 17 април 2001 г. събиращ проспериращи в съвременната икономика млади български специалисти, подготвени в чужбина. Именно сред тях Симеон Втори подбра голяма част от новия си парламентарен и управленчески екип. Девизът на този екип и на неговата политика според царя трябваше да бъде: „Почтеност във всичко“.

След трудни консултации и опит за привличане на широко участие в управлението, НДСВ сключи коалиционно споразумение с ДПС и на 24 юни 39-ото НС избра Симеон Сакскобурготски за министър-председател. Започна незабавно и в ход маркиране на основните жалони в социалната, икономическата и външнополитическата дейност на новото правителство, подготвило предизборната си програма при изключително кратка, трудна и напрегната обстановка. Симеон Втори бе поискал 800 дни доверие, за да се почувства известна промяна в битието и живота на народа. Някои от опозицията бяха възприели това изявление не като призив за толерантност, а като основно оръжие срещу правителството и започнаха „по часовник“ да броят дните още от първия ден след изборите и създаването на правителство.

В новото правителство бяха привлечени и членове на БСП, но не чрез споразумение с партията им, а като лична покана от Симеон Втори към отлично в професионално отношение представили се кметове на Русе — Калчев, и на Благоевград — Паскалев.

На 11 септември 2001 г. сутринта международният тероризъм нанесе най-тежкия в историята на човечеството терористичен удар, унищожавайки символа на световната икономика — Световния търговски център в Ню Йорк и част от Пентагона във Вашингтон. Загинаха над две хиляди души невинни хора и се пристъпи към колосална подготовка за ответен удар в Афганистан, започнал на 7 октомври същата година. Тук загинаха също хиляди невинни хора, събитието се отрази разтърсващо не само върху американската, европейската, но и върху световната икономика. Трябваше да се съобразяват и последствия в българската икономика, които се бяха появили внезапно. При сравнително усложнената международна икономическа обстановка българските социаликономически проблеми, задълбочили се още повече, трябваше да се решават като при ледоход.

Междувременно приближаваха президентските избори, насрочени за 11 ноември. Вече почти година и половина единствен изявил намеренията си кандидат оставаше действащият президент Петър Стоянов. Неговите приближени и свързаните с агитацията му медии уверяваха обществото, че „избирането му е ясно като бял ден“. Значителна част от медиите обаче, твърдяха, че победата ще бъде за „онзи, който е посочен от царя“. Водеха се преговори между НДСВ, ДПС и БСП за „еднаквоотстоящ“ от тези политически формации кандидат, който ще бъде еднакво приемлив за тях. Симеон Втори обаче забавяше окончателната си дума. За някои това беше начин за отнемане на евентуален кандидат на необходимото време за разгръщане на пълноценна предизборна кампания. На 29 септември БСП номинира лидера си Георги Първанов за кандидат-президент. На 2 октомври Симеон Втори от името на НДСВ определи тандема Стоянов-Куцкова като кандидати на Движението. При това положение буквално в последните възможни дни се оформиха още четири двойки водени от Богомил Бонев, Ренета Инджова, Жорж Ганчев и Петър Берон. На пръв поглед изборът на Стоянов изглеждаше предрешен. Опозицията от СДС със самочувствие отбеляза, че „г-н Саксбурготски е посочил Петър Стоянов, защото е виждал ясно победата му“. Задълбочени

анализатори обаче анализираха от свое гледище и вероятно ще продължават да анализират този ход на царя.

Петър Стоянов, с подхранващо от определени медии самочувствие, отказа да участва в предизборни дебати, въпреки това на 5 ноември той се яви на дебат по БТВ и в остър диалог с Богомил Бонев показа направо от чантата си секретен доклад на специалните служби. Единствен Георги Първанов беше „заангажиран“ и не участва в този дебат. Определени анализатори посочваха изваждането на секретен доклад от собствената чанта като „фатален момент“ за Стоянов. Всъщност обаче и те добре знаят, че изхода от гласуването бе решено от българския гласоподавател далеч преди „размахването на секретните документи“.

Най-забележително в деня на изборите беше изключително ниската активност на гласоподавателите. С изключителни усилия ЦИК едва успя да надхвърли 50% участие. Най-много гласове събра Георги Първанов, следван от Петър Стоянов, Богомил Бонев, Ренета Инджова и т.н. На балотажа на 18 ноември пръв отново излезе Георги Първанов. Така мита за „сигурния победител“ и поддържаната в продължение на пет години представа за „харизматичната личност“ потънаха безследно пред очите на самия Стоянов.

Важното е, че Георги Първанов не триумфира с победата си. Това говореше както за ново лично поведение в живота на домораслите политици, така и за осъзнатия факт, че той бе избран с изключително нисък брой гласове (едва 29,6% от всички имащи право на глас). Петър Стоянов бе получил още по-малък процент. Този факт постави пред политици и медии логичния въпрос за „актуалността на институцията“.

Симеон Втори прие толерантно избора на социалистическия лидер при взаимно изразено желание и надежда за съгласуваност в дейността на институциите в интерес на вътрешната и външна политика на държавата.

Въпреки, че някои водещи фигури в СДС настояваха още в предизборния период за взаимодействие и сътрудничество с подкрепеното от царя движение, в навечерието на изборите, по време на изборите и особено след изборите феминизираното вече ръководство на СДС изгуби необходимия контрол и държанието си спрямо Симеон Втори и спрямо политическото движение водено от

него. Единствен, който запази мълчание и по този начин коректност беше миналия в оставка и сянка, но оставащ реален син лидер — Иван Костов. През целия този период той си позволи само на 26.X.2001 г. на семинара на ОДС в североиталианския град Каденабия да перифразира познатия анекдот на Марк Твен: „Слуховете за смъртта на СДС са силно преувеличени“.

Симеон Втори запази удивително равновесие и хладно дистанциране от предизвикателствата и словесния обстрел на подставени лица, използващи в непозната досега волност печатния и електронен арсенал на медиите. Нито веднъж той не отговори на атаките, сякаш те не го докосваха, на пръв поглед перфектно поведение на аристократ от най-висш ранг. Всъщност обаче, погледнато отблизо и детайлно, това беше добре изработена тактика, която никой наш политик не беше използвал така успешно както него. При тежките възможности, с които правителството му трябваше да се справи, той успя да сключи ново споразумение с МВФ и да си осигури подкрепата на Световната банка за идващите разплащания по външния дълг. Въпреки предсказанията на опозицията правителството успя да запази финансовата и макроикономическа стабилност, удвои добавките за деца на 1 200 000 семейства, осигури в бюджета за 2002 г. 10% увеличение на заплатите и 6% увеличение на пенсиите и при всеобща икономическа стагнация в света, при продължаващата нестабилна обстановка в Македония, Албания и Сърбия, развихряща се икономическа криза в Турция продължи да търси подходящи пътища за чужди инвестиции у нас.

Още в хода на президентските избори столичния кмет Стефан Софийски напусна СДС и на 9 декември 2001 г. сложи основите на Съюз на свободните демократи. Девет дни преди това изключения от СДС Евгени Бакърджиев образува Български демократичен съюз (радикали). Почти в края на годината 2001 Петя Шопова, изостави безнадеждната яхта на Евролевицата и създаде, поне само като име „Републикански съюз“.

Страната навлизаше в изключително тежка зима. Предстоеше решаването на неотложни социални и икономически проблеми. Налагаше се и съгъстена програма за хармонизиране на законодателството ни с това на ЕС. Предстоеше през 2002 г. срещата на високо равнище в Прага, на която България би получила евентуално

покана за членство. Предстояха още в началото на 2002 година едни от най-непопулярните стъпки за хармонизиране на ценообразуването в енергетиката, комуникациите, медикаментите, при положение, че безработицата в страната продължаваше да се колебае около 17,3%. Съобщеното официално намаление на безработните през декември с над 20 000 души в сравнение с декември от предхождащата 2000 година не можеше да бъде никакво успокоение. Правителството на НДСВ бе изправено пред много по-мрачна перспектива отколкото това на ОДС през пролетта на 1997 г. Съгласно изискванията на политическия живот в ЕС, НДСВ трябваше тъкмо при тази свръхкритична обстановка да се превърне в партия.

Никой сериозен политик не можеше да предскаже как щяха да се развиват събитията в следващите месеци, още по-малко в следващите поне две години. Защото, както видяхме досега, събитията в историята имат свой ход и логика и те невинаги съвпадат с предположенията, предпочитанията, желанията, опасенията и надеждите на хората, които участват в създаването на историята.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.